

नागानन्दम् ।

नाटकम् ।

महाकवि श्रीहर्षदेवविरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तटात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

परिवर्द्धितटीकया प्रतिसंस्कृत्य प्रकाशितम् ।

ष ष म न्क र ण म ।

कलिकातामहानगर्याम्,

“वाचस्पत्ययन्त्रे”

मुद्रितम् ।

इ १८३६ ।

सर्वं स्वत्वं संरचितम् ।

सर्वं स्वत्वं संरचितम् ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीभाशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, आम्हार्ष्ट-
ट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

नागानन्दम् । (क)

प्रथमोऽङ्कः (ख) ।

नान्दी (ग) ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम् ? उन्मोह्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्कशरातुरं जनमिमं त्राताऽपि नो रक्षसि ? ।

टीकाकृत्यङ्गलाचरणम् ।

वाग्देवीं हृदये ध्यात्वा बालानां बोधस्तवे ।

नागानन्दस्य विवर्तिनीं वानन्देन तन्वते ॥

(क) नागानन्दमिति ।—नागानां पञ्चगानाम्, आनन्दो यत्र तत् नागानन्दं, नाटकमित्यस्य विशेषणम् । पूर्ववृत्तानां नागानां पुनर्जीवनप्राप्तिरूपयात्र आनन्दः । एतन्नाम्ना च गर्भिताद्यैश्च प्रकाशनात् युक्तमेवेदं नाम—“नाम कार्ये नाटकस्य गर्भिताद्यप्रकाशनम्” इति दर्पणोक्तेः । एवञ्च काश्मीरनृपतयो हि नागवंशीयाः, अतस्तदंशोयानामानन्दवर्णनमकार काश्मीरराजिन शोधधेयम् ।

(ख) अङ्क इति ।—अङ्कयति लक्षयति, रसभावादीन् व्यञ्जयतीति यावत् इति अङ्कः । [पञ्चाद्यच्] तल्लक्ष्यमुक्तं दर्पणे यथा—“प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुक्त्वलः । भवेद्गुदशब्दाश्च शुद्धचूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिन्नावाप्तरेकाग्रः किञ्चित् संलग्नविन्दुकः । युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बोधकं हतिमान् न च ॥ नानाविधानभ्युक्तो नातिप्रचुर-पद्यवान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधादनिर्भितः ॥ नाजकदिननिर्दयकथया सम्प्रयोजितः । आसन्नगणकः पात्रैर्गुतास्त्रचतुरैस्तथा ॥ दूराद्भानं बध्नी युक्तं राज्य-देशादिभिश्चिवः । विवाहो सोमकं प्रापोत्सर्गो भूलू रतं तथा ॥ दन्तच्छेद्यं नख-च्छेद्यमन्यत् प्रोडाकरञ्च यत् । शयनाचरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥ स्नानानुलेपने सौमिर्वर्जितो नातिविस्तरः । देवीपरिजनादीनाममात्यवर्षिकामपि ॥ प्रत्यक्षाचक्र-चरितैर्भुक्तो भावरसोद्वेगः । अतनिष्क्रान्तमिच्छित-प्राप्ताऽङ्क इति कीर्तितः ॥” इति ।

(ग) नान्दीति ।—तन्वयति इष्टानिति नान्दी विघ्नविनाशार्थे नटेः

मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः स कोऽन्यः पुमान् ?
 सेयं भारवधूभिरित्यभिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ॥ १ ॥

अपि च—

कामेनाकृत्य चापं हतपटुपटङ्गावालिभिर्मरवीरैः
 भ्रूमङ्गोत्कम्पजम्बास्मितचलितदृशा दिव्यनारीजनेन ।

क्षियमाणो मङ्गलाचरचविशेषः । तदुक्तं दर्पणे—“आशौर्वचनसंयुक्ता स्तुतियज्जात
 प्रयुज्यते । देवदिग्विपादोनां तज्जात्रान्तीति कथ्यते ॥” इति ।

आशौःसंयुक्तस्तुतिवचनरूपं मङ्गलमाचरति, ध्यानव्याजमिति कामेनेति च
 दाभ्याम् ।—ध्यानं समाधिरेव, ध्यानं कृतं, तम उपेक्ष प्राप्य, आशित्येत्यर्थः, कां,
 जानामिति शेषः, चित्तयसि ? भावयसि ? अथं चक्षुः समीप्य निराश्रय, न तु ज्ञान-
 जेनेत्येति भावः, अनङ्गशरातुरं नास्ति अङ्गं यस्य सः अनङ्गः कन्तर्पः, शिवनयनानलेन
 दग्धत्वात् समसिजत्वात् वा, (“कन्तर्पो दर्पकोऽनङ्गः” इत्यमरः) तच्च शराः समीप-
 व्यादयः, यथा—“समीपोन्मीप्यादनी च स्तम्भनः शोषणकथा । तापनयेति कामस्य पञ्च
 वाचाः प्रकीर्तिताः ॥” इति ; तैः चातुरं कामवार्णावहम, इमं जने, नास्मिन् भावः,
 (इति प्रत्येकीर्तिः, अन्यथा भारवधूभिरित्यत्र बहुवचनवैयर्थ्यं स्यात्) पञ्च अवलोकय,
 ज्ञाता रक्षकोऽपि, रक्षकसमर्थोऽपीति यावत्, नो रक्षसि ? कारुणिकः
 दयाशीलोऽसि, इति यत् तत् मिथ्या तत्र कारुणिकत्वं निमित्त्यर्थः ; अथा—
 “मिथ्याकारुणिकः” इत्येकं पदम्, [अभयव जातार्थे ठक्] तत्तः अन्यः, [कवीनां
 निरङ्कुशत्वात् अत्र अनपादानपक्षस्था अपि तस्मिन्] स कः पुमान् पुरुषः, निर्घृण-
 तरः ? नास्ति घृणा दया यस्य सः (“कारुण्यं कृद्व्या घृणा” इत्यमरः) ततः तरप्
 अतिनिर्दयः ? अस्येति शेषः ; न कोऽपीत्यर्थः, (अथ कामुकोप्रायणापूरणे शक्तिमत्ता-
 न्योतनार्थं पुमाब् इति पदं प्रयुक्तम्) भारवधूभिः, कामवधूभिः, कामिनीभिरिति भावः,
 सेयं सासूयं यथा तस्या, इति इत्यम्, अभिहितः उक्तः, तिरस्कृत इति
 यावत्, बुद्धः ज्ञानी, [बुद्धं शीघ्रः, भावे निष्ठा, तद्वत् अस्तीति बुद्धः, अर्ज-
 व्यादितादृक्] बुद्धधर्मावस्थो वा, जिनः (“जिनोऽर्हति च बुद्धे च पंसि
 ज्ञाज्जित्वरे त्रिषु” इति मेदिनी) वः युष्मान्, रक्षय्यामिति भावः, पातु रक्षतु ।
 [अत्र “बुद्धः जिनः” इत्येकपद्व्याख्यानशब्दप्रयोगेऽपि बुद्धो ज्ञानीति भिन्नार्थत्वात्
 पुनरुक्तवदामासः इत्युक्तम् ; तदुक्तं दर्पणज्ञता—“आपाततो यदप्यस्य प्रीणकत्वा-

सिद्धेः प्रह्लोत्तमाङ्गे पुनर्हितवपुषा विस्मयात् वासवेन
ध्यायन् बोधैरवाप्तो न चक्षित इति वः पातु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥ २ ॥

नान्दाले—

सूत्रधारः । अलमतिविस्तरण । अद्याहमिन्द्रोत्सवे सबहु-
मानमाह्वय (घ) नानादिग्देशागतेन राजश्रीहर्षदेवस्य पाद-

ऽवभासजन । पुनरुक्तवदाभासः स अभिज्ञाकारशब्दगः ॥” इति] । तथाऽपि ताताऽपि
नो रक्षति, सिध्याकारक्षिकः, निर्घृणतरः इति पटवयस्य प्रायेणैवेकार्षीकत्वात् पुनरास-
पदता टोषः । शार्दूलविक्रीडिते इति—“सूयान्वेयंदि मः सजो सततमाः शार्दूल-
विक्रीडितम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

कामनेति ।—कामेन चापं कामुकम्, आह्वय, प्रहारायेति भावः, [अथ स्थितेनेति
पटमप्याह्वयम्, अथवा सर्वेषां तृतीयान्तपटेः “विस्मयादृष्टः” इति पटन सन्त्यः]
मारवोरैः कामानुचरैः चन्द्रचन्दनगोलस्वदतादिभिरिति भावः, वीरैः कामिजनप्रहाराद्यै
समुद्यतेर्यैरिति भावः, इताः ताडिताः, पटवः सुश्रीषाः, ये पटवा बाद्यभेदाः, तदन्त-
[अतः अथ प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वाह्या] आवल्या न उद्धतं चरन्तीति [शौलाद्यै र्णिनिः]
तादृशा तैः नक्षिरिति भावः, टिप्पणारोक्तनेन सुराङ्गनाभरेण, भूभङ्गेण उत्कम्पेन कृपाया
क्षितेन च कामजनविकारेरित्यर्थः, अक्षिते अक्षयतां गते, दृष्टौ गद्ये यस्य तादृशीन
सता, सिद्धेः देवशोनिविशेषैः, प्रह्ल नतम्, उत्तमाङ्गं शिरी र्षीं तथोक्तैः अवनतमस्तकेः,
प्रथमद्विरिति यावत्, तथा वासवेन इन्द्रेण, पुनर्हितवपुषा कोसाञ्जयरीरेण, न चक्षित
इति विध्ययात् अमत्कारबुद्ध्या, दृष्टः ध्यायन् समाधौ तिष्ठन्, बोधैः अवाप्तः ज्ञान-
निविष्टचेता इत्यर्थः, मुनीन्द्रो बुद्धः (“मुनीन्द्रः श्रीधनः शास्ता” इति बुद्धपण्यायै
अनरः) वः युष्मान्, पातु रक्षतु ; “विकारहेतो सति विक्रियन्ते र्षीषां न चेतांसि स
एव धीराः” इति भावः । [अथ विचक्षणकारणैर् वर्तमानेऽपि विचक्षणभावात्
विशेषोक्तिः, तथा विचक्षणभावं प्रति हेत्वभावात् विभावना इत्यनयोः सन्देह-
सङ्करः] । अन्तरा इति ॥ २ ॥

(घ) नान्दाले सूत्रधारः इति तु प्राचीनपदबोधमुत्प्रेक्ष्य लिखितम् ।
“नान्दाले सूत्रधार इष्टं प्रयोजितवान् इत्यस्माभिप्रायः” इति वाङ्मयदर्पणम् ।
सूत्रधारः प्रधानगटविशेषः,—“नान्दालोपकरणद्वीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारय-
शीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥” इति अक्षरान्तम् । सबहुमानं यथा स्थात् तथा, आह्वय
इति क्रियाया विशेषणम् ।

पद्मोपजोविना (ङ) राजममूर्हनाक्तः,—“यत्तदस्मत्स्वामना
श्रीहर्षदेवेनापूर्वेवस्तुरचनाऽलङ्कृतं (च) विद्याधरचक्रवर्ति-
प्रतिवडं (छ) नागानन्दं नाम नाटकं कृतमस्माभिः
श्रीत्रपरम्परया श्रुतं, न च प्रयोगतो (ज)दृष्टम् ; तत्तस्यैव राज्ञः
सकलजनहृदयाह्लादिनो (भ) बहुमानात् (ज) अस्मासु चानु-
ग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण अद्य त्वया नाटयितव्यम्” (ट) इति ।
तत् यावत् इदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाऽभिलषितं सम्पाद-
यामि । [परिक्रम्यावभोक् च] । आवर्जितानि (ठ) च सकल-
सामाजिकमनांसि इति मे निश्चयः । यतः,—

श्रीहर्षो निपुणः कविः, परिषदप्येषा गुणग्राहिणी,
लोके हारि च सिद्धराजचरितं, नाट्ये च दत्ता वयम् ।
वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं, किं पुन-
र्मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ७ ॥

(ङ) पादपद्मोपजोविना परम्परावन्दाश्रयणा ।

(च) अपूर्वतः ।—अपूर्वम् अद्भुतं, अत दम्बु इति शब्दरूपं, तस्य रचनया
वर्णनेन, अलङ्कृतं शोभितम् ।

(छ) विद्याधर इति ।—विद्याधराणां चक्रवर्तिना अश्वमेधेन, प्रतिवडं युक्तं,
तत्कथासंवलितमित्यर्थः ।

(ज) प्रयोगतः अभिनयेन ।

(भ) सकलेति ।—सकलानां जनानां हृदयाह्लादिनः मनोरञ्जकश्च ।

(ज) बहुमानात् बहुगौरवात् ।

(ट) नाटयितव्यम् अभिनेतव्यम् ।

(ठ) आवर्जितानि वशोक्तानि, शुश्रूषायेममिमुखोक्ततामिति यावत् ।

सम्यक्चिन्ताकर्षणकारणं व्यक्तं, श्रीहर्ष इति ।—श्रीहर्षः निपुणः विचक्षणः,
कविः काव्यरचयिता, एषा परिषदपि सम्यग्मण्डली अपीत्यर्थे, गुणग्राहिणी
गुणपक्षपातिनी, लोके जगति, सिद्धराजस्य सिद्धानां शृपस्य, चरितं हारि
मनीहारि च, वधस्य नाट्ये अभिनयव्यापारे, दत्ताः निपुणाः, एकैकमपि
पूर्वोक्तं वस्तु श्रीहर्षादिशक्तिमति भावः, इह अस्मिन् नाट्यविषये, वाञ्छितफलप्राप्तेः

तत् यावत् अहं गृहं गत्वा गृहणोमाह्वय सङ्गीतकमनु-
तिष्ठामि । [परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] इदमस्मद्गृहं, यावत्
प्रविशामि । [प्रविश्य] आर्य्य ! (ङ) इतस्तावत् ।

नटो । [प्रविश्य भास्वत] (ढ) अज्ज ! इअस्मि मंदभग्गा ।
आणवेदु अज्जउत्तो, की णिओओ अणुचिट्ठोअदु त्ति (१) ।

सुम । [नटोमवलोक्य] आर्य्य ! नागानन्दे नाटयितव्ये
किमिदमकारणमेव कथ्यते ?

नटो । अज्ज ! कथं ण रोइस्सं ? यदो दाव तादो
अज्जाए सह लघिरभावं जाणिअ अदूरजादणिव्वेदो कुडं, व-
भारुव्वहणजोगो दाणीं (ण) तुमं त्ति हिअए वित्ताक्ख
तबोवणं गटो (२) ।

(१) आर्य्य ! इयमस्मि मन्दभाग्या । आश्रापयतु आर्य्यपुत्र, की नियोगी-
ऽनुह्रीयतामिति ।

(२) आर्य्य ! कथं न रोदियामि ? यतस्तावत् तात आर्य्यया सह
लघिरभावं ज्ञात्वा अदूरजातनिवेदः कुटुम्बमारोहणयोग्यम् इदानीं त्वमिति हृदये
वितर्क्य तर्पावनं गतः ।

अभोष्टलाभस्य, पदं स्थानं, ("पदं शब्दं च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः । पाद-
तश्चक्रयोः स्थानवाक्ययोरुक्तवस्तुनी ॥" इति मेदिनी) उत्तरिति यावत्, मम भाग्योप-
श्रयात् साग्यात्किर्षात्, अरं भवं गुणानां गणः समुदिनः सम्यक्त्वेन उदितः
उपस्थितः, एकत्र मिलित इत्यर्थः, किं पुनः, वक्तव्यमिति शेषः । [अत्र पद-शब्देन
वाञ्छितफलप्राप्तौ शोचार्थादीनां हेतुत्वस्य वाच्यतया व्यङ्ग्यत्वाभावात् काव्यालङ्कार-
द्वारः, परन्तु वाञ्छितफलप्राप्तौ एकाकिनं निपुणकवि-शोचपक्षे कारणे
सत्यपि गुणवाङ्मयपरिषदादीनां हेतुत्वरक्षणमुपादानात् समुच्चयावधारः,—
"समुच्चयोऽयमेकाकिनं सति काव्यस्य साधकः । खलु कपोतिकात्याघात् तत्कारः
स्यात् पराङ्मयं चेत् ॥" इत्यादि तद्वक्ष्यताम् ।] शार्दूलवक्रोद्धतं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(ङ) आर्य्ये मान्ये ! "वाच्यो नटोसूत्रधाराचार्य्यमात्रापरम्परम्" इति दर्पणोक्तः ।

(ढ) सास्त्र भवापस ।

(ण) तातः श्वशुर इति यावत् । आर्य्यया श्वश्रू । लघिरभावं नाड्यंम् ।

सूत्रधारः । [सनिर्वेदम्] (त) अये ! कथं मां परित्यज्य
तपोवनं यातौ पितरौ !! तत् किमिदानीं युज्यते ? [विचिन्त्य]
अथवा कथमहं गुरुचरण-परिचर्या-सुखं परित्यज्य गृहे
तिष्ठामि ? कुतः ?—

विधातुं पितृशुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहमद्यैव यथा जौमूतवाहनः ॥ ४ ॥

[इति निष्क्रान्तिः । प्रस्तावना (ब)]

— — —

ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च । (द)

नायकः । [सनिर्वेदम्] वयस्य आत्रेय !—

अदूरतिः—अदूरं सम्प्राप्तं यथा तथा, जातो निर्वेदः संसारं प्रति वीतरागत्व इत्य-
तथोक्तः । कुटुम्बतिः—कुटुम्बानां पोष्यवर्गाणां, भारीदहने योग्येन विधाने, समर्थः
शक्त इत्यर्थः । एतेन नाटकस्यास्य बीजं प्रदर्शितम् ।

(त) सनिर्वेदं सवेराग्यम् । (“निर्वेदः स्वावमाननम्” इत्यमरः) ।

“सूत्रयेदस्तु शोभं वा सुखं पात्रमवापि वा” इत्यादि दर्पणोक्तेः पात्रमेव निर्दिश्यन्
सूत्रधार आह, विधातुमिति ।—अहमद्यैव क्रमागतं पेटकम्, ऐश्वर्यं सम्पदमित्यर्थः,
त्यक्त्वा पिबिः [एकशेषः] जनन्याः जनकस्य च, शुश्रूषां सेवां, विधातुं कर्त्तुं,
जौमूतवाहनो यथा इत्येवमर्थः, वनं यामि गच्छामि । [अत्र श्रौतौ उपमा, प्राचीनमतेन
यथोपमा] पथ्याङ्कं व्रतम् ॥ ४ ॥

(ब) प्रस्तावना ।—प्रस्ताव्यते सूच्यते प्रस्तुतमनयेति तथोक्ता, [प्रपूर्वात्
कौतेर्य्यतात् भावे अन्-प्रत्ययः] तल्लक्षणमुक्तं दर्पणे—“नटी विदूषको वाऽपि
पात्रपर्याश्रित एव वा । सूत्रधारोऽपि सन्निहितः संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्तेर्वाक्योः
स्वकार्यार्थोऽपि प्रस्तुतात्वे विनिर्मितः । आसुखं तत् विशेषं नास्ति प्रस्तावनाऽपि सा ॥”
इति । अत्र च वल्लगिताऽभिधा प्रस्तावना, तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“यत्नेनैव
समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तत्तत्तत् नास्ति वल्लगितं दुषेः ॥”
इति ।

(द) नायकः रभीद्वन्द्वक इत्यर्थः ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“त्यागो कृतो कुलीनः
सुशीलो रूपयौवनाकाङ्क्षो । दण्डोऽगुरुत्तलीकस्तर्काद्वेदश्रीशोखवाग्नेता ॥” इति ।
विदूषकः अङ्गाररश्मिसङ्कापो नाटकीयपात्रविशेषः ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे—“कुसुम-

रागस्यास्पदमित्यवेमि न हि मे ध्वंसोति न प्रत्ययः

कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखं को वा न वेत्ति क्षितौ ? ।

एवं निन्द्यमपोदमीप्सितफलप्राप्त्यै भवेत् यौवनं

भक्त्या याति यदीत्यमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ५ ॥

विदूषकः । [सरोषम्] भो वयस्स ! णं फिब्बिस्सो एब्ब
तुमं एत्तिअं कालं एदाणं औवंतमुआणं कदे इमं ईदिसं
वणवामदुक्खं अणुइवंतो, ता पसोट टाणिं पि टाव,
गुरुचरणसुस्तमाणिब्बंघादो (ध) णिअत्तिअ इच्छापारिभोग-
रमणिज्जं रज्जमहं अणुइवोअदु (३) ।

(३) भो वयस्य ! ननु निर्वास्य एव त्वमेतावन्तं कालम् एतयोर्जीवन्मृतयोः

वैसन्तादिभिः कर्मपुर्वैशभाषादौ । इत्युक्तरः कलहरतादौ दूषकः स्यात्
स्वकर्मणः ॥” इति ।

कुसार्गप्रवर्तकेन विनश्वरेण यौवनेन शुभवाञ्छितफलप्राप्तिरेव श्रेयसीत्याह,
रागस्येति ।—यौवनं रागस्य विषयवामनायाः, आस्पदस्य वा सम्यक् पदम् आस्पदम्
[“आस्पदं प्रतिज्ञायाम्” (६।१।१४६ पा०) इति निपातनात् सुट्] स्थानम्,
इति चवेमि जानामि, ध्वंसि विनश्वरम्, इति मे प्रत्ययः न हि इति न, अपि
तु यौवनं लघुभङ्गुरमेवेति जानामीत्यर्थः, (“सन्ध्याव्यनिवधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति
वामनः) क्षितौ पृथिव्यां, को वा जनः कृत्याकृत्यविचारणासु कर्त्तव्याकृत्यवधारणेषु,
विमुखम् अश्रममिति भावः, यौवनमित्यनेमान्वयः, न वेति ? न जानाति ? सर्व एव
यौवनं तद्यामृतं वेतीत्यर्थः, एवं निन्द्यमापि इदं यौवनं यदि इत्थम् अनेन प्रकारेण, भक्त्या
पितरौ शुश्रूषमाणस्य [शुभानोः सञ्जलस्यात्मनेपदित्वात् ज्ञानच्-प्रत्ययः] सेवमानस्य,
मे मम, याति गच्छति, अतिक्रामतीति यावत्, तदा ईप्सितफलप्राप्त्यै चमोदलामाय,
भवेत्, [आप् घातोः सञ्जलात् निष्ठाप्रत्ययः] ; मन्दमपि वस्तु शुभकर्मण्य व्याप्रियमाणं
शुभफलदं भवतीति भावः । [अत्र हि निन्द्यास्तुना यौवनेन मातापितृसपत्न्योपाधनं
यदि लभ्यते, तदेव तस्य साफल्यम् इति कथनेन “अथवा न” इत्यर्थस्य
प्रतीयमानतया प्रतीयमानव्यपेक्षा अभ्यपूर्विका परिसङ्गाऽलङ्कारः ; तल्लक्षणं
यथा दर्पणे—“प्रज्ञादप्यतो वाऽपि क्षयितादस्तुभो भवेत् । तादृगन्वयपोहसेत शब्द
आर्थोऽथवा भवेत् ॥ परिसङ्गा—” इति । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ध) निर्वास्य; वैराग्यवान्, अनासक्त इत्यर्थः । जीवन्मृतयोः जीवतोरपि मृत-

नायकः । वयस्य ! न मम्यगभिहितं त्वया । कुतः ?—
 तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा, सिंहासने किं तथा ?
 यत् संवाहयतः सुखं तु चरणौ तातस्य, किं राजके ? ।
 किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरमौ, भुक्तोऽश्नते या गुरोः ?
 आयासः खलु राज्यम् अश्नतगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः ? ॥ ६ ॥

विदूषकः । [आत्मगतम्] अहो से गुरुभणसुसूमाणुराशो !! ।
 [विचिन्त्य] भोदु. ता एदं पि दाव अस्य विषय भणिस्सं ।
 [प्रकाशं] भो वयस्य ! ग क्व अपहं रज्जमोक्वं ज्जेव (केवलं)
 उद्दिमिअ एब्बं भणामि, अस्यं पि दे करणौज्जं अत्थि
 ज्जेव (४) ।

कृते इदानीदृशं वनवासदःखमनुभवनं, तत्र प्रसीद इदानीमपि तावत्, गुरुचरण-
 शुश्रूषा निर्वन्धात् निश्चय इच्छापरिभोगरमणीयं राज्यसुखम् अनुभूयताम् ।

(४) अहो अयं गुरुजनशुश्रूषाऽनुरागः !!! भवतु, तदेतदपि तावत् अन्य-
 द्विष भविष्यामि । भो वयस्य ! न खल्वहं राज्यसुखमेव (केवलम्) उद्दिश्य एवं
 मयापि, अन्यदपि ते चरणौशमस्येव ।

प्राथम्योक्तिरर्थः, पित्रोरिति शेषः, अतिशयत्वतः आसन्नभरणयोः पादिसुखपरित्यागा-
 दिति भावः । गुरुचरणेति ।—गुरौः पित्रोः, चरणशुश्रूषाया यः निर्वन्धः
 आसन्नभरणयोः, आदय इति यावत्, तस्मात् ।

मातापितृचरणसौख्येव पुत्राणां भक्तिमतामवश्यकं व्येत्याह, तिष्ठति ।—पितुः
 जनकस्य, पुरः अगतः भुवि भूतली, तिष्ठन् यथा भाति राजते, जन इति शेषः,
 सिंहासने तिष्ठन् तथा किं भाति ? केव भातीत्यर्थः । तातस्य चरणौ संवाहयतः
 मदेयतः, सेवमानस्य इत्यर्थः, जनस्य यत्र सुखं, भवतीति शेषः, राजके
 राज्यभोगे इत्यर्थः, तथा किम् ? केव तादृशं सुखमित्यर्थः । गुरोः पितुः,
 भुक्तोऽश्नते भक्षितावशिष्टे, भुक्ते अश्नते, सुतेनेति शेषः, या धृतिः सन्तोषः,
 भवतीति शेषः, भुवनत्रये भुक्त उपभुक्ते, असौ धृतिः, किम् ? त्विभुवनभोगेऽपि तादृशी
 धृतिर्नास्तीत्यर्थः । उद्दिशः त्यक्तः, गुरुदेन तत्तात्पर्यं गुरुव्यागिनः, गुरुसेवाव्यागिन
 इत्यर्थः, राज्यम् आयासः खलु केव एवेत्यर्थः, तत्र राज्ये, कश्चित् गुणः सुखमिति

नायकः । [साक्षतम्] (न) वयस्य ! ननु कृतमेव यत् करणीयम् ।

पश्य—

न्याय्ये वत्सनि योजिताः प्रकृतयः, सन्तः सुखं स्थापिता

नीती बन्धुजनस्तथाऽऽत्मसमतां, राज्ये च रक्षा कृता ।

दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यर्थिनं

किं कर्तव्यमतः परं, कथय वा यत्ने स्थितं चेतसि ? ॥ ७ ॥

विदूषकः । भो वयस्स ! अर्च्यं तसाहसिग्रो मदगहदप्रो

यावत्, अस्ति ? नास्त्येवमर्थः ; अत्र काङ्क्षितं बीजम् । [अत्र हि उपमानभूतैः
निंदासनावधानादिभ्यः उपमेयभूतानां पितृसमीपावस्थानादीनामाधिक्यवचनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ; तद्वच्च यथा दर्पणे — “आवृत्त्यमुपमेयव्योपमानाश्चूनाऽथवा ।
व्यतिरेक एक उक्ते द्वौ नास्ते स च निधाः” इति । तथा अत्रापि नैव भातीत्याद्यर्थस्य
प्रतीयमानतया प्रतीयमानव्यपोज्ञा अपश्यपूर्विका परिसङ्ख्याऽलङ्कारः इत्यनयोः
सङ्करः । एवं भुक्ते इति पदात् भोगनीपभोगरुपाद्येह्यप्रातपादनादर्थेभ्योऽपि ।
अस्मिन् श्लोके प्रथमे पादे “तिष्ठन् जनः” इति प्रथमान्तनिर्देशः, द्वितीयादिषु “जनस्य
सुखम्” इत्यादि भावनिर्देशः, तेन प्रक्रमभङ्गदायः ।] शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(न) स्मितम् उत्तमव्यक्तौगा हास्यविशेषः, “ज्येष्ठानां स्मितहसिते” इति
दर्पणीकैः ; तद्वच्चान्तु तत्रैव — “द्वैषद्विक्काग्रनयनं स्मितं स्नात् स्यान्दिताधरम्” इति ।
[तेन सङ्घटित बहुव्रीहिः, क्रियाविशेषश्च] ।

पुरुषमात्रस्य विशेषतो नरपतेर्देत करणीयं तत् सर्वमेव मया कृतमित्याह, न्याय्यं
इति ।—प्रकृतयः अमात्यादयः, न्याय्ये न्यायादनपेते, [“असंप्रप्यथेन्यायादनपेते” (४।४।२२
पा०) इति यत्प्रत्ययः] वत्सनि पथि योजिताः निष्पोजिता इत्यर्थः, नयेति सर्वेषु अष्टा-
वर्त्तव्यम् । सन्तः सधवः, सुखं यथा तथा स्थापिताः, तथा एवं, बन्धुजनः आत्मसमतां
स्वतुल्यतां, नीतः प्रापितः, स्वसमानः कृत इत्यर्थः, राज्यं च रक्षा कृता राज्यवत्त्वमपि
कृतमित्यर्थः, दत्तं मनोरथादपि अधिकं फलं येन तथाभूतः, कल्पद्रुमः अपि अग्निने
याचकाय, दत्तः, ब्रह्मात् सर्वाख्येव असूक्ष्मसूक्ष्मपि लब्धन्ते स कल्पद्रुमोऽपि मया
प्रदत्तः, अतो नादर्थं किमपि ममास्तीति भावः ; एतेन दानधीरत्वमस्य सूचितम् ;
अतः परं किं वा किमपरमित्यर्थः, कर्त्तव्यम् ? ममेति शेषः, ते तव, चेतसि मनसि,
यत् स्थितं तत् कथय । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

दे पडिबक्खो, तस्मिं अ समाससङ्घट्टे दे पधाणामच्चसमधि-
ट्ठिदं पि ण तुए विणा रज्जं सुत्थिरं (प) त्ति पडिभाटि (५) ।

नायकः । धिक्खखं ! मतङ्गे राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ?

विदूषकः । अध ई । (६)

नायकः । यद्येवं, तत् किं न स्यात् ? ननु स्वशरीरात्
प्रभृति सर्वं परार्थमेव मया परिपाल्यते । यत्तु स्वयं न दीयते,
तत् तातानुरोधात् ; तत् किमनेनावस्तुना चिन्तितेन ? वरं
ताताज्ञैवानुष्ठिता ; आज्ञापितस्यास्मि तातेन, यथा—“वत्स
जोमृतवाहन ! बहुदिवसपरिभोगेण स्वीकृतसमित्कुशकुसुमम्
उपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्तते ; तदितो
मलयपर्वतं गत्वा किञ्चित् तस्मिन् निवासयोग्यमाश्रमपदं
निरूपय” इति । (फ) तदेहि, मलयपर्वतमेव गच्छावः ।

विदूषकः । जं भवं आणवेदि । एदु भवं (७) ।

[इति उभौ परिक्रामतः ।]

(५) भी वयस्य ! अत्यलसाहसिको मतङ्ग इत्यस्मै प्रतिपद्यः । तस्मिंश्च
समाससङ्घट्टे तं प्रधानानाम्बसमधिष्ठितमपि न त्वया विना राज्यं सुत्थिरमिति
प्रतिभाति ।

(६) अध किम् ।

(७) यत् भवानाज्ञापयति । एतु भवान् ।

(प) अत्यलसाहसिकः अतिदुर्लभः । प्रतिपद्यः शङ्कः । समाससङ्घट्टे
सङ्गठिते । प्रधानानाम्बसमधिष्ठितं मुख्यमन्त्रिमन्त्रितम् । सुत्थिरं निर्भिन्नं स्थितम् ।

(फ) यद्येवं—अदि एवं मतङ्गेन मे राज्यं हृतं, तत् तदा, किं न स्यात् ? सर्व-
मेवाभीष्टं वफलं लब्धमिति भावः । ननु यतः । न दीयते, राज्यमिति शेषः ।
अवस्तुना अवसारेण । ताताज्ञैव पितुरादेश एव, अनुष्ठिता प्रतिपालिता, वरं मनाक्
प्रियेभ्यः, अपरस्य अवसारेण वस्तुनश्चित्तात् पितुरादेशपालनचित्तानं श्रेष्ठमित्यर्थः ।
बहुदिवसपरिभोगेण दीर्घकालव्यवहारेण । स्वीकृतमिति ।—स्वीकृतानि गृहीतानि,
समित्कुशकुसुमानि वस्त्राण्युक्तानि । उपभुक्तमिति ।—उपभुक्ताः मूलफलकन्दनीवाराः

विदूषकः । [वपुतोऽवलोक्य] भो बभ्रस् ! पेक्व पेक्व,
एसो क्व, सरसघणचंटणवणुच्छंगपरिमिलणलगावहुल-
परिमलो विमलतडणिवडणजज्जरिज्जंतणिज्जकच्छलितसिसिर-
सीधरामारवाही पढमसंगमोक्कंठिदपिआकंठगहो विअ
ममपरिस्समं अबणअंतो रोमंचेदि पिअवभस्सं मलअ-
मारुदो (८) । (व)

नायकः । [निदृश्य मविस्मयम्] अये ! प्राप्ता एव वय
मलयपर्वतम् । [समन्तादवलोक्य] अहो रामनीयकमस्य !!
तथा हि—

(८) भो वयस्य । प्रसन्नं प्रसन्नं । एष यत्र सरसघणचण्डनवनोक्कपरि-
मिलनलगावहुलपरिमलो विमलतटनिपतनजर्जरायमाचर्म्मोच्छलितमिश्रश्रीकरा-
मारवाही प्रथमसङ्गमोक्कंठितप्रियाकण्ठगह इव मार्गपरिश्रमपनयन् शोभाययति
प्रियवयस्यं मलयमारुतः ।

प्रायेण बाहुल्याय यस्मात् तथाभूतम् ; यदा—उपभुक्तं मूलादीनां प्रायो बहुलांशं
यस्मात् तथाभूतम् । निदृश्य निषंय, अन्वेषय इत्यर्थः ।

(व) मरसीति ।—मरमं स्निग्धं, चरं निविडं, यत् अन्तर्जनं तस्य उत्पद्ये
कोडे, परिमिलनेन मय्यर्केण, कृपः सञ्जातः, बहुलः प्रभूतः, परिमलः गन्धः यत्र तथा-
भूतः ; एतेन शीतस्पर्शस्य सूचितम् । विमलोति ।—विमले निर्मले, तटे निपतनेन
जर्जरायमाणः, चूर्णतामापद्यमानः, यः निर्भरः पर्वतोपरितटतः पतहारिवद्भातः,
तस्मात् उच्छलितः समन्तात् विखितः, यः शिशिरः शीतलः, शीकराणां
कण्ठकणानाम्, आसारः बारानम्पातः, तहाही तहानित्यर्थः ; एतेन श्रेष्ठं प्रकटितम् ।
मलयमारुतः दक्षिणानिलः ; अत्र मलयेति विशेषणेन मान्द्यं प्रकाशितम् । प्रथमेति ।—
प्रथमो यः सङ्गमः तस्मिन् उत्कण्ठितायाः उत्सुकायाः, प्रियायाः कण्ठगह इति
कण्ठाश्लेष इव । मार्गपरिश्रमस्य अन्वेषय्येति लज्जालिम् । अपनयन् हरन् । प्रियवयस्यं
त्वामित्यर्थः । शोभाययति शोभाययन् करोति, उत्साहीदशादिति भावः, ["तत्
करोति" (ग०) इत्यर्थे विष्, ततो मत्परो लृक्] । दूरदेशादागतस्य प्रथमसङ्गमकाले
हि नानामुगन्धद्वयसञ्चितयायाः प्रियायाः सात्त्विकभावेदयात् उत्पन्नसंवारिण्या
शीतलीकृतदेहस्य नायकस्य अश्वश्रमो नग्नतीति पवित्रं, तेनेयमुत्पन्ना ।

माद्यद्दिग्गजगण्डभित्तिकषणैर्भग्नस्रवच्चन्दनः
 क्रन्दत्क्रन्दरगह्वरो जलनिधिरास्फालितो वीचिभिः ।
 पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलाः सिद्धाङ्गनानां गतै-
 दृष्टोऽयं मलयचलः किमपि मे चेतः करोत्युत्सुकम् ॥८॥
 तदेहि, श्रवणं वासयोऽयं किञ्चिदाश्रमपटं निरूपयावः ।
 विदूषकः । एवञ्चं करेह । [अपतः प्लिता] एदु भवं । (८)

[आरोहणं नाटयतः ।]

नायकः । [दक्षिणाक्षिचन्दनं सूचयन्] अये !—

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्वचित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं न्विदम् ? ॥ ९ ॥

(९) एव कर्षः । पतु भवान् ।

माद्यदिति ।—माद्यतां [देवादिक सदृशाः शतवि दीर्घत्वम्] उन्मत्तोभूतानां,
 मदस्त्रावेति भावः, दिग्गजानां गण्डा एव भित्तयः तासां कषणैर्घटैः, मद्याः अत
 एव स्रवन्तः शरद्वयाः, चन्दनाः चन्दनतरवः यव तदाभूतः, मलयपर्वतै हि चन्दनमृदा
 जायन्ते इति प्रसिद्धिः, जलानि निधोयन्ते अस्मिन् इति जलनिधिः [उपसर्गान्
 चातीरधिकरणे कि-पत्यर्थः । “रवाकरो जलनिधिः” इति समुद्रपर्याये असरः] तस्य
 जलनिधिः समुद्रश्च, वीचिभिरङ्कैः, आस्फालितः आहतः, अत एव क्रन्दन्ति ध्वनन्ति,
 क्रन्दरा दृश्य एव, गह्वराश्च विज्ञानि यस्य तथोक्तः, तथा सिद्धाङ्गनाना सिद्धाङ्गदेव-
 योनिविशेषनामिकाः, गतैः गमनैः, पादालक्तकेन रक्ता मौक्तिकशिलाः मुक्तानयप्रसारा
 यत्र तथाविधः, एतैर्विशेषणैर्यत्र पर्वतस्य अतीव रमणीयत्वं व्यज्यते] अयं मलयचलः
 दृष्टः मम मे मनसि, चेतः किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा, उत्सुकम् उत्कण्ठितं,
 करोति, दर्शनार्थमुत्सुकतां बर्हयतीत्यर्थः । [स्वदुःखवर्णनात् स्वभावोक्तिः, किञ्च
 उत्सुकत्वजनकहेतूनां वाक्य-पदाश्रयतत्वात् काव्यलिङ्गमपि, अतः सङ्करः] । शार्दूल-
 “वक्रोद्धतं वलम् ॥ ८ ॥

दाक्षयमिति ।—मे मनसि, दक्षिणं चक्षुः तदपाङ्गदेव इत्यर्थः, स्पन्दते स्फुरति,
 क्वचित् फलस्य दक्षिणाक्षिचन्दनजस्य शुभस्य स्त्रीलामरूपस्य इत्यर्थः, आकाङ्क्षा
 अभिलाषा, न, अस्तीति शेषः, मुनिवचः मुनेः शकुनशास्त्रकारस्य, वचः दक्षिणाक्षि-
 चन्दनेन शुभस्त्रीलामरूपकथनसूचकवचनमित्यर्थः, न च मिथ्या अश्रद्धाभावीत्यर्थः, अतः

विदूषकः । भो बभ्रस् ! अब्रह्ममाससं (भ) दे प्रियं
णिबेदेदि । (१०)

नायकः । एवं नाम (म) यथाऽऽह भवान् ।

विदूषकः । [विष्णोक्त्वा] भो बभ्रस् ! पेक्ख पेक्ख । एदं
क्खु सविसेसवणसिण्हिपाटवविष्णोहिअं सुरहिहविग्गंध-
गब्धिण्णुद्दामधूमणिग्गमं अणुब्धिग्गमुहणिसससावन्नगणं तवो-
वणं (य) विअ लक्खौघदि । (११)

नायकः । सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । कुतः ?—

वासोऽर्थे दययेव नातिपृथक्कः कृत्तास्तरूणां त्वचो

मग्नाऽऽलक्ष्यजरत्कमण्डलु ततः स्वच्छं पयो नैर्भरम् ।

(१०) भो बभ्रस् ! अब्रह्ममाससं ते प्रियं निवेदयति ।

(११) भो बभ्रस् ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत् खलु सविशेषवन्निरुधपाटव-
विशोभितं सुरभिहविर्गन्धगर्भतोद्दामधूमनिर्गमम् अनुहिद्यसुखनिषण्णापदगणं
तपोवनमिव लक्ष्यते ।

(भ) आसन्नं समीपवर्ति ।

(म) एवं नामेति ।—एवम् आसन्नप्रियं, नाम सभाषणायां, सभाष्यते
इत्यर्थः, सुनिमित्ततृणनादिति भावः ।

(य) सविशेषेति ।—सविशेषम् अत्यन्तं, सनेः सिन्धेः पाटपैः तरुभिः,
विशोभितं विशिषेणालङ्कृतं, तथा सुरभिः प्राणसुखकरः (“सुरभिप्राणतर्पणः”
इत्यमरः) हविर्गन्धो गर्भो जातोऽस्य [तारकादित्वादितच्] तादृशः, उद्दामः उत्कटः,
‘धमस्व निर्गमो यस्मात् तथाभूतं, तथा अनुहिद्याः हिंसाद्यभावादुद्देशरहिताः, अत
एव सुखनिषण्णाः सुखिनावस्थिताः, आपदगणाः यस्मिन् तपोवनम् । तपःप्रधानं वनं
तपोवनम् ।

तपोवनावधारणहेतुमाह, वासोऽर्थमिति ।—वासोऽर्थे परिधानार्थे, न त्वन्येन
प्रयोजनेनेति भावः, दययेव कृपायुतयेव, अतिस्थूलवल्कलच्छेदने तद्वत् व्यथा
भवैदिति चेद्देनेव इति भावः, नातिपृथक्कः नातिस्थूलाः, तरूणां त्वचः वल्कलानि,
कृत्ताः कृत्वाः, मग्नाऽपि आलक्ष्यः सम्यग्दृश्यः, गरन् जोषंतामापद्यमानः, कमण्डलुः

दृश्यन्ते दुर्गतोज्झिताश्च बटुभिर्मोक्ष्यः क्वचिन्मखला

नित्याकर्णतया शुकेन च पदं साम्नामिदं पठ्यते ॥ १० ॥

तदेहि प्रविश्य भवलोकायावः । [प्रवेशं नाटयतः । अविशयं

विशोक्य] अहो ! तु खलु मुदितमुनिजनप्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेद-
वाक्यविस्तरस्य पठद्दुर्लभ्यमानाद्गार्हादेसमिधस्तापसकुमारिका-
ऽऽपूर्यमाणबालबुच्चालवालस्य प्रशान्तरमणीयता (२) तपो-
वनस्य । इह हि—

मधुरमिव वदन्तः स्वागतं भृङ्गशब्दे-

नर्तनमिव फलनस्रैः कुर्वन्तऽमी शिरोभिः ।

अलपात्रविशेषः यास्यन् तत्, (“कमण्डलुरक्तः” इति काचित्कः पाठो न
साधोयान् ।) ततः स्वच्छं सुनिर्मलम्, आविष्टत्वे तथा कमण्डलुदशनं न
सम्भवतीति भावः, भैक्षं पयः निर्भरीदक्षमः ; तथा क्वचित् प्रदेशे बटुभिः
ब्रह्मविवाहकैः, आदौ दुर्गताम्बुजैः, पश्चात् अविभक्ताः लृप्ताः, [अत्र स्नातानु-
लिप्तवत् पूर्वकावस्थापरचालेन कर्मधारयः] भीष्माः सुसूतर्णनिर्मिताः, मेखलाः
आसौदामानि दृश्यन्ते, तथा नित्याकर्णतया नित्यश्रवणेन हेतुना, शुकेन
पक्षिविशेषेण, साम्नां सामवेदानाम्, इदं सुश्रुमानं, पदं पठ्यते । [अत्र स्वरूप-
वर्णनात् स्वमावोक्तिरलङ्कारः एवं दृश्यते इत्यनेनोच्चाङ्गहार इत्यनेनोः संसृष्टिः] ।
शार्दूलविकीकृतं वृत्तम् ॥ १० ॥

(२) मुदितेति ।—मुदितेः हृष्टेः, मुनिजनेः प्रकर्षेण विचार्यमाणो भीमास्त्र-
मानः, सान्द्रः सन्दृष्टान्तः, वेदवाक्यानां विस्तरो यत्र तादृशस्य, (“विस्तारो विस्तृति-
व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरः) पठतिः बटुभिः क्लिप्तमाना आर्हार्हाः
अतिस्तराः [वीसायां द्विः] समिधः यज्ञकाष्ठानि यत्र तथाभूतस्य, तथा
तापसकुमारिकाभिः तपस्विजन्यकामिः, आपूर्यमाणः कलेः सम्प्लवनायाः, बाल-
बुच्चालान् बालबालाः [बालवानि चित्तजनानि बालानि गृह्णन्ति ये ते] वृक्षतल-
प्रदेशे पदसज्जलधारणार्थं वर्तुलाकारा इतिविशेषा यत्र तस्माभूतस्य । प्रशान्तस्य तत्
इत्यनेनोच्येति तस्य भावः, स्निग्धमनीषरत्नमित्यर्थः । [स्वमावोक्तिः अलङ्कारः] ।

तदेव दृश्यति, मधुरमिति ।—शास्त्रिनोऽपि तरवोऽपि, कलम् अतिप्रसिद्धपण्यां
कल्लिप्तिष्वेवं सिद्धिः ? तापसजनेरिति शेषः । तस्मादि, यतो शास्त्रिनः, भृङ्गाणां

मम ददत इवाघ्यं पुष्पवृष्टिं किरन्तः

कथमतिथिमपर्थ्यां शिञ्जिताः शाखिनोऽपि ॥११॥

तद्विशमयोग्यमिदं तपोवनम् । मन्ये भविष्यतीह वसतां
मस्माकं निवृत्तिः । (ल)

विदूषकः । भो वप्रस्स ! किं क्व एते ईसिबलिभ्रकंधरा
णिञ्चलमुहावसरंतटरटलिभ्रदभकवला समुप्रमिटदिस्त्रैक-
कस्या सुहृणिमौलितलोभणा आभ्रस्सता बिभ्र (व) हरिणा
लक्खीअंति । (१२)

(१२) भो वयस्य ! किं खल्वेते ईषदवलितकन्धरा निञ्चलमुखापसरहर-
दलितदभकवलाः समुप्रमिटदत्तेककथाः सुहृनिमौलितलोचना आकर्षयन्त इव
हरिणा लल्यन्ते ।

अनराधां, अष्टः गुह्यनेः, मधुरं सुमनोहरं, स्वागतं सुखिनागमनं, वदनः पुष्कलः इव,
फलमन्त्रेः फलभारावननेः, शिरोभिः गतिं प्रणामं कुर्वते इव प्रणमन्तीव, तथा
पुष्पवृष्टिं किरन्तः पुष्पाणि बिम्बिपन्तः इत्यर्थः, मम अघ्यं ददते इव । [“कुर्वते
ददते” इत्युभयत्र कर्तृश्रेयिकापुल्ललादात्मनेपदम् । अत्रोच्चाऽलङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे—“नवेत् सन्भावगोत्रेणा प्रकृतस्य परात्मना” इति । नाखिनो वृत्तम् ।
तल्लक्षणं सन्धा—“नयुगलस्य यन्तारो यो गच्छोऽथ सन्तारो । वसुशिखरिविराजा नाखिनो
चिमन्तामा ॥” इति ॥ ११ ॥

(ल) निवृत्तिः सन्तीवः, सुखमिति यावत् ।

(व) ईषदिति.—ईषत किञ्चित्, बलिताः बलीकृताः, कन्धरा योवा येः
तपोकृताः । निञ्चलिति.—निञ्चलेभ्यः शिखरेभ्यः, रोमन्मनादिव्यापाररहितेभ्य इति
भावः, सुखेभ्यः अपसरणः सुखलताः, टटरदलिताः किञ्चित् खण्डिता ईषदध्विताः
इति यावत्, दभकवलाः कुम्भाकुरयासा येषां तथाभूताः । समुप्रमिति ।—
समुप्रमितः दत्तश्च अवहित इति यावत्, एकः कर्षो येः तादृशः । तथा सुखिन
निमोहिते लोचने येः तथाविधाः । आकर्षयन्त इव मल्लन्त इव, बिम्बयति शिवः ।

गायकः । [वणे दत्त्वा] सखे ! सम्यगुपलक्षितम् । तथाहि—
 स्थानप्राप्तावधानं प्रकटितसमतामन्द्रतारव्यवस्था-
 निष्क्रांदिन्या विपश्चया मिलितमलिरुतेनेव तन्त्रोस्वरेण ।
 एतं दन्तान्तरालस्थितलृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य
 व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपटं गीतमाकर्णयन्ति ॥१२॥

विदूषकः । भो बभ्रस्स ! को उण एसो तवोवणे गाअटि ? (१३)

गायकः । यथैताः कोमलाङ्गुलितलाभिह्वन्यमानाः स्फुटं
 कणन्ति तन्त्रास्तथा काकलीप्रधानं गीयत इति तर्कयामि,
 [अकुल्येषणायतो निर्दिशन्] अस्मिन्नायतने देवतामाराधयन्तौ
 काचिद्विद्या योषिदुपवीणयति । (श)

(१३) भो बभ्रस्स ! कः पुनरेव तवोवणे गायति ?

तदेव प्रकटयति, स्थानेति ।—एते कुरङ्गाः हरिणाः, व्याजिह्वानि चोवाल्सानि,
 कङ्कानि येषां तपोक्ताः, निचला इति भावः, (“जिह्वान्तु कुटिलेऽलसे” इत्यमरः)
 दन्तानाम् चन्तरालेषु चध्यन्तरेषु स्थिता ये लृणकवलाः तेषां छेदशब्दं चर्षणध्वनिं,
 नियम्य षट्पथित्वा, एकाराचतत्वात् इति भावः, प्रकटिता आविष्कृता, समतया
 साम्येन, या मन्द्रतारव्यवस्था गन्धोरीश्रव्यवस्थानं, तथा निष्क्रांदिन्या निष्क्रांदिः शब्दः,
 “स्थाननिर्घोषनिष्क्रांदिनादिनिस्त्रागनिस्त्रागः” इत्यमरः) सः अन्ताः अक्षीति निष्क्रांदिनी
 [अस्यर्थे इन्प्रत्ययः] तस्याः सुस्वरं शब्दितायाः, विपश्चयति विस्तारयति शब्दमिति
 [विपूर्वात् “पचि विस्तारे” इत्यस्मात् चौरादिकपचिघातोश्च, ततः गौरादित्वात् ङीष्-
 प्रत्ययः] विपश्चो तस्याः बोधायाः, (“बोधा तु वल्लको विपश्चो” इत्यमरः)
 तन्त्रोस्वरेण अलिरुतेनेव समरगुञ्जितेनेव, मिलितं सङ्गतं, तथा स्फुटानि सुव्यक्तानि,
 ललितानि मनोहराणि, पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यस्य यस्मिन् वा तादृशं, गीतं
 स्थाने यथाधीग्ये इति भावः, प्राप्तम् अवधानं यत्र तादृशं यथा स्थात तथा [“स्थान-
 प्राप्ता दधानम्” इति पाठे स एवाधेः ।] आकर्णयन्ति श्रवन्ति । [अत्र
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः, “अलिरुतेनेव” इत्युपमा च तदनयोः संसृष्टिः] । सन्धरा वृत्तम्,—
 सन्धेयानां वधेषु विमुनियतिद्युता सन्धरा कोर्णितेयम्” इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

(श) कोमलेति ।—कोमलेन सूक्ष्मेन, अकुलितलेन अभिह्वन्यमानाः

विदूषकः । भो बभ्रस्स ! एहि अइहि वि देवदाअदणं पेक्खम्ह । (१४)

गायकः । वयस्स ! साधूक्कं खलु भवता । वन्द्याः खलु देवताः । [उपसर्पन् सञ्चया खिला] वयस्स ! कदाचित् द्रष्टुमनर्होऽयं जनो भवति । तदावां तमालगुल्मान्तरितौ पश्यन्ताववसरं प्रतिपालयावः (ष) । [तथा कुर्वतः] ।

[ततः प्रविशति भुनावपविष्टा वीणां वादयन्ती मलयवती चेटी च ।]
गायिका । (गायति)—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥ १३ ॥

(१४) भो वयस्य ! एहि आवासमपि देवतावतनं प्रेषावहे ।

ताड्यमानाः । कथन्ति स्वर्गात् । काकलीप्रधानमिति ।—काकली सृष्टः मधुरा-
स्फुटः स्वनः, प्रधानं यत्र तत् यथा तथा, (“काकली तु कले सृष्टा ध्वनी तु मधुरा-
स्फुटे” इत्यमरः) । आद्यतने उपसर्गनामन्दरे । दिवि भवा दिव्या स्वर्गोद्या [दिव्-
शब्दात् “तत्र भवः” (४३५३ पा०) इति दत्प्रत्ययः, ततः स्त्रिया टाप्], योषित्
जो, उपबोध्यति बोधया उपगायति, बोधावादनपुरःसरं गायतीत्यर्थः । [उपबोधा-
शब्दात् णिच् प्रत्ययः, ततः लटि प्रथमपुरुषेकवचनम्] ।

(ष) उपसर्पन् समीपं गच्छन् । अनर्हः अयोग्यः । अयं जनः इयं रमणीयवती ।
तमालेति—तमालानां तदाहृतकणां, गुञ्जेन निचयेन, विस्तारयोग्येण, अन्तरितौ
आच्छादितशरीरौ, गोपितौ इत्यर्थः । पश्यन्तौ, इमां रमणीमिति प्रेषः । अवसरं
समयं उपस्थितियोग्यममयमिति यावत्, प्रतिपालयावः अपेक्षावहे ।

यद्यपि भाषाविभागकथनावसरे दर्पणकारेण—“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं ज्ञात्
कृतात्मनाम् । शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च शीविताम् । आसामिव तु गाथासु
महाराष्ट्रौ प्रयोजयितुम् ॥” इति कथयता महाराष्ट्रीभाषयेव मलयवतीगाथाकथनं
समीचीनमुक्तं, तथाऽपि दिव्ययोषित्त्वात् समीपपुरुषाणामिव समीचनारीणामपि
संस्कृतभाषया कथनं समीचीनमेव मन्थने नाटककाराः । यतः संस्कृतेनैव कथितव्याजिनः

नायकः । [कथं दत्त्वा] वयस्य ! अहो गीतम् ! अहो वाद्यम् !! (स) —

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धाऽमुना

विस्मृष्टो दत्तमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधाऽयं लयः ।

गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण यतयस्त्रिस्रोऽपि सम्पादिता-

स्वातोद्यानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥१४॥

इङ्गितमाह, उत्फुल्लति । — उत्फुल्लानां विकसितानां, [“उत्फुल्ल-+फुल्ल प्रफुल्लः” (बा०) इति फलधातोः निष्ठाप्रत्ययेन निपातनसिद्धाः] कमलानां कैसरेषु किञ्चलकेषु, यः परागहरणः, तद्वत् गौरीः द्युतिः क्षान्तिर्यस्याः तादृश ! कलकप्रभे इत्यर्थः, भगवति गौरि ! युक्ताप्रसादेन भवदनुपदृष्टे, नम अभिवाञ्छितम् अभिलषितम्, अभीष्टपतिलाभ-रूपमिति भावः, हि निश्चितं, प्रसिध्यतु सफलताम् एतु । [लुभीपमा] । आर्यो वचनम्, — “लक्ष्मेतत् सप्त गद्या भीपेता भवति नेह विषमे जः” इत्यादि तल्लक्षणम् ॥ १३ ॥

(स) अहो गीतम् — अहो वाद्यय्ये, उत्तमं गीतम्, उत्तमं वाद्यसेव्यम् ।

व्यक्तिरिति । — दशविधेन दशप्रकारेणापि, अमुना श्रोत्रावयवीभूतेनेति भावः ; व्यज्यन्ते स्वरान् अनेनेति व्यञ्जनं तदेव धातुः सक्रीतावयवविशेषं तेन, स्वरव्यञ्जक-सक्रीतावयवविशेषेत्यर्थः, व्यक्तिः स्वरप्रकाशनं, लब्धा प्राप्ता, अनुभूतेत्यर्थः । “दश-विधेनाप्यन्तलब्धात्मना” इति क्वचित् पाठः । अयं द्रुतं शीघ्रोच्चरितत्वं, मध्यं नाति-शीघ्रमन्दीचरितत्वं, लम्बितं दीर्घोच्चरितत्वं, तेः परिच्छिन्नः विशिषितः, अत एव विधा उत्तमप्रकारेण विविधः, लयः सक्रीतवाद्यानामेकतानरूपं साम्यं, सर्वातव्यान-विशेषः इत्यर्थः, (‘तालः क्षालाक्षयानामं लयः साम्यमवाप्तिरयाम्’ इत्यमरः) विस्मृतः सम्यक् प्रकटतां गतः । गोपुच्छप्रमुखाः गोपुच्छप्रभृतयः, तिस्रोऽपि यतयः विच्छेदाः, क्रमेण यथाक्रमं, सम्पादिताः प्रकाशिताः । तु पुनः, वयः विविधा इत्यर्थः, आतोद्यं वीणा, (“चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिनाऽऽतोद्यानामन्वम्” इत्यमरः) आतोद्यशब्दोऽयं वीणावंशीसदृशकरतालरूपचतुर्विधवाद्ययन्त्रार्थकोऽपि अत्र केवलवीणावयव एव क्वचित्त्वयः, “वीणां वाद्यलो” इत्यन्तत्वात्) तदनुगताः तत्सङ्गताः, वाद्यविधयः वाद्यव्यापाराय, सम्यक् दर्शिताः प्रकटिताः । गार्हृज्यवकीर्तितं वचनम् ॥ १४ ॥

बेटो । [सप्रणयम्] भट्टिदारिए ! चिरं क्वु बादअंतीए कुदो
ण परिस्समो अग्गइत्थाणं ? (१५) (ह)

नायिका । [साधिल्लेपम्] इज्जे ! (क) कुदो मे देईए पुरदो
बीणं बादअंतीए अग्गइत्थाणं परिस्समो ! (१६)

बेटो । भट्टिदारिए ! णं भणामि किं एटाए णिकरुणाए
पुरदो बाइदेण ? जा एत्तिअं कालं कस्सआजणदुक्करेहिं
णिअमोवासणेहिं आराधअंतीए अज्जवि ण दे पसादं
दंसेदि । (१७) (ख)

विदूषकः । कस्सआ क्वु एवा, किं ण पेक्खम्ह ? (१८)

(१५) भर्तृदारिके ! चिरं खलु बादयन्त्याः कुतो न परिश्रमोऽयदस्तयोः ?

(१६) इज्जे ! कुतो मे देव्याः पुरतो वीणां बादयन्त्या अयदस्तयोः परिश्रमः ।

(१७) भर्तृदारिके ! ननु भणामि किमेवस्या निष्करुणायाः पुरतो वादितेन ?
या एतावन्तं कालं कन्यकाजनदुक्करेर्नयमोपासनैराराधयन्त्या अद्यापि न ते प्रसादं
दश्रयति ।

(१८) कन्यका खल्वेवा, किं न प्रेषावहे ?

(ह) सप्रणयं सखेदम् । अयदस्तयोः इत्यायभागयोरित्यर्थः [इत्यधीरये
अयदस्तौ, तयोः, राजदत्तादित्वात् समासः, यद्वा,—अयो च तौ इत्यौ चेति
अयदस्तौ, अवयवावयवबिनीरभेदात् कर्मधारयः, तयोः] ।

(क) साधिल्लेपं सतिरस्कारम् । बेटो प्रति राजकन्यायाः “इज्जे” इत्यनेन
सम्बोधनं नाटकप्रसङ्गं—“इल्लेति सदृशो, प्रेक्षा इज्जे” इति दर्शयाम् ।

(ख) निष्करुणायाः निष्ठुरायाः देव्या गौर्या इत्यर्थः, पुरतः समुखे, वादितेन
वीणावादनेन किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः, या गौरी, एतावन्तं कालं सुविरमित्यर्थः,
[अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] कन्या कुमारी एव कन्यका [स्वार्थे कप्रत्ययः] सा एव
जनः, तेन दुष्करेः कर्तुमशक्यः, नित्यमा व्रतानि च उपासनानि च निश्चमोपासनानि
तं । ते तत्र प्रसादम् अनुपपद्यते ।

नायकः । को दोषः ? निर्दोषदर्शनाः कन्यका भवन्ति ।

(ग) किन्तु कदाचिदस्मान् दृष्ट्वा बालभावसुलभात् साध्वसाक
चिरमिह तिष्ठेत ; तदननैव तमालजालान्तरेण (घ) पश्यावः ।

विदूषकः । एवम् करेह । (१८) [उभौ पश्यतः ।]

विदूषकः । [दृष्ट्वा सविषयम्] भो वयस्स ! पेक्ख पेक्ख ।
अहह अस्सरिअं ! ण केवलं बोणाविसाणेणेव्व (ङ)
सुहं करेदि । जाव इमिणा बोणाविसाणाणुरुवेण रुवेण
वि (च) अक्कीणं सुहं उप्पाटेदि । का उण एमा ? किं दाव
देई ? आहो (छ) णाअकस्स मा ? आहो विज्जाहरटारिआ ?
आहो सिद्धकुलमन्थवेत्ति ? (२०)

नायकः । [सस्पृष्टमवलोकयन्] वयस्य ! केयमिति नावगच्छामि ।

एतत् पुनरहं जानामि ।—

(१८) एवं कुरुः ।

(२०) भो वयस्य ! प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । अहह पायय्यम् ! न केवलं बोणा-
विज्ञानेनैव सुखं करोति । यावत् अनेन बोणाविज्ञानानुरूपेण रूपेणापि अय्योः
सुखमुत्पादयति । का पुनरेषा ? किं तावत् देवी ? आहोस्वित् नागकन्यका ?
आहोस्वित् विद्याधरटारिका ? आहोस्वित् सिद्धकुलमन्थवेत्ति ?

(ग) को दोषः ? अस्याः दर्शने इति शेषः । निर्दोषं दर्शनं यासां तास्यभाभूताः ।
कन्यकाः कुमार्यः । “न च पश्येत् परस्त्रियम्” इति निषेधेऽपि कन्यकानां परपत्नी-
त्वाभावात् तासां दर्शने न कश्चिद्दोषः सम्भवेदित्यभिप्रायः ।

(घ) अस्मान् अज्ञातकुलश्रीलान् पुरुषानित्यर्थः, [अविशेषणस्य अस्मादः द्वित्वेऽपि
बहुवचनम्] बालभावे बाह्ये, सुलभ स्वाभाविकमित्यर्थः, तस्मात्, साध्वसात्
भयात्, “भोतिर्भोः साध्वसं भयम्” इत्यमरः । तमालजालान्तरेण तमालतरुसन्धि-
व्यवधानेन ।

(ङ) बोणाविज्ञानेन बोणायां विशेषज्ञानेन, सुनेपुण्येनेत्यर्थः ।

(च) बोधेति ।—बोणाविज्ञानस्य बोणावादनकौशलयस्य, अनुकूपेण सहस्रेण,
रूपेणापि सौन्दर्येणापि ।

(छ) “आहो” इति विसृष्टे, “स्वित्” इति प्रश्ने ।

स्वर्गस्त्री यदि तत् कृतार्थमभवच्चक्षुःसहस्रं हरे-

र्नागी चेन्न रमातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्थाः स्थिते ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरौ चेदियं

स्यात् सिद्धान्वयजा यदि विभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥१५॥

विदूषकः । [नायकमवलोक्य सदर्थमात्मगतम्] दिट्टिआ

चिरस्स टाव कालस्स (ज) पडिंदो क्व एमो गोअरे मम्महस्स ।

[आत्मानं निर्दिश्य भोजनमभिगीय] अहवा णहि णहि, मम एव्व
एकस्स बल्लणस्स । (२१) (भ)

(२१) दिट्ठा चिरस्स तावत् कालस्स पतितः खल्वेव गोअरे मम्महस्स ।
अहवा णहि णहि, ममेव एकस्स बल्लणस्स ।

स्वर्गस्त्रीति ।—यदि इयं स्वर्गस्त्री सुरनारी, तत् तदा, हरेः इन्द्रस्य, (“यमानिलेन्द्र-
चन्द्रार्कविष्णुसिद्धाशुबाशिष । शुक्रादिकपिमेकेषु हरिनां कपिले विषु ॥” इत्यमरः)
चक्षुषां सहस्रं कृतार्थं सफलम्, अभवत्, परमदृष्टव्यवस्तुदर्शनादिति भावः । चेत् यदि,
इयं नागी पन्नगकन्या, तदा अस्थाः मुखे स्थिते मति रमातलं पातालं, शशं स्रगभेदं
विभर्ति धरतीति शशभृत् [शशशब्दपूर्वकात् भृधातोः क्तिप्] तेन शशभृता चन्द्रेण,
शून्यं न, भवतीति शेषः, एतन्मुखस्यैव चन्द्ररूपत्वादिति भावः । चेत् यदि, इयं
विद्याधरी, तदा नः अस्माकं, जातिः विद्याधरजातिरित्यर्थः, सकलाः सर्वाः,
अस्थाः अपराः, या जातयस्ता जित्, शीलमस्थाः इति [शीलार्थे णिनिप्रत्ययः]
सकलान्यजातिजयिनी अपरसर्वजातिपराभवकारिणी, कस्यामपि जातो दूरेदृशकन्या-
रवस्थासम्भवादिति भावः । यदि सिद्धानां देवयोनिविशेषाचाम्, अन्वये ऽंशे जायते
इति [समस्यन्तात् जनेर्लप्रत्ययः] तथोक्ता सिद्धान्वयजा सिद्धाख्यादेवयोजितिसम्भवा-
ख्यात्, ततस्तदा, विभुवने सिद्धाः तज्जातोऽप्य इत्यर्थः, प्रसिद्धाः ख्यातिं गताः,
एतत्प्रभावादिति भावः । [अत्र प्रकृते अप्रकृतस्य वस्तुनः संशयात् सन्देहालङ्कारः ।
उक्तञ्च दर्पणे—“सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्वितः” इति । स च हरेर्भयन-
क्षाफल्यादिफलकचरणात् प्रतिशयोक्त्या संसृष्टः] । आदूर्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ज) दिट्ठा भाग्येन । चिरस्स कालस्य [विषयायां षडौ] चिरेण कालेनेत्यर्थः ।

(भ) ममेव एकस्स बल्लणस्स—अयं भावः, अयं ममवचनं वदतया मदधीन-

चेटी। [सप्रणयम्] भट्टिदारिए! यं भणामि, किं एदाए
णिक्करुणए पुरदो वाइदेण ? (२२) [इति बोणामाचिपति] (ज)

गायिका। [वरोधम्] हञ्जे ! मा भअवटिं गोरिं अचिक्खिब ।
(ट) यं अज्ज किदो मे भअवदोए पसादो । (२३)

चेटी। [सङ्घर्षम्] भट्टिदारिए! कहेहि दाब कौरिसो ? (२४) (ठ)
गायिका। हञ्जे ! जाणासि, अज्ज सिबिणए एदं
एव्व बोणं वाइअंतो भअवदोए गोरिए भणिदाम्ह,—“बच्छे
मलअवटि ! परितुट्ठमिह तुह एदिणा बोणाविस्साणादि-
सएण, इमाए अ बालजणदुक्कराए (ड) असाहारणाए ममोवरि
भत्तिए । ता विज्जाहरचक्कवटो अचिरेण ज्जेव पाणिग्गहणं दे
णिब्बत्तइस्सदि” त्ति । (२५) (ट)

(२२) भर्तृदारिके ! ननु भणामि, किमेतस्या निक्करुणायाः पुरतो वादितेन ?

(२३) हञ्जे ! मा भगवतीं गौरिमधिचिप । नन्वद्य ज्ञतो मे भगवत्या प्रसादः ।

(२४) भर्तृदारिके ! कथय तावत् कीदृशः ?

(२५) हञ्जे ! जानासि, अद्य स्वप्ने एतामेव बोणां वादयन्तो भगवत्या
कीर्त्या भविताऽस्मि—“वत्से मलयवति ! परितुष्टाऽस्मि तवेतेन बोणाविज्ञानाति-
शयेन, अगत्या अ बालजनदुक्करया असाधारणया ममोपरि भक्त्या । तत् विद्या-
धरचक्रवर्ती अचिरमेव ते पाणिग्रहणं निर्वर्त्तयिष्यति” इति ।

एव भविष्यति, मत्प्रयासेनैवाह्य मनोरथसिद्धेर्भावितात्, ततस्तु अस्मात् यदेष्यं भोजनं
लभेयमिति ।

(ज) आचिपति आचिखति ।

(ट) अधिचिपतिरस्तु ।

(ठ) कीदृशः, प्रसाद इति शेषः ।

(ड) बालजनेति ।—बालजनेन अपरिणतवयस्कृत, अतिमीनसाहमेति भावः,
दुक्करा कर्त्तुमशक्या तथा ।

(ट) विद्याधरचक्रवर्ती विद्याधराणां सखाट् । पाणिग्रहणं विवाहमित्यर्थः ।
निर्वर्त्तयिष्यति सम्पादयिष्यति, करिष्यतीत्यर्थः ।

पेटो । [चतुर्थेन] भट्टिदारिए ! जइ एब्बं, ता कौस सिबिणअं
इम भणौअदि ? णं हिअअत्थिटो वरो (ण) देईए दिखो । (२६)

विदूषकः । [सुत्वा] भो वअस्स ! अवसरो क्वु एसा अह्माणं
देईदंसणस्स । ता एच्च उवसप्पम्ह । (२७) (त)

नायकः । न तावत् प्रविशामि ।

विदूषकः । [अगिच्छन्तमपि नायकं वत्सादाकृत्य उपसृत्य]
सोत्थि भोदौए । भोटि ! सच्चकं ज्जेव चटुरिआ भणादि,
वरो एब्ब सो देईए दिखो । (२८)

नायिका । [सहाय्यसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुद्दिश्य] हस्से ! को णु क्वु
एसो ? (२९)

पेटो । [नायकं निरुप्यापवाये (च)] इमाए अणस्ससरिसाए आकि-
दौए एसो सो भअवदीए पसादीकिदो (द) त्ति तक्केमि । (३०)

(२६) भट्टिदारिके ! यद्येवं, तत् कस्मात् स्वप्नः अयं भण्यते ? ननु दृढयस्त्रितो
वरो देव्या दत्तः ।

(२७) भो वयस्य ! अवसरः खल्वेषोऽस्माकं देवोदशनाय । तदेहि उपसर्पावः ।

(२८) स्वस्ति भवत्ये । भवति ! सत्यमेव चतुरिका भवति, वर एव स देव्या दत्तः ।

(२९) हस्से । को न खल्वेवः ?

(३०) अनया अनन्यमदृश्या अ कृत्या एव स भगवत्या प्रसादीकृत इति तर्कयामि ।

(च) वर इति श्लिष्टपदं, दृढयस्त्रितः अभौटः, विषयः, पाण्डित्यतोता च ।

(त) देवौत्यपि श्लिष्टपदम् ; गौरी मलयवती च । मलयवत्या असांनान्धसौन्दर्येण
देवीसदृशत्वात्, राजचक्रवर्तिनः पत्नीरूपेणाभिषेकस्य भविष्यत्वाच्च, “देवो कृताभि-
षेकायाम्” इत्यमरोक्तेः । अस्मिन् नाटके मलयवती गौमूतवाहनयोः सयोगवर्णन-
मेव प्रधानं फलम् ; अत्र च वर इति पदस्य देवोति पदस्य च दृष्टत्वेन सुश्लिष्टत्वात्
पूर्वोक्तिप्रधानफलपेक्षित्वाच्च इदं चतुर्थे पताकाख्यानम् ; तद्वचनं यथा दर्पणे,—

“दृष्टौ वचनविचारः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः । प्रधानाङ्गान्तरापेक्षो पताकाख्यानकं
पुरम् ॥” इति । उपसर्पावः समीपं गच्छाव इत्यर्थः ।

(च) निरुप्य भोक्त्य । अपवाये परासुखीभूयत्यर्थः ।

(द) सः विद्याधरचक्रवर्तीत्यर्थः । प्रसादीकृतः चतुष्पङ्कजरूपेण प्रदत्त इत्यर्थः ।

नायिका । [सख्यं सख्यञ्च नायकमवलोकयति] ।

नायकः । तनुरियं तरलायतलोचने !

श्वसितकम्पितपीनघनस्तनि ! ।

अममलं तपसैव गता पुनः

किमिति सम्भ्रमकारिणि ! खिद्यते ? ॥ १६ ॥

नायिका । [अपवायं] हृल्ले अटिसहसेण ण सक्कुणोमि
एदस्स अहिमुहो ड्ढादुं (३१) । [नायकं तित्थंक् सख्यञ्च पश्यन्ती
क्षिप्रं परासुखो (४) तिष्ठति] ।

चेटी । भट्टिदारिए ! किं एदम् ? (३२)

नायिका । हृल्ले ! ण सक्कुणोमि एदस्स आसस्से (न) चिट्ठिटुं ।
ता एहि असुदो गच्छम्ह (३३) । [गन्तुमिच्छति] ।

(३१) हृल्ले ! अतिसाधसेन न शक्नोमि एतस्याभिमुखो ष्यातुम् ।

(३२) भर्षदारिके ! किमेतत् ?

(३३) हृल्ले ! न शक्नोमि एतस्यासन्ने ष्यातुम् । तदेष्टान्वतो गच्छामः ।

तनुरिति ।—तरले चञ्चले, आयते दीर्घे च, लोचने यस्याः तत्सम्बन्धी,
[निपटवद्भ्रमोद्भिरवमुत्तरवापि बोध्यम्] । श्वसितेन निःश्वसेन, कम्पितौ पीनौ
स्थूलौ, घनौ निविडौ । स्तनौ यस्याः तत्सम्बन्धने ; सम्भ्रमकारिणि ! महर्शनात् सम्भ्रान्
इत्यर्थः । इयं तनुः शरीरं, तपसैव अलम् अत्यर्थं, अमं गता, किमिति कथं, पुनः
खिद्यते ? भवती इति श्रवः । मदीयान्वयेनाथमुत्थानादिति भावः । अत्र सम्भ्रम
करस्य खेदं प्रति हेतुतया काव्यलिङ्गाखण्डारः । द्रुतविक्षन्तिं वृत्तम् ।—“द्रुत-
विक्षन्तिमाह भभौ भरी” इति तल्लक्षणात् ॥ १६ ॥

(४) तित्थंक् वक्रभावेण । क्षिप्रं ईवत्, परासुखी, विमुखी, परावृत्ता-
वनेति यावत् ।

(न) आसन्ने समीपवर्तिनि स्थाने इत्यर्थः ।

विदूषकः । भो ! भाषदि क्व एषा ! मम पठिष्विज्जं
विषमुद्धतञ्च धारयिषि । (३४) (प)

नायकः । को दोषः ?

विदूषकः । भोदि ! किं एष्य तुम्हाणं तपोवणे ईरिस
आचारो,—जेण अदिहो आश्रदो वापानेत्तएण वि ण
संभावोपदि ? (३५) (फ)

चटो । [नायिकां दृष्ट्वा आत्मगतम्] अगुरज्जदि विष एष्य एदाए
(ब) दिट्ठो । भोदु एब्बं दाव भणिस्सं । [प्रकाशम्] भट्टिदारिए !
जुत्तं भणादि बम्हणो, उट्ठो क्व दे अदिहिजणसक्कारो ।
ता किं ईरिसे मङ्गणुभावे पडिबत्तिमूढा विट्ठसि ?
अववा चिट्ठ तुमं, अहं एब्ब जङ्गणुरुत्तं (भ) करइस्सं ।

(३४) भो ! विभेति खल्वेषा ! मम पठितविद्यामिव मुहूर्ते चारयामि ।

(३५) भवति ! किमन युष्माकं तपोवने ईदृश आचारः,—यैनातिवि-
रान्तो वाङ्मात्रेणापि न सम्भाव्यते ?

(३६) अगुरज्यते इवात्रैतस्या दृष्टिः । भवतु एवं तावत् भविष्यामि । भर्तृ-
दारिके ! युक्तं भवति ब्राह्मणः, उचितः खलु ते अतिविचित्रसंस्कारः । तत्
किमोदृशे मङ्गलभावे प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि ? अववा तिष्ठ त्वम, अहमेव वषाऽगुरुकपं

(प) पठितेति ।—पठिताम अन्वया विद्यामिव, मुहूर्तम अवलम्बनमनिरूप्यः,
चारयामि अस्या गमनं प्रतिरूपधोत्वर्थः । स्तपठितविद्यायाः अवलम्बनेष्वेव विचारणात्
इयमुपमा ।

(फ) वाङ्मात्रेणापि केवलया वाचाऽपि, [वाच्यत्वात् ज्ञानट्पत्त्यर्थः] न सम्भाव्यते
न सत्किञ्चन । सर्वद्वन्वाभावेऽपि केवलया सूत्रतया वाचाऽपि अतिविचित्रसंस्कार-
गट्टल्यानामवशशरन्वयत्वात् ; तथा चोक्तं—“दृष्टानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थो च
सूत्रता । एतामपि सतां गेहे गोप्यन्त्यन्ते अदाचनम्” इति ।

(ब) अगुरज्यते इव अगुरक्ता भवतीति सम्भावयाभीत्यर्थः । अत्र अकिन् नायके ।
एतस्याः मलयवत्याः ।

(भ) मङ्गलभावे मङ्गलशये जने । प्रतिपत्तिमूढा इति कर्त्तव्यज्ञानशून्या । वषाऽगु-
कपम् [अगुरुकपम् उचितम् अनतिक्रम्य इत्यन्वयोभावः] यथोचितम् ।

[नायकं निर्दिश्य] सायदं अज्जस्स ! आसणपडिमाहेण (म)
अलंकरेदु अज्जो इमं पदेसं । (३६)

विदूषकः । भो बभ्रस्स ! सोहणं एसा भणादि । उक्खविसिअ
एत्थ मुहुत्तअं बोसमम्ह । (३७)

नायकः । युक्तामाह भवान् । [उभाभुपविशतः] ।

नायिका । [चटौमुद्दिश्य] अइ परिहाससीले ! मा एब्बं
करेहि । कदापि कोवि तावमो पेक्खदि, तदो सं आवि-
णोदेत्ति (य) संभावइस्सदि । (३८)

[ततः प्रविशति तापसः] ।

तापसः । आज्ञापितोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन, (र)
यथा—“वत्स शाण्डिल्य ! पितुराज्ञया मिद्वयवराजमित्रावसुः
भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्त्तिनं कुमारजोमूतवाहनम् इहैव मलये
पर्वतं क्वापि वर्त्तमानं भगिन्या मलयवत्या वरहेतोद्रेष्टुमद्य
गतः । तच्च प्रतोक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचित् सध्यान्दिन-

करिष्यामि । स्वागतमाय्येत्थ ! आसनपरिषदं अण्डरोत्थाय्ये इमं
प्रदेशम् ।

(३७) भो वयस्स ! भोगमेषा भणति । उपविस्साव मुहुत्तं विअम्यावः ।

(३८) अयि परिहाससीले ! भवे कुरु । कदापि कोऽपि तापसः प्रेषते,
ततो मानविनीतेति सभावयिष्यति ।

(म) आसनपरिषदं आसनस्योकारेण, आसनीपर्वशनेनेत्यर्थः ।

(य) आवनीता अशिष्टा, उद्धतस्वभावेत्यर्थः ।

(र) कुलपतिः दशवद्वचमुनीनाम् अज्ञदानेन त्रैदाध्यापयिता महासुनिः,—
“मुनीनां दशवाक्छं धोऽज्ञदानादिपोषणात् । अज्यापयति विप्रभिः स वै कुलपतिः
श्रुतः ॥” इति, ततः । कौशिकेन कुशिकगन्धनेन विश्वामित्रेणेत्यर्थः ।

(क) तं निमावसुम् । सध्यान्दनेति ।—सध्यान्दने सध्याह्ने,

सवनवेत्तावाधरतिक्रामेत्, तदेनामाह्वयागच्छ” इति । तत्
तपोवनगौरौगृहमेव गच्छामि । [परिक्रम्य भूमिं निरूप्य सविजयम्] ।
अये ! कस्य पुनरियं पांशुले भूपदेशे प्रकाशचक्रचिह्ना
पदपङ्क्तिः !! (ल) [अपतो जोमूतवाहनं निर्दिश्य] । नूनमस्यैवेयं
महापुरुषस्य । तथा हि—

उष्णोषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णैयमन्तर्ध्वो-
श्चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पृष्टे ।
चक्राङ्गश्च यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोऽप्ययं
नो विद्याधरचक्रवर्त्तिपदबौमप्राप्य विश्राम्यति ॥ १७ ॥

अथवा कृतं सन्देहेन, व्यक्तमेतेनैव जोमूतवाहनेन भवि-
तव्यम् । [मलयवर्तो निरूप्य] अये ! इयमपि राजपुत्री !!

यत् सवनं ज्ञानं, तस्य वेत्तावधिः समयनियमः । अतिक्रामेत् पतीयात् । पांशवः
भूलयः अस्यां सतीति पांशुलः, [पांशुशब्दात् लच्-प्रत्ययः । “रेणुर्दधोः स्त्रियां
भूलिः पांशुर्नां न दधो रजः” इत्यमरः] ताञ्जिन् पांशुले भूलिनयै । प्रकाशं स्फुटं,
चक्रस्य चक्रवर्त्तिलक्षणस्य, चिह्नं यस्यां तादृशी । पदपङ्क्तिः पदविन्यासरेखावधिः ।

महापुरुषत्वं वर्णयति, उष्णोष इति ।—मूर्धनि एषः स्फुटः समुज्ज्वलः, उष्णोषः
शिरोवेष्टनभूतः राजमुकुटविशेष इत्यर्थः, विभाति विराजते, भ्रुवोः जलः मध्ये,
इयम् ऊर्णा भूमध्यवर्त्तिमहापुरुषलक्षणाऽऽवर्त्ताकारोमरागिरित्यर्थः, (“ऊर्णा
मेवादिभ्योऽपि व्यादावर्त्तं जालरा भ्रुवोः” इत्यमरः) चक्षुः तामरसं कमलं,
(पङ्केरुहं तामरसम् ” इत्यमरः ।) तत् अनुचरोति इति तामरसानुकारि कमल-
सदृशं, वक्षःस्थलं हरिणा मृगिन्द्रेण, स्पृष्टे मृगिन्द्रेण विशालमिति भावः ;
इदञ्च पदद्वयं यथा चक्राङ्गं चक्रचिह्नितं, तथा मन्ये सम्भावयामि, कोऽपि अर्थ
पुरुषः विद्याधरचक्रवर्त्तिपदबौं विद्याधराधीश्वरत्वम्, अप्राप्य नो विश्राम्यति न
विरमतोत्यर्थः, अवश्यमेवायं विद्याधरचक्रवर्त्तो भविष्यतीति भावः । [उषमाऽलङ्कारः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

[उभौ विद्योक्त] विरात् खलु युक्तकारी विधिः स्यात्, यदि युगलकमेतदन्योऽन्यानुरूपं घटयेत् । (व) [उच्यते नायकं निर्दिष्ट] स्वस्ति भवते ।

नायकः । भगवन् ! जीमूतवाहनोऽभिवादयते ।

[उच्यते तु निश्चिति]

तापसः । अलमलम् अभ्युत्थानेन । ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरुः इति भवानेवास्माकं पूज्यः ; तत् यथासुखं स्थीयताम् । (श)

नायिका । अज्ज ! पणमामि । (३८)

तापसः । [नायिकां निर्दिष्ट] वत्से ! अनुरूपभर्तृगामिनी (ष) भूयाः । राजपुत्रि ! त्वामाह कुलपतिः कौशिकः, यथा—“अतिक्रामति मध्यन्दिनसवनवेला, तत् त्वरित-मामस्यताम्” इति ।

नटवक्त्रो । जं गुरु आणवेदि । [आत्मगतम्] एकतो गुरु-वक्षणं, अस्ततो ददृशदंसणसुहं त्ति गमणागमणाधिरुद्धं अज्ज वि

(३९) आर्य ! प्रणमामि ।

(व) युक्तकारी उभौचौनकार्यकारी, योग्ययोगनकारीति भावः । युगलकं निघनम् । अन्योऽन्यानुरूपं परस्परयोग्यम् । घटयेत् सङ्गमयेत् ।

(श) अभ्युत्थानेन उच्यते अभ्यर्थनादिकरणम् अभ्युत्थानं तेन । अस्माकं पूज्यः अस्माभिः पूज्यः इत्यर्थः, [कृत्यप्रत्यययोगे कर्त्तरि षष्ठी] । सुखमनतिक्रम्य इति यथासुखम्, [अनतिक्रमार्थे अत्यधीभावः] तत् यथा तथा, स्थीयतां, भवतेति शेषः ।

(ष) अनुरूपेति ।—अनुरूपं योग्यं, भर्तारं स्त्रियम्, नञ्त्वतीति अनुरूपभर्तृ-गामिनी सहस्रस्त्रानिसङ्गता ।

मं दोलनं हि भ्रमं । (४०) (स) [अथाथ निश्चयं सत्यं वागु-
रागस्य नायकं पश्यन्ती तापससहिता निष्क्रान्ता] ।

नायकः । [सोत्कण्ठं निश्चयं नायिकां पश्यन्] ।—

अनया जघनाभोग-भरमन्यरयातया ।

अन्यतोऽपि व्रजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥ १८ ॥

विदूषकः । भो ! दिष्टं तु ए पेक्खदब्बं ; ता दाणिं
मज्झिम्मुखिणसंतावदिउणिदो विअ मे उदरगो धमधमा-
अदि ; (४) ता एहि निक्कमम्ह, जेण वम्हणो अदिही
भाविअ मुणिजणसआसादो लोहं कंदमूलफलोहं वि दाव
पाणधारणं करेमि । (४१)

(४०) यत् गुरुश्लाघाप्रशंसा । एकतो गुरुवचनम्, अन्यतो दक्षितदर्शनसुख-
मिति गमनागमनाधिदुःखमपि नां दोलयति हृदयम् ।

(४१) भो ! इष्टं त्वया प्रोक्तमित्यम् ; तदिदानीं मध्याह्नसूर्यकिरण-
सन्तापदिगुणित इव मे उदराग्रधर्मधमायते ; तदिह निष्क्रान्ताः, येन ब्राह्मणो-
ऽतिविभूता मुनिजनसङ्घातात् लब्धैः कन्दमूलफलैरापि तावत् प्राणधारणं
करोमि ।

(स) एकतः एकास्मिन् पक्षे, गुरुवचनं गुरोः कौशिकस्य वचनम्, इतो गमना-
देशरूपम् अगुह्यद्वन्द्वोयं वाक्यमित्यर्थः, अन्यतः अन्यस्मिन् पक्षे, दक्षितस्य प्रियस्य, दर्शन-
सुखम् । गमनागमनाधिदुःखं—गमनम् अगमनञ्च अधिदुःखं गन्तुकाममगन्तुकामक्षेत्यर्थः ।
नां दोलयति आकुललयतीत्यर्थः । हृदये [कर्णे] ।

अनयेति ।—जघनस्य आभोगमरेश्वर विस्मारातिरेकेण, मन्यते मन्दं, यातं गमनं
यस्यास्तथाभूतया, अन्यतः अन्यत्र, व्रजन्त्या गच्छन्त्या अपि, अनया कान्तया, मे मन,
हृदये पदं चरणः स्थानञ्च, निहितं दत्तं कृतमित्यर्थः ; अस्याः पौनजघनायाः
मन्यरगामिन्याः च दर्शनेन नितरां मुग्धस्य मे हृदयम् पतत्पराधीनं जातमिति भावः ।
[अत्र किंवागुवासी नाम शब्दालङ्कारः, तथा पदं चरणः, हृदये तस्यातामावात्
विरोधः, पदं स्थानम् इत्यर्थे विरोधाभावात् विरोधाभावालङ्कारश्च] ॥ १८ ॥

(४) प्रोक्तमित्यं द्रष्टव्यम् । मध्याह्नेति ।—मध्याह्नसूर्यस्य किरणैः सन्ता-

गायकः । [ऊर्ध्वनखोक्त] मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान्
सहस्रदोषितिः । (क) तथा हि—

तापात् तत्क्षणघृष्टचन्दनरसौ पाण्डू कपोलौ वहन्
संसक्तैर्निजकर्णतालपवनैः संवोज्यमानानमः ।

सम्प्रत्येष विशेषसिक्तहृदयो हस्तोज्झितैः शोकरैः

ग्लायच्छक्कदुःसहामिव दशां धत्ते गजानां पतिः ॥ १८ ॥

[निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति प्रथमोऽङ्कः ।

पात् द्विगुणित इव हेगुण्यं प्राप्त इव, चातर्कित इत्यर्थः । चतुर्थायते
ज्वलतीत्यर्थः ।

(क) मध्यं मध्यमानम्, अध्यासे, मध्याह्नः सप्तातः इत्यर्थः, [अधिपूर्वकस्य
आम्-चातोः प्रयोगे अधिकरणस्य कर्मत्वम्] । भगवान् वक्ष्यमाणो, सहस्रं
दोषितयः करणाः यत्न सः सहस्रदोषितिः सूर्यः ।

मध्याह्नं वर्णयति, तापादिति ।—एषः गजानां पतिः गजराजः, तापात् घृतीः
तत्क्षणं घृष्टः मर्दितः, चन्दनस्य चन्दनतरोः, रसः निर्व्यासः याभां तादृशौ,
श्रेयस्ताभाश्चेति भावः ; अत एव पाण्डू शुभ्रो, कपोलौ गण्डो, वहन्, संसक्तैः सक्तैः,
निरन्तरैरित्यर्थः, निजौ कर्णौ एव तालौ तालवन्ते इत्यर्थः, तत्कृतेः पवनैः
वायुभिः, संवोज्यमानम् आननं येन तन्नाभूतः ; तथा हस्तेन गुण्डादण्डेन, उज्झितैः
उत्क्षिप्तैः, शोकरैः जलकणैः, विशेषेण सिक्तं हृदयं बन्धुखलं येन तादृशः सन्, सम्प्रति
ग्लायता ग्लानिं गच्छतां, शक्ककानां गजभक्ष्यतृकविशेषाणां, दुःसहामिव सोढुमशक्या-
निव, दशां धत्ते प्राप्नोति । शक्कका यथा गजेभ्यस्तन्मात्रा नितरां दुर्दशां गच्छन्ति,
गजा अपि शीघ्रोत्तापेन तथेति भावः । [उपनासंघृष्टा आभावीतिरलङ्कारः । निश्च
तापात् अर्थात् अकृतायाः नमोऽपि बुद्धिश्च दशा भविष्यति इति व्यङ्ग्यः सूच्यते] ।
आर्द्वविक्लीकृतं वचनम् ॥ १८ ॥

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटो] ।

चेटो । आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मल्लअवदौए, जंहा—“हंजे ! मणोहरिए ! अज्ज चिराअदि (क) मे भाअरो अज्जो मित्ता-वसू ; तो गदुअ जाणेहि किं आअदो ण वा ?” त्ति [परिक्रामति । मेपण्यामिमुखं दृष्ट्वा] । का उण एसा तुरिदतुरिटं इदो ज्जेब्ब आअच्छदि ? [गिरुष्य] कहं चटुरिआ !! (१)

[ततः प्रविशति द्वितीया चेटो] ।

प्रथमा । [उपसृत्य] हला चटुरिए ! किं-णिमित्तं उण मं परिहरिअ एब्बं तुरिदाए गच्छीअदि ? (२)

द्वितीया । हला मणोहरिए ! आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मल्लअवदौए—“हंजे चटुरिए ! कुसुमावचअपरिस्समणौसहं (ख) मे सरोरं । सरदादवजणिदो विअ मं संदावो अधिअदरं

(१) आश्रमाऽस्मि भर्तृदारिकया मल्लयवत्या, यथा—“हंजे मणोहरिके ! अथ चिरयति मे भ्राता आर्यः ; निवावसुः ; तत् गत्वा जानीहि किमागतो न वा ?” इति । का पुनरेषा त्वरितत्वरितमित एवागच्छति ? कथं चटुरिआ !!

(२) हला चटुरिके ! किं-णिमित्तं पुनर्मां परिदृश्य एवं त्वरितया गम्यते ?

(३) हला मणोहरिके ! आश्रमाऽस्मि भर्तृदारिकया मल्लयवत्या—“हंजे चटुरिके ! कुसुमावचअपरिस्समणिः सहं मे शरीरम् । शरदातपजनित इव मां

(क) चिरयति [चिरं करोतीत्यर्थे चिप्] विलम्बं करोति ।

(ख) कुसुमेति ।—कुसुमानाम् अवचये अयमे, यः परिश्रमः तेन निःसृज्य अवशं, क्रान्तित्वमेव ।

बाधेदि । ता गच्छ तुमं, बालकदलीपत्तपरिक्लिप्ते चंदण-
लदाघरणे चंदमणिमिलाभलं (ग) सज्जीकरेहि” त्ति ।
अणुचिद्दुटं अ मए जधा आणत्तं । जाव गदुअ भट्टिदारिआए
णिवेदेमि । (३)

प्रथमा । जर एब्बं, ता लहुं गदुअ णिवेदेहि, जेण से तद्धिं
गदाए उवममदि संदावो । (४)

द्वितीया । [विट्स्थानगतम्] ए ईरिमो से संदावो जो एब्बं
उवममिस्सदि । विचित्तरमणीअं चंदणलदाघरणं पेक्खंतोए
अधिअटरो संदावो हुविस्सदि त्ति तक्केमि । [प्रकाशम्] ता
गच्छ तुमं, अहंवि “सज्जीकिदं मणिमिलाभलं” त्ति गदुअ
भट्टिदारिआए णिवेदेमि । (५)

[इति निष्क्रान्ते । प्रवेशकः] । (६)

सन्तापोऽधिकतरं बाधते । तत् गच्छ त्वं बालकदलीपत्रपरिक्लिप्ते चन्दनलतागृहे
चन्दमणिमिलातलं सज्जीकरे” इति । अनुष्ठितञ्च मया यथाऽऽज्ञप्तम् । यावत् गत्वा
भट्टिदारिकायै निवेदयामि ।

(४) यद्येवं, तत्तु गत्वा निवेदय, येनास्यास्य गताया उपशान्त्यति
सन्तापः ।

(५) नेट्ठोऽस्याः सन्तापः य एवमुपशान्त्यति । विचित्तरमणीयं चन्दन-
लतागृहं प्रेक्षमाणाया अधिकतरः सन्तापो भविष्यतीति तर्कयामि । तद्गच्छ त्वम्,
चन्दमपि “सज्जीकृतं मणिमिलातलम्” इति गत्वा भट्टिदारिकायै निवेदयामि ।

(ग) शरदिति ।—शरदः शरत्कालस्य, आतपेन रौद्रेण, अग्निः उत्पादितः
इव ; वस्तुतोऽयं सन्तापः न शरज्जनितः, परं तु विरहादिव ; तथा च, शरदात्प-
जनितः सन्तापो यथा बाधते तथा विरहजनितः सन्तापो मां बाधते” इति
सूचनार्थम् इवेति पदं प्रयुक्तम् । बालकदलीति ।—बालः नवः, मसृथकोमलः
सरमेयेत्यर्थः, कदलीपत्रैः परिक्लिप्ते आसृते । चन्दमणिमिलातलं चन्दनान्तापावाच-
तलमित्यर्थः ।

(घ) अत्र प्राक्तनभाषया नीचपात्रप्रयुक्तत्वात् उतानां नायकनायिका-
दर्शनरूपाणां वर्तिष्यमाणाणां इथीः नीचनरूपाणां कथाऽंशानां सूचनारूपविवक्षया

[ततः प्रविशति सोल्कछा (क) मलयवती चेटी च] । (च)

मलयवती । [निजस्वात्मगतम्] हिअश्र ! तथा णाम तस्मिं
जणे जं लज्जाए मंथरं मुहं कटुअ दाणिं तहिं अत्तणा गदंसि
ति अहो ! दे अत्तंभरित्तणं । (क) [प्रभासम्] । हंजे चटुरिए !
आदेसेहि मे भयवदीए आअदणं । (६)

(६) उदय ! तथा नाम तस्मिन् जने यत् लज्जया मथरं मुखं कलेदागौ
तत्रात्मना गतमसीति चेष्टो ! ते आत्मभारितम् । इह चटुरिके ! आदिश मे
भयवत्या आद्यतनम् ।

सत्यवत्त्वात् प्रवेशजनान् नाटकाङ्गम् । तद्वचनं यथा दर्पणे—“प्रवेशकोऽनुदासीत्या
नीचपात्रप्रयोजितः । अरुहयान्निश्रेयः श्रेष्ठं विष्णुभक्तं यथा ॥” इति ।

(क) सत्कण्ठां हि अभिव्यक्तवस्तुनः अप्राप्तौ चित्तबाधव्यादिकारणः गान-
श्रीवशादिकरणावस्थानविशेषः । तद्वचनं यथा—“रागे लक्ष्म्यविषये वेदना महती
तु या । संश्लेषो तु गानायां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः ॥” इत्यभिधाने ।

(च) परस्परानुरागवतीः नायिकानायकयोः मेलनात् पूर्वे यो दशाविशेषः स
पूर्वरागः । तदुक्तं—“यवसात् दर्शनाद्यापि मिथः संबद्धरागयोः । दशाविशेषो यो-
ऽप्राप्तौ पूर्वरागः स सच्यते ॥” इति । तथापि आदौ पुरुषरागे सम्भवत्यपि नायिका-
रागवर्धनाया अविवक्षितरसमयीयत्वात् “आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पूर्वः पश्चात्तदिक्रितेः”
इत्युक्तेः प्रथमं भवेत् वर्धयति मलयवती-तत्कण्ठीः कथोपकथनशृङ्गलम् । पूर्वरागे
हि दश दशाः सन्धयन्ति, तदुक्तं—“चतुरागस्तदग्न मनसः सङ्गतिर्भावंना च । व्यावृत्तिः
ज्वात् तदग्न विषययानतश्चेतसोऽपि । निद्राच्छेदस्तदग्न तनुता निद्रापत्तश्च पश्चात् ।
चेतः मूर्च्छा तदग्न मरणं स्युर्दमास्तु कसेच ॥” इति ।

(क) तथा तेन प्रकारेण, नाम इति कुत्सायैवमव्ययम् ; गतमसि इति यत्
तत् निन्दनीयमित्यर्थः । (“नाम... । सम्भाव्यकुत्साप्राकाशविकल्पेऽपि च
दृश्यते ॥” इति मेदिनी) तस्मिन् जने नायके जीमूतवाहने, तत्कमोपे इत्यर्थः,
लज्जया मथरं कटुं, वाक्शून्यमित्यर्थः, इदानीं तत्र तस्मिन् जने, आत्मना स्वयं,
गतमसि इति यत् ; अहो आश्चर्यं, [आत्मानं विभर्षीति आत्मभरिः, तत्र
भावस्तत्त्वं] आत्मभरित्वं स्वार्थपरत्वमित्यर्थः । यथा लज्जया तत्र जनस्य सम्भाव्य-
मपि त्वया प्राक् न कृतम्, चेष्टुना तां लज्जां परित्यज्य तदधीनमेव जातमसि !

चेटी । [आत्मगतम्] चंदणलदाघरञ्च पत्थिदा भणादि
भञ्जवदोए आञ्जदणं । [प्रकाशम्] । चंदणलदाघरञ्च भट्टि-
दारिआ पत्थिदा (७) । (ज)

गायिका । [वलज्जम्] हंजे ! सुदु सुमराविदं । (भं) ता
एहि, तहिं ज्जेव्व गच्छंमह । (८)

चेटी । एदु एदु भट्टिदारिआ । (९)

गायिका । [अत्यन्ती गच्छति] ।

चेटी । [पृष्ठतो दृष्ट्वा भोगेमात्मगतम्] । अहो ! से सुसुद्धिभञ्ज-
त्तणं ! कहं तं ज्जेव्व देवीभवनं पत्थिदा !! [प्रकाशम्] ।
भट्टिदारिए ! णं इदो चंदणलदाघरञ्च, ता इदो इदो
एहि । (१०)

गायिका । [सविलम्बितम् (ज) तथा करोति] ।

(७) चन्दनलतागृहं प्रस्थिता भवति भगवत्या आगतम् । चन्दनलतागृहं
भर्तृदारिका प्रस्थिता ।

(८) हञ्ज ! सुदु स्मारितम् । तदेहि, तमेव गच्छावः ।

(९) एतु एतु भर्तृदारिका ।

(१०) अहो ! अस्याः शुद्धदयत्वम् ! कथं तदेव देवीभवनं प्रस्थिता !!
भर्तृदारिके ! नन्वितश्चन्दनलतागृहम् । तदित इत एहि ।

इति सरलायः । स्वार्थपराः खलु प्रयोजनविहितमर्थे लज्जासङ्कोचादिकं किमपि न
गणयन्तीति भावः ।

(ज) प्रस्थिता प्रस्थातुं प्रसक्त्यर्थः ।

(भं) प्रथमाहं नयनप्रतिरूपां दशमुक्ता इदानीं मनःसंयोगरूपां हितोषी
दशां लक्षयति ।

(ज) विलम्ब्य विक्षितस्य, क्षितम् ईषद्वाक्यं, तेन सह वर्तमानं यथा तथा
विक्षितजन इव ईषद्वाक्यं ज्ञात्वर्थः । ("विलम्बो विक्षयान्विते" इत्यमरः ।) यथा
क्षितम् विक्षितो जनः स्त्रीयहृत्तं भावं गोपायितुं क्षितं करोति, तथा मलयवत्यपि
"लघं दासी अपि मे मनोविकारं विदिता" इति विक्षिता पश्चात् तद्भावं गोपायितुं
क्षितमकरोत् इति फलितार्थः ।

चेटी। इदं चन्दनलताघरम्, ता पबिसिष्य चन्दमणि-
सिखाश्ले उबबिसिष्य समस्ससदु भट्टिदारिद्र्या। (११)

[उभे उपविशतः ।]

नायिका। [निश्चल आत्मगतम्] भगवं कुसुमायुध ! जेण
तुमं रुअसोहाए णिज्जिदोसि, तस्स तुए ण किंपि किटं ;
मम उण अणवरहाए वि अवलेत्ति करिअ पहरंतो ण
लज्जसि ? (ट) [आत्मानं निर्दयं मदनावस्थां नाटयन्ती प्रकाशम्] । हंजे !
कोस उण घणपल्लवणिकुडसूरकिरणं (ठ) तं एव्व चन्दन-
लताघरम् ण मे अज्जवि संटावदुक्खं अवणेदि ? (१२)

(११) इदं चन्दनलताघरम् ; तत् प्रविश्य चन्दमणिसिखाश्ले उपविश्य
समाश्रितु भट्टिदारिका ।

(१२) भगवन् कुसुमायुध ! येन त्वं रूपशोभया निर्जितोऽसि, तस्य
त्वया न किमपि कृतम् ; मम पुनरपराहाया अपि अवलेति कृत्वा प्रहरन्
न लज्जसे ? उक्ते ! किं पुनघनपल्लवणिकुडसूरकिरणं तदेव चन्दनलताघरं न मे
अद्यापि संतापदुःखमपनयति ?

(ट) कुसुमेत्यादि ।—कुसुमानि एव पायुधानि अस्त्राणि यच्च सः, (“कुसुमेषु-
रनन्यजः” इति कामपर्व्याये अमरः) पञ्चबाणत्वात् पञ्च कुसुमान्येव तदस्त्राणि ; तानि
तु—“अरविन्दमशोकश्च चूनाश्च नवमल्लिका । गोलीपल्लवश्च पद्मेन पञ्चबाणस्य
सायकाः॥” इति, तत्सम्बुद्धौ । येन कौमृतवाङ्मनेन रूपशोभया आकारक्षौन्दर्येण, निर्जितो-
ऽसि, तस्य कौमृतवाङ्मनस्य त्वया किमपि न कृतम् ; तस्य सबलत्वात् तव च कुसुमायुध-
त्वेन अतीदृढबलत्वात् इति भावः । [एतेन मदनादपि कौमृतवाङ्मनस्य अधिकरूपवत्त्वम्
अधिकबोध्यवत्त्वञ्च ध्वन्यते ।] पुनः किन्तु अनपराहायाः निर्दोषाया अपि, मम
[सल्लस्यविषयायां पङ्क्ति] अनपराहामपि नातिशयेन, अवला वलशून्या रसशोभ,
[इति-योगे प्रथमा] इति कृत्वा इति चेत्तीः, प्रहरन् प्रहारं कुर्वन्नपि, न लज्जसे ?
त्वादृशस्य मङ्गादीरस्य निरपराधेऽपि दुर्बले रसशोभने एव पराक्रमावसरः, न
अजयति कदापराधेऽपि श्रद्धावति भावः ।

(ठ) घनपल्लवति ।—घनैः निविष्टैः, पल्लवैः निरुद्धा निवारिताः, सूर्यस्य
किरणे यस्मात् दम वा तथोक्तम् ।

चेटी। ज्ञानांमि अहं एत्य संदावस्स कारणं ; किं
उण अमंभाविणो भट्टिदारिणा ण तं पडिबज्जिस्सदि त्ति ।
(१३) (ड)

नायिका । [आत्मगतम्] संकिदा विअ अहं एटाए, तहवि
बुच्छिस्सं । [प्रकाशम्] हंजे ! किं तं, जं ण पडिबज्जिअदि ?
ता कहेहि दाव किं तं कारणं । (१४)

चेटी । एसो दे हिअअट्टिदो बरो । (१५)

नायिका । [सङ्घर्षं संसृज्यमानस्याय विवाचि पदानि (ड) गत्वा] कहिं
कहिं सो ? (१६)

चेटी । [उल्लास्य सञ्चितम्] भट्टिदारिए ! सो को ? (१७)

नायिका । [सलज्जमुपविश्य अधोमुखो तिष्ठति] ।

चेटी । भट्टिदारिए ! एटम्हि वत्तुकामा—एसो दे
हिअअट्टिदो बरो एब्ब देईए दिस्सा सिबिणके । पच्छवि

(१३) ज्ञानात्म्यइत्यत्र सन्तापस्य कारणम् ; किं पुनरसम्भाविणो भर्तृदारिका
न तत् प्रतिपश्यते इति ।

(१४) लक्षितेवाङ्मेतया, तथाऽपि पृच्छामि । हंजे ! किं तत्, यत्र प्रतिपद्यते ?
तत् कथय तावत्, किं तत् कारणम् ।

(१५) एष ते हृदयस्थिती बरः ।

(१६) कुत्र कुत्र सः ?

(१७) भर्तृदारिके ! स कः ?

(१८) भर्तृदारिके ! एतदस्मि वत्तुकामा—एष ते हृदयस्थिती बर एव देया

(ड) सन्तापस्य कारणं जीमूतवाङ्मन इति भावः । किं पुनः विष्णु, अस-
म्भाविणो जीमूतवाङ्मनो मे भर्ता भवितेति असम्भवं मन्यमानेत्यर्थः । तत् नदतिप्रेतम् ।
प्रतिपश्यते स्वीकरिष्यति ।

(ट) विवाचि मे शीघ्रि वेत्यर्थः, [हे वा शीघ्रि वा इति बहुव्रीहौ सन्तापान्त-
ङ्ग-प्रत्ययः] ।

क्वणं ज्येष्ठा पविमुक्तकुसुमबाणो विष (ष) मण्डरध्वजो भट्टि-
दारिकाए दिष्टो । सो दे इमस्स संदावस्स कारणं, जेष
एदं सहावसौदक्षं वि चंदणलदाघरसं ष दे संदावदुक्खं
अवणेदि (१८) ।

नायिका । चतुरिकाए लक्खिट्ठि । सत्तं हंजे !
चतुरिका क्खु तुमं । किं दे अवरं पच्छाईअदि, ता
कहिस्सं (१९) ।

पेटो । भट्टिदारिका ! दाणिं ज्येष्ठा कहिदं ; किं बहुणा
पल्लविदेण, अलं संभमेण । (त) मा संतप्प । जइ अहं
चतुरिका, तदा सोवि भट्टिदारिकं अवैक्खंती ष मुहुत्तसं
वि (थ) अहिरमिस्सदि (द) । ता एदं वि मए लक्खिट्ठं (२०) ।

नायिका । [साजन] हंजे ! कुतो अमहाणं एत्तिथो
भाअधेयो !! (२१)

दत्तः स्वप्ने । पश्चादपि स्वप्नेव प्रविमुक्तकुसुमबाण इव मण्डरध्वजो भट्टिदारिकाया
दृष्टः । स ते अथ सत्तापल्ल कारणं, येनेतत् समावसौतल्लमपि चन्दनलतायुक्तं
न ते सत्तापटुः खलपनयति ।

(१८) चतुरिकाया ललितताऽपि । सत्तं हंजे ! चतुरिका खलु त्वम् । किं ते
अवरं पच्छाद्यते, तत् कथयिष्यामि ।

(१९) भट्टिदारिके ! इदानीमेव ललितम् ; किं बहुणा प्रकपितेन, अलं
संभमेण । मा सत्तापल्ल । यद्यहं चतुरिका, तदा सोऽपि भट्टिदारिकाम् अपेक्षमात्रो
न मुहूर्तमप्यभिरंक्षते । तदेतदपि मया ललितम् ।

(२१) हंजे ! कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम् !!

(ष) पश्चादपि स्वप्नदर्शनानन्तरमप्युक्तं । प्रविमुक्तं । — प्रविमुक्ताः प्रविमुक्ताः,
कुसुमबाणाः येन तादृशः, मण्डरध्वजः चन्दनं इव, एव जीमूतवाहन इति शेषः ।

(त) स्वप्नेव आवेनेनेत्यर्थः, उत्कण्ठयेति यावत् ।

(थ) अथ "पिअवडि" (प्रियवसिष्ठ) इति कश्चिदधिकः पाठो दृश्यते ।

(द) न अभिरंक्षते न मुहूर्तमप्यभिविष्यतीत्यर्थः ।

चेतो। भट्टिदारिण ! मा एहं भण । किं मधुसुषणो विष
वच्छत्यलेण लच्छिं अणुब्बहतो शिब्बुदो भोदि ? (२२) (ध)

नाथिका । किं सुषणो पिषं बाल्लभ अस्सं भणिटं
जाणादि ? सहि ! अदो वि मे संदावो अहिअदरं बाधेदि,
जं सो महाणुभाओ बाणामेत्तएण वि मए ण संभाविदो ।
सो वि अकिदपडिबत्तो अदक्खिणेत्ति (न) मं संभावइ-
स्सदि (२३) [इति रोदिति] । (प)

चेतो। भट्टिदारिण ! मा रोद । अहवा कथं ण रोइ-
स्सदि ? अहिओ से हिअअस्स संदावो अहिअदरं बाधेदि ।
ता किं दाणीं एत्थ करइस्सं ? ता जाव चंदणलदापल्लवरसं से
हिअए दाइस्सं (फ) । [उल्याय चन्दनपल्लवं गृहीत्वा विप्रोद्य ददथे ददाति] ।
भट्टिदारिण ! णं भणामि, मा रोद ; अअं क्वु ईरिसो

(२२) भट्टिदारिके ! सेवं मय । किं मधुसूदन इव वचःश्रुतेन लक्ष्मी-
मनुवृत्तं निर्वृत्तो भवति ?

(२३) किं सुजनः प्रियं तर्जयित्वा प्रत्यत् भवितुं जानाति ? सखि !
अतोऽपि मे सत्तापोऽधिकतरं बाधते, यत् स महाणुभावो वासुदेवापि मया
न सम्भावितः । सोऽप्यज्ञतप्रतिपत्तिरदक्षिणेति मां सम्भावयिष्यति ।

(२४) भट्टिदारिके ! मा रुदिति । अहवा कथं न रोदयिष्यति ? अचिकी-
इत्या दृश्यन् सत्तापोऽधिकतरं बाधते । तत् किमिदानीमव करिष्ये ? तत्
यावत् चन्दनलतापल्लवरसमस्या दृश्ये दास्ये । भट्टिदारिके ! ननु भणामि, मा

(ध) मधुवृत्तं न धारयन् । निवृत्तः सुखी ; यथा नारायणः लक्ष्मीमन्तरेण
सुखी न भवति, तथा सोऽपि त्वां विना सुखी न भवेदिति भावः ।

(न) अज्ञतप्रतिपत्तिः अज्ञतसत्कारः । अर्थात्तथा मनुदारा, साहचर्येणैः ।

(प) एतेताका परति-ज्ञोक्तान् सत्तापुरुषं दशायं कथितम् ।

(फ) [अत्र मन्त्रवन्त्याः श्रान्तिश्राद्धेन चेष्टा अपि श्रान्तिश्राद्धसम्भावनाया
क्षिप्रापञ्च कर्तव्यं त्रिवाचसत्वात् " करिष्ये " इत्यत्र " दास्ये " इत्यत्र च आत्मनेपदम्] ।

चंदणरसो इमेहिं अणवरदपडंतेहिं बाह्विंदूहिं उण्होकिदो
ण दे हिअअस्स एदं संदावं अबणेदि । (२४)

[कदलीपत्रमादाय बीजयति] । (५)

नायिका । [हस्तेन निवारयति] सहि ! मा बीजेहि । उण्हो
क्खु एसो कअलीदलमारुदो । (२५)

बेटो । भट्टिदारिए ! मा इमस्स दोसं कहेहि । तुमं
चिअचंदणपल्लवसंमग्सोदलं इमं णोसांसेहिं पपंचिअ (भ)
कअलीदलमारुदं उण्हं करेसि । (२६)

नायिका । [साधन] सहि ! अत्थि कोवि इमस्स संदावस्स
उवसमोवाओ ? (२७) (म)

बेटो । भट्टिदारिए ! अत्थि, जदि सो एत्थ आ-
अच्छदि । (२८)

अदिहि । अयं खलीदृशयन्दगरस एभिरनवरतपतद्भिवांशविन्दुभिरुषोक्तो न ते
हृदयस्य एतं सन्नापनपनयति ।

(२५) सखि ! मा बीजय । अथाः खल्वेव कदलीदलमारुतः ।

(२६) भर्तृदारिके ! मा अस्य दोषं कथय । त्वं चितचन्दनपल्लवसंमग-
स्रोतखम् इमं निश्वासेः प्रपञ्च्य कदलीदलमारुतम् उष्यं करोषि ।

(२७) सखि ! अस्ति कोऽपि अस्य सन्नापन्मोपशमोपायः ?

(२८) भर्तृदारिके ! अस्ति, यदि सोऽवागच्छति ।

(५) एतेन व्याचिरुपा दशा प्रकटिता ।

(भ) चितेति ।—चित्तस्य उवात् सङ्कुक्षीतस्य, तत्त्वचचित्तत्वेन सरसस्येति
यावत्, चन्दनपल्लवस्य संमगेष सम्यक्तेष, स्रोतखं कदलीदलमारुतं कदलीपत्रमाप्तं,
निश्वासेः उष्येरिति भावः प्रपञ्च्य संवर्द्ध्य, अनेन सह तत्र दीर्घमुपस्य निश्वाप्तं
संशोध्येत्यर्थः ।

(म) एतेन प्रकारान्तरेण उन्नादावस्था दर्शिता ।

[ततः प्रविशति नागको विदूषकश्च] ।

नागकः । —

व्याहृत्यैव सितासितेक्ष्णरुचा तानाश्रमे शाखिनः

कुर्वन्त्या बिटपावसक्तविक्षसत्कृष्णाजिनौघानिव ।

यदृष्टोऽस्मि तथा मुनेरपि पुरस्त्रेनैवमभ्याहते

पुण्येष्टो ! भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ? ॥१॥

विदूषकः । भो बधस्स ! कहिं क्व दे गदं तं

धीरत्तणं ? (२८)

(२८) भो बधस्स ! कुत्र खलु ते गतं तग धीरत्वम् ?

“बादो वाच्यः खिया रागः पंसः पस्यात तदिहितेः” इत्यलङ्कारमाक्रीतेः आदौ नायिकारागे वर्णयित्वा इदानीं नायकानुरागे वर्णयति, व्याख्याति । — पुण्येष्टो ! हे कुसुमशर ! [माहश्या राजचक्रवर्तिनो वीरपुरुषा ब्रह्मादयि कठीराचि अशङ्कानि आयुधानि सन्त्याये शत्रून् जेतुं दुःस्वप्नशुभवन्ति, भवास्तु अतिभीमलेः पञ्च-सङ्क्रान्तेरेव बाणेः माहश्यान् वीरघातकान् अपि वीरान् अनायासेन वशीकृतवान् इत्यर्थः । ते सान्ध्ये कौशलं वा, इति पुण्येषुपदशत्रुहो भवतिः] मुनेरपि, न त्वय्यो-ज्जतेन्द्रियस्य सन्माननार्हस्य विषयिण इति भावः, पुरः अगतः, न तु दूरे इति भावः, तथा कालदा, सितस्य अवदातस्य, (“अवदातः सितो वीरः” इत्यमरः) असितस्य नीलस्य, यत ईष्यथं नेदं, तस्य रुचा कान्त्य, आश्रमे तान् शाखिनः श्यान्, बिटपेषु शास्त्रासु, अवसक्ताः संलग्नाः, तथा विक्षसन्तः स्फुरन्तः, कृष्णाजिनानां कृष्णधारचर्मणाम्, ओघाः सङ्घाताः येषां तदाविधान् कुर्वन्त्या इव सत्या [इत्युत्प्रेक्षा], व्याहृत्य पराहृत्य, सुखमिति शेषः, अकिं अहम् ; अक्रीति अहमित्यर्थे चय्यस्यम् ; (“दासे कृतानवि भवत्युचितः प्रभूषां पादप्रहार इति सुन्दरि ! नाकिं दूये” इति दर्शनात्) दृष्टो यत्, तेन पराहृत्य दर्शनेन एव, एवम् इत्यत्र, अभ्याहते ताडिते, अटाचवाचप्रहृते इति भावः, नयोति शेषः, भवता मुधैव व्यसंमेव, किमिदं अहम्, एते शराः क्षिप्यन्ते ? पात्यन्ते ? अपरेण प्रहृते प्रहारी न वीरचर्मः, न युक्तश्च इति भावः । [अत्र आनयाचपतनश्यालहेतुभूतस्य नयनवाचप्रहारस्य वाक्यगतत्वान् आभ्यलिङ्गमलङ्कारः ; तदेतयोदत्प्रेक्षा-आभ्यलिङ्गयोः संघट्टिः] । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

नामकः । वयस्य ! ननु सुधीर एवास्मि, कुतः ?—
नीताः किं न निशाः शशाङ्कधवलाः ? नात्रातमिन्दोवरम् ?
किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः ? ।
भङ्गारः कमलाकरे मधुलिङ्गां किं वा मया न श्रुतः ?
निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान् ? ॥ २ ॥

[निश्चिन्त्य] अथवा मृषा नाभिहितं, वयस्यात्रेय !
नन्वधीर एवास्मि—

स्त्रौहृदयेन न सोढाः क्षिप्ताः कुसुमेष्वोऽप्यनङ्गेन ।

येनाद्यैव पुरस्तव वदामि धीर इति स कथमहम् ? ॥ ३ ॥

धीरतां प्रकटयति, नीता इति ।—शशाङ्कधवलाः (शशाङ्कशब्देन लक्ष्यया
तत्किरणो बोध्यः) । चन्द्रकिरणोऽवलाः, निशाः रजस्यः, किं न नीताः ? नाति-
बाहिता ? अपि तु अतिबाहिता एवेत्यर्थः, इति काकुः । मयेति सर्वत्र योज्यम् । इन्दो-
वरं नोन्मील्यत्, न आत्रातम् ? अपि तु आत्रातमेवेत्यर्थः । उन्मीलिता विकसिताः,
या मालव्यः मालतीलताकुसुमानि, [मालव्याः कुसुमानि इति “पुष्पमूलेषु बहुलम्”
(बा०) इति तद्वितर्कः श्रुत्वम् । “पुष्पे जातोऽभ्युदयः खलिका त्रीदयः फली”
इत्यमरः) तानिः सुरभयः सुगन्धाः, प्रदोषानिलाः निशामुल्लवायवः, किं न सोढाः ?
अपि तु सोढा एवेत्यर्थः । कमलाकरे सरसि, (“पद्माकरलङ्कागोऽङ्गो कासारः
सरसो सरः” इत्यमरः) मधुलिङ्गां अनराणां, भङ्गारः ध्वनिविशेषः, किं वा न
श्रुतः ? अपि तु श्रुत एवेत्यर्थः । येन भवान् मां विधुरेषु कातरेषु, अधीरेषु
मध्ये इत्यर्थः, [निङ्गारे समनो] अधीर अधीरतम इत्यर्थः, (इति-योगे प्रथमा) इति
निर्व्याजं निष्कपटं स्वच्छन्दमित्यर्थः, अभिधत्ते ? कथयति ? एतावति धीरत्वेऽपि ननु
अधीरलक्षणमयुक्तमिति भावः । [अत्र विद्यमानेष्वधीरतानिदानेषु चन्द्रकिरणल-
निशादिषु सुखेन तदतिबाहनादिभिः स्वस्य धीरतां प्रतिपादनरूपवस्तुना एवंविध-
सद्विष्णुतयाऽस्य कातरताऽतिशयरूपं वस्तु व्यज्यते इत्यर्थश्चेत्यङ्गो वस्तुजनिः । एतेन
च सेव्यरूपसत्त्वज्ञः पौरोषी गुणो व्याख्यातः । यथा दर्पेण—“व्यवसायादचक्षणं धेयं
विज्ञे महत्त्वम्” इति । अपि च जागरणरूपा अतुर्वी कामदशा प्रकटिता । किञ्च,
“क्षिप्तम्” इति काकुवशात् “अपि तु नीता एव” इत्याद्यर्थस्य व्यञ्जितया काव्यसाध-
नाकाचितगुणीभूतव्यञ्जितं बोध्यम्] । शार्ङ्गविश्रीकृतं उक्तम् ॥ २ ॥

स्वस्य अधीरतानेव प्रकटयन्नाह, स्त्रौहृदयेनेति ।—स्त्रियां वार्तायां, हृदयं यज्ञ,

विदूषकः । [बाष्पगतन] एवमधीरत्तण पाङ्गवज्जंतेण
आचक्खिदो महांतो अणेण डिअअस्स आवेगो, ता जाव,
कहिं ज्जेव्व एदं अवक्खिदामि [प्रकाशन] भो वअस्स !
कौस उण अज्ज तुमं लहुं ज्जेव्व गुरुअणं सुस्ससिअ इध
आअदो ? (३०) (य)

नायकः । वयस्य ! स्थाने प्रश्नः, कस्य वाऽन्यस्यैतत् कथ-
नीयम् ? अथ खलु स्वप्ने जानामि—सैव प्रियतमा [अकुल्या
निर्दिग्ध] अत्र चन्द्रमलतागृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुप-
विष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया

(३०) एवमधीरत्वं प्रतिपद्यमानेन आख्यातो महाननेन हृदयव्यावेगः,
तत् यावत् क्रमेण एनम् अपचिपामि । भो वयस्य ! कथं पुनरयत्वं ज्वलन् गुरुजनं
शुश्रूषित्वा इहागतः ?

स्त्री हृदये यच्च इति वा तेन स्त्रीहृदयेन जानागतममसा, येन, मयेति कर्तृपदमप्या-
हार्यम्, अगङ्गेन [अङ्गदीनत्वात् अधोरेच इति ध्वनिः] चिताः, न तु ज्वल्योक्त्य
पातिताः इति भावः, कुमुदेवबोऽपि अतिकोमलाः पुष्पमयाः शरा अपि, न तु
वज्रसारसायका इति भावः, न सोढाः, सः अमोदपुष्पशरः, अहम अद्येव, न तु पृथं
कटाक्षित इति भावः, तव मित्रस्य, न तु द्विषतः इति भावः, पुः अघतः, न तु
परीक्षन इति भावः, धीरः, अहमिति शेषः, इति कथं वदामि ? तत्कालीने मन
धीरत्वप्रकटनमयुक्तमिति निर्गलितार्थः । [धीर इत्येव इति-योगे प्रथमा विभक्तिः ।
एतेन कृशतादृशा पञ्चमी ज्ञानदशा कथिता] । आर्या उक्तम् ॥ ३॥

(य) अधीरत्वं प्रतिपद्यमानेन प्राप्नुवता, अधीरेण सतेत्यर्थः । आख्यातः कथितः,
[“आचटः” इति संस्कृतानुवादस्तु प्रामादिक एव, कथनायं कस्य अच्-चातोः
प्याऽऽदेशात्] आवेगः उत्काण्डा । अपचिपामि कश्चिन्नपि विषये एनं व्याचिन्तयितुं
करोमि, येनास्य विचारणेन कथमपि विचारणं विनोदः स्यादिति भावः । ज्वलन्
त्वरितमेव ।

ष्टो ; तदिच्छामि स्वप्नानुभूतदायितासमागमरम्ये अस्मिन्-
चन्दनलतागृहे दिवसशेषं समतिवाहयितुम् । तदेष्टि,
गच्छावः । (१) [परिक्लामतः]

चेटो । [कथं दत्ता सचम्पनम्] भट्टिदारिए ! पदसहो विभ्र । (११)

नायिका । [सचम्पनमात्मनः पश्यन्ती] हंकी ! मा ईरिसं आचारं
पेक्विअ कोवि मे हिअअं तुलईस्सटि । (१२) ता उट्टेहि,
इमिणा रत्तासोअपादवेण अंतरिदाअ पेक्विअह दाअ को एसो
त्ति । (१३) [तथा कुरुतः] ।

विदूषकः । एदं चटणलदाअरअं । ता एहि पविसम्ह ।
(१४) [नाट्येन प्रविशतः] ।

नायकः ।—

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम ।

चन्द्राननया रक्षितं चन्द्रिकया मुखमिव निशायाः ॥ ४ ॥

चेटो । [दृष्ट्वा] भट्टिदारिए ! दिट्ठिआ वड्डसि । सो ज्जेब्ब
णं दे हिअअवज्जहो जणो । (१४)

(११) भर्तृदारिके ! पदशब्द इव ।

(१२) हंकी ! मा ईदृशमाचारं प्रेत्य कोऽपि मे हृदयं तुल्यिष्यति ।
तदुत्तिष्ठ, अनेन रत्नाशोकपादपेन अलरिते प्रेक्षावहे तावत् क एव इति ।

(१३) इदं चन्दनलतागृहम् । तदेष्टि प्रविश्यावः ।

(१४) भर्तृदारिके ! दिष्ट्वा वड्डसे । क एव ननु ते हृदयवज्जभोजनः ।

(१) प्रश्नः । स्थाने युक्तः, प्रश्नवरणं नाशुचितमित्यर्थः, (स्थाने इत्यव्ययं, “युक्ते
हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) । प्रत्ययेण प्रेक्षा हेतुना कृपिता । अत्रालभमानेन
तिरस्कुर्वतीव । स्वप्रेति ।—स्वप्ने अनुभूता या दृशिता प्रिया, तस्याः समागमेन
समुपस्थित्या, रम्यं रमणीयं तस्मिन् ।

(२) तुल्यिष्यति परिमास्यति, हृदयस्य दुर्बलतां प्राकृत्यर्थः, [तुल्यमन्दात्
तत्प्राप्त्यर्थे चिच्, भविष्यति प्रथमपुरुषेकवचनम्] ।

चन्दनलतागृहं गन्धं पश्यन्नाह, चन्दनेति ।—चन्द्रिकया व्योम्नया, रक्षितं

नायिका । जुज्जटि एदं । किं उण पणअकुविदं पिअअणं
हिअए करिअ मंतेदि । (४२)

चेटी । भट्टिदारिए ! मा ईरिसिं संकं करेहि, पुणोवि
दाव सुणम्ह । (४३)

विदूषकः । [आत्मगतम्] । अहिरमदि एसो एदाए कधाए,
भोदु, एदं ज्जेब्ब वट्ठाइस्सं । (ष) [प्रकाशम्] भो वचस्स ! तदा
सा तुए रुदती किं भणिदा ? (४४)

नायकः । वयस्स ! इदमुक्ता—

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतत् वाष्पाम्बुना सिक्तं चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥ ६ ॥

नायिका । [सरोवम्] चटुरिए ! अत्थि किं अदो वि अवरं
सोदब्बं ? ता एहि, गच्छुमह अस्सदो । (४५)

(४२) युज्यते एतत् । किं पुनः प्रचयकुपितं प्रियजनं हृदये कृत्वा
मन्यति ।

(४३) भर्तृदारिके ! मा ईदृशीं शङ्कां कुरुष्व, पुनरपि तावत् शृणुष्व ।

(४४) अभिरमते एव एतया कथया, भवतु, एतामेव वर्त्तयिष्यामि । भो
वयस ! तदा सा त्वया रुदती किं भणिता ?

(४५) चतुरिके ! अस्मि क्षिप्तोऽप्यपरं श्रोतव्यम् ? तदेहि, गच्छावोऽन्वतः ।

(ष) अभिरमते अनुप्यति । वर्त्तयिष्यामि अवशस्त्वित्ये इत्यर्थः, एतामेव
कथामवलम्ब्य आलपिष्यामीति यावत् ।

आत्मनः प्रियां प्रति उक्तिमाह, निष्यन्दते इति ।—वाष्पाम्बुना जैववारिणा,
सिक्तम् एतत् चन्द्रकान्तशिलातलं ते तव, अनेन मुखचन्द्रोदयेन निष्यन्दते इव
अवतीव ; चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः स्ववतीति प्रसिद्धेरिति भावः । [अप्राणि-
कभङ्गत्वात् निष्यन्दते इत्यत्र वत्वम् । उपेक्षाऽवहारः, स च उपवेशाद-
प्रापितः] ॥ ६ ॥

बेटो । [हृष्टो गृहीत्वा] भट्टिदारिण ! एब्बं मा भण, तुमं ज्जेब्ब सिबिणए दिट्ठा. ए एदस्स अस्सस्सिं दिट्ठी अहि-
रमदि । (४६)

नायिका । ए मे द्विश्रमं पत्तिप्राप्तदि, ता कङ्गावसाणं जाव पडिपालेमह । (४७)

नायकः । वयस्य ! जाने, तामेवास्यां शिलायामालिख्य,
तया चित्रगतया आत्मानं विनोदयामीति, तदित एव गिरि-
तटान्ननःशिलाशकलानि (स) आदाय आगच्छ ।

विदूषकः । जं भवं आणवेदि । [परिक्रम्य गृहीत्वोपसृत्य] भो
वयस्य ! तुए एक्को वसुअो आणत्तो, मए उण इध
ज्जेब्ब सुलहपंचराइणो (ह) वसुआ आणीदेत्ति ; आलिहदु
भवं । (४८) [उपनयति] ।

नायकः । वयस्य ! साधु कृतम् । [गृहीत्वा शिलायामालिखन्
सरोमाचम] सखे ! पश्य—

अक्लिष्टविस्वशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।

दयितामुखस्य सुखयति रेखाऽपि प्रथमदृष्टेयम् ॥ ७ ॥

[लिखति] ।

(४६) भट्टिदारिके ! एवं मा भण, तमेव स्त्रिये दृष्टा, न एतच्छ अन्वयां
दृष्टिरभिरमते ।

(४७) न मे हृदयं प्रयेति, तत् कङ्गावसानं जावत् प्रतिपालयावः ।

(४८) यद्वान् आज्ञापयति । भो वयस्य ! त्वया एको वर्णं आज्ञप्तः, मया
पुनरिदमेव सुलभपञ्चरागिणी वर्णा आनीता इति ; आलिखतु भवान् ।

(स) जाने विवेचयामीत्यर्थः । तां स्त्रियं दृष्ट्वा प्रियाम् । चित्रगतया चित्रितया
विनोदयामि सलीपयामि । ननःशिलाशकलानि ननःशिलास्यापचातुखणान् ।

(ह) सुलभाः अनायासलभ्याः, ये पञ्च रागाः शोचितादयः पञ्च प्रकाराः वर्णाः,
ते पूर्वा सन्तीति सुलभपञ्चरागिण्यर्थः ।

अक्लिष्टेति—अक्लिष्टस्य सुपक्वस्य, न तु मृच्छस्य, पूतितां गन्धस्य वा, विवक्ष्य

विदूषकः । [वकीलकं निर्वण्यं] अपञ्चकवेवि एवमं याम रूपं
लिखीषदि !! अहो अञ्चरिअं !! (४८)

नायकः । [सन्निवृत्तः] वयस्य !—

प्रिया सन्निहितेनैयं सङ्कल्पस्थापिता पुरः ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा लिखाम्येनां यदि तत् कोऽत्र विस्मयः ? ॥ ८ ॥

नायिका [वाचन] चतुरिण ! जाणिदं क्व कथावसानं,
ता एहि दाव मिस्तावसुं पेक्खम्ह । (५०)

(४८) अपञ्चकवेवि एवं नाम रूपं लिख्यते !! अहो वाच्यम् !!

(५०) चतुरिके ! ज्ञातं खलु कथावसानं, तदेहि तावन्निवावसुं पेक्खावहे ।

तदाख्यफलविशेषण, शोभा यत्र तादृशः अपरः यत्र एवंविधस्य, [अग्निनि अपि दृढं
विशेषणं भोज्यम् ; तत्पदे तु—अक्षिटा मेघादिभिरनाहता इत्यर्थः, विष्णुस्य मण्डलस्य,
(“विष्णोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” इत्यमरः) या शोभा, तां धरतीति तस्य] नयनयोः
सङ्काशः आनन्दं यस्मात् तस्य नयनोत्पन्नस्य जेमानन्दिनः, उभययम समानम् ;
दयितायाः प्रियायाः, सुखस्य अग्निनि इव अन्दस्तेव, प्रथमदृष्ट्वा सङ्कटेनावलीकृता, इयं
रेखाऽपि, अन्दपक्षे त—प्रथमदृष्ट्वा कृष्णपक्षात् परं हितोपातिषी दृष्ट्वा, रेखा कला-
मात्राऽपीत्यर्थः, सुखयति आनन्दयति । [यस्य तु रेखामात्रदर्शनात् ईदृशानन्दोत्पत्ति-
र्भवति, तस्य वस्तुनः सम्पूर्णस्य प्रत्यक्षतो दर्शनीयभोगेन कोट्यगानन्दसन्दोहः सञ्जायते
तत् न जानीमहे इति ध्वनिः । श्रुतीवमाऽनङ्कारः ।] आयां वचनम् । ७ ॥

ये खलु केवलं बहिर्दृष्ट्याऽवलीकृत्यन्ति, तेषामेतदाश्चर्यवत् प्रतिभाति, परन्तु
अनर्हदृष्ट्या सदेव हृदयपटे प्रियारूपं प्रत्यक्षयत् पश्यतः तस्मिन्नाङ्गने न किञ्चि-
दाश्चर्यम् दृष्ट्वा, प्रियेति ।—इयं प्रिया पुरः अवतः, सङ्कल्पेन मानसकल्पनया,
स्थापिता अत एव सन्निहितेव समीपवर्तिन्येव, ततश्च एनां पुरः सङ्कल्पस्थापितानिनि
भावः, दृष्ट्वा दृष्ट्वा यदि लिखामि तत् तदा, अत्र लिखने, को विस्मयः ? किमाश्चर्यम् ?
तेषाञ्चर्यमित्यर्थः । [अत्र मनसि निरन्तरचिन्तितया नायिकाया लिखने तस्मात्सुख-
प्राप्त्यनन्दवत्त्वोक्त्यनङ्कारात् ।] ८ ॥

बेटो । [वरविवाहनाम्नगतम्] । जीविदणिरवेक्खो विष से
उल्लाबो । (क) [प्रकाशम्] भट्टिदारिए ! थं गदा ज्जेब्ब
तहिं मणोहारिणा, ता कदावि मट्टा मित्तावसु इध ज्जेब्ब
आपच्छदि । (५१)

[ततः प्रविशति मित्रावसुः] ।

मित्रावसुः । आश्चापितोऽस्मि तातेन, यथा—“वत्स मित्रा-
वसो ! जीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नभावात् सुपरीक्षितोऽयं,
कुतोऽस्मात् योग्यो वरः ? तदस्मै वत्सा मलयवती प्रतिपाद्य-
ताम्” इति । अहन्तु खेहपराधीनतया अन्यदेव किमपि
अवस्थान्तरमनुभदामि (ख) । अन्यच्च—

यदिद्याधरराजर्वशतिलकः प्राञ्चः सतां सम्मतो
रूपिणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान् विनोतो युवा ।
यच्चासूनपि सन्त्यजेत् करुणया सत्त्वार्थमभ्युद्यत-
स्तेनास्मै दटतः स्वसारमतुलां तुष्टिविषादश्च मे ॥ ८ ॥

(५१) जीवितान्निरपेक्ष इवास्मा उल्लापः । भट्टिदारिके ! ननु गतेषु तव
मनोहरिणा, तत् कदाऽपि भर्ता मित्रावसुर्विदेवागच्छति ।

(क) जीवितेति ।—जीविते जीवने, निः नास्ति, अपेक्षा यस्या सः जीवित-
निरपेक्षः जीवनाकाङ्क्षाविरहितः । उल्लापः आलापः, आकुलचरितव्यवः, यदि एनं
प्रियजनं न प्राप्नोति, तदा जीवितं त्यज्यतीत्यमिति भावः ।

(ख) आसन्नभावात् निकटवर्तित्वात् । सुपरीक्षितः सुष्ठु विवेचित इत्यर्थः,
अरुणयोग्यो न वेति भावः । प्रतिपाद्यतां समर्प्यताम् । खेहपराधीनतया परीक्षिता वत्सा
मलयवती अस्मान् वत्सा मर्त्यैर्दृष्टं मन्यतेति खेहकातरतां गतत्वेनेति भावः ।

“कृत्वा वरयते रूपं माता विभं पिता सुतम् । बाल्यवाः कुलमिच्छन्ति मित्रा-
मित्रदे जनाः ।” इति वरविषयकलक्षणायां सर्वेषामेकभावक्यानेन जीमूतवाहनस्य
सम्पूर्णयोग्यतां तथा तत्त्वधिकगुणवतः परीपकारनिरतस्य तस्य कदाऽपि कदाप्युप-
कारार्थे मातृपरित्यागकथावन्तया भगिनोदने दोषमपि प्रदर्शयन्नाह, अदिति ।—
विद्याधरराजर्वशतिलकः प्राञ्चः बुद्धिमान्, सतां साधूनां, सम्मतः समाहृतः, इत्येव

सुतश्च, यथा—जीमूतवाहनो गौर्याश्मसम्पन्ने चन्दन-
कृतारुद्वे वर्त्तते इति, तदेतत् चन्दनसतरुहं यावत्
प्रविशामि । [प्रविशति] ।

विदूषकः । [सचम्पानमवलीक्य] भो वधस्य ! पञ्चादेहि इमिष्य
कश्चनोक्त्येण इमं चित्तवर्द्धं कथञ्च, एसो क्व मिहजुवराभो
मित्रावसू इव आश्रयो कदाचि पेक्विस्सदि । (५२)

नायकः । [कदलीपत्रेण पञ्चादयति] ।

मित्रा । [प्रविश्य] कुमार ! मित्रावसुः प्रणमति ।

नायकः । [दृष्ट्वा] मित्रावसो ! स्वागतम् ? इतः स्थीयताम् ।

चेतो । भट्टिदारिए ! आश्रयो भद्रा मित्रावसू । (५३)

नायिका । हंजे ! पिञ्चं मे । (५४)

नायकः । मित्रावसो ! अपि कुशलो मिहुराजो विश्वावसुः ?

मित्रा । कुशलो । तातसन्देहेनास्मि त्वत्सकाशमागतः ।

(५२) भो वधस्य ! पञ्चादय अनेन कदलीपत्रेण इति चित्रतां कल्पयाम्,
एष खलु विदूषकवराजो मित्रावसुरिकागतः कदापि प्रेषित्यते ।

(५३) भट्टिदारिके ! आगतो भूतां मित्रावसुः ।

(५४) हंजे ! पिञ्चं मे ।

अप्रतिमः अतुल्यः, पराक्रमवान् महावीर इत्यर्थः, विद्वान् पण्डितः, विनीतः
विनयसम्पन्नः, युवा इति यत, तथा कदम्बया अनुकम्पया, कृतार्थे प्राथितव्यार्थेन,
अभ्युद्यतः कदम्बः खलु, असून प्राधान्येन, सत्यजेत् कृतुं शक्तुर्वाकति च यत, तेन
कृतार्थविधेन हेतुना, अस्मै जीमूतवाहनाय, अतुल्यं निरूपना, स्वस्वार्थं भगिनो,
ददती मे मन, तुष्टिः चर्षः, विषादस्य, मयतीति शेषः ; अतिसुपात्रे चकितुं भगिनो-
हानात् चर्षः, कस्यापि कौशलात् खलौवनदानवन्मावगया सतिष्ठा मेधव्यापतिरिति
विहाह इति भावः । [यत्र भगिनीदाते तुष्टि-विषादयोर्गोपन सम्भावादापातयो
विरोधभावे, सुकृच्छ्रादिद्वयं तात् कुतोऽयः मरुत्सम्भावनया च विषाद इति तत्त्वज्ञा-
नानां विरोधावधारः इति] । आर्द्धविशेषः इति । ५५

नायकः । किमाह तत्रभवान् ? (ग)

नायिका । सुशिक्षं दाव, किं तादृशं कुसलं संहिंसं
स्ति । (५५)

मित्रा [साधन] (घ) इदमाह—“तात ! अस्मि मे
मलयवती नाम कन्या जीवितमिवाप्य सर्वस्यैव सिद्धराजा-
न्वयस्य, सा मया तुभ्यं प्रतिपाद्यते, प्रतिगृह्यताम्” इति ।

चेटी । [विह्वल] भट्टिदारिण ! किं न कुप्यसि दाणीं ? (५६)

नायिका । [सविनयं वदन्] अहोमुखोऽस्मि । हजे ! मा हस,
किं विसुमरिते दे एदस्मि अस्मद्विषयस्य ? (५७)

नायकः । [अपवाये] वयस्य ! सङ्कटे पतिताः स्मः ।

विदूषकः । [अपवाये] भो ! जानामि, यं तं वज्जिअ
हे अस्सेहि चित्ते अहिरमदि जधा, तधा जं किंवि भणिअ
विसज्जीअदु एसो । (५८) (छ)

नायिका । [शरीरमात्मगतम्] इदास ! को वा एदं यं
जाणादि । (५९)

(५५) श्रोण्यामि तावत्, किं तातेन कुसलं संहिंसं स्ति ।

(५६) भट्टिदारिके ! किं न कुप्यसि दाणीम् ?

(५७) हजे ! मा हस, किं विसृष्टं ते पतस्याहदयलम् ?

(५८) भो ! जानामि, न तां वदन्ति तां अन्वयं चित्तमभिरमते यथा, यथा
यत् किमपि भणित्वा विसर्ज्यतामिह ।

(५९) इतरम् ! को वा एतन्न जानाति ।

(ग) तत्रभवान् पूजनीयः, (“विभुः तत्रभवान् पूज्यस्तथैवात्मजानपि”
ब्रह्मसूत्रः) ।

(घ) विवाहानन्तरं कन्यायाः पतिगृहगमनमिति विरहसम्भावनायां अक्षुमासः
श्लोकः ।

(छ) तां मलयवतीम् । न अभिरमते न वदन्ति । एष मित्रावहः ।

नायकः । क इह नैच्छेत् भवद्भिः सह श्लाघ्यमोदशं सम्बन्धम् ? किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्त्तयितुं, ततो नाहमेनां प्रतिग्रहीतुमुत्सहे । (च)

नायिका । [मुञ्चति नाटयति] ।

पेटो । समस्मसदु समस्मसदु भट्टिदारिद्र्या । (६०)

विदूषकः । भो ! पराधीणो क्व एसो, किं एदिणा अद्भु-
भत्यिदेण ? (छ) ता गुरुभणं से गदुअ अत्थभट्टेहि । (६१)

निवा । [आत्मगतम्] साधूक्तम् ; नायं गुरुजनमतिक्रामति,
एष गुरुरप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतिवसति, तत् यावद्भत्वा अस्मि
पित्रा मलयवतीं ग्राहयामि । (ज)

नायिका । [समान्वसिति] ।

निवा । एवं निवेदितात्मनोऽस्मान् प्रत्याचक्ष्णः (भ)
कुमार एव बहुतरं जानाति ।

(६०) समान्वसितु समान्वसितु भट्टिदारिद्र्या ।

(६१) भो ! पराधीनः खलु एषः, किमनेनाभ्यर्चितेन ? तत् गुरुजनमस्य
मत्ता अभ्यर्थेय ।

(च) श्लाघ्यं प्रशंसनीयम् । ईदृशं सम्बन्धं वैवाहिकमित्यर्थः । अन्यतः
अन्वयान् विवश्ये, प्रशंसं चित्तम् अन्यतः ततोऽपि अन्वयान् विवश्ये, प्रवर्त्तयितुं
निवेद्ययितुं, न शक्यते । न उत्सहे न उत्साहितोऽस्मि ।

(छ) अभ्यर्चितेन प्रार्थितेन, अयं प्रार्थितोऽपि गुरुवचनमन्तरेण किमपि कर्तुं
न शक्यतीति भावः ।

(ज) अतिक्रामति उल्लङ्घयतीत्यर्थः । पित्रा मलयवतीं ग्राहयामि, एनमिति
शेषः, [अत्र प्रधीनकस्य पित्रेति पदस्य पुनः प्रयोज्यरूपेण परिचयनाय न
कार्त्तव्यम्] ।

(भ) निवेदितः विज्ञापितः, आत्मा स्वयं यैकान्, अस्मान् प्रत्याचक्ष्णः
निराकुर्वन्, [अन्-धातोः शान्-प्रत्ययः] ।

नायिका । [सरोरं विदध] कहं पञ्चाक्खानल्लहं (ज)
मिक्खावसू पुणो वि मंतेदि ॥ (६२)

[मिक्खावसूः । [मिक्खावसूः] ।

नायिका । [साखमाख्यामं पञ्चको आत्मगतम्] किं मम एदिणः
दीह्मगकलंकमइलेण अञ्चंतदुक्खभाइणा अज्जावि सरीरेण
आरिदेण ? ता इध ज्जेब्ब असोपपादवे इमाए अदिमुत्तल्लटाए
उब्बंधिअ अत्ताणं बाबादइस्सं, (ट) ता एदं एब्बं दाव ।
[प्रकाशं विलम्बितेन] इहे ! पेक्ख दाव मिक्खावसू गदो ण वेत्ति,
लेण अहं वि इदो गमिस्सं । (६३)

चेटो । [कतिचित् पदानि गत्वा अवलोक्य आत्मगतम्] । अस्सारिस्सं
से हिअञ्चं पेक्खामि, ता ण गमिस्सं । इध ज्जेब्ब ओवारिदा
वेक्खामि, किं एसा पडिबज्जदि त्ति । (६४) (ठ)

(६२) अहं प्रत्याख्यानल्लघुमिक्खावसूः पुनरपि मन्ययति ॥

(६३) किं मम एतेन दीर्भाग्यकवडमलिनेन अत्यन्तदुःखभागिना अद्यापि
सरीरेण आरितेन ? तदिदंैव असोपपादये अनया अतिमुक्तायतया उद्विष्ट आत्मानं
व्यापादयिष्यामि, तदिदमेवं तावत् । इहे ! प्रेक्ख तावत् मिक्खावसूगीतो न वेति, येन
अहमपि इतो गमिष्यामि ।

(६४) अन्धादृश्यमन्वा उदयं प्रचे, तत्र गमिष्यामि । इहेवापवारिता मेचे,
किमेवा प्रतिपद्यते इति ।

(ज) प्रत्येति ।—प्रत्याख्यानेन निराकरणेन, लघुः डीनः, अपमानित इत्यर्थः ।

(ट) दीर्भाग्येति ।—दीर्भाग्यं दुःखदुःखम् एव, प्रियप्रत्याख्यानल्लघुमिति
अर्थः, अल्लहः, तेन मन्त्रितं तेन । अतिमुक्तायतया मावबोद्धता,
(“अतिमुक्तः पुण्ड्रः स्वात् वासन्तो मावबोद्धता” इत्यनः) । व्यापादयिष्यामि
माश्रयिष्यामि ।

(ठ) अन्धादिव इदमेव इति अन्धादृश्यं चिकित्तिं गतमित्यर्थः, जीवितनिरपेक्ष
मिति यावत् । किं प्रतिपद्यते किं करोतीत्यर्थः ।

१. नायिका । [दिव्योऽवकोक्य पात्रं गृहीत्वा वाचनं] भगवदिति गौरिण ।

तु ए इध ण किदो पसादी, (ड) ता जन्मंतरे जथा चो
ईरिसी दुक्खभाइणी होमि, तथा करेसि । (६५)
[विस्मयभावात् अष्टे पात्रमप्ययति] । (ट)

चेटी । [दृष्ट्वा संवत्स्रममुपसृत्य] पलित्तापदु पलित्तापदु भक्ती,
इच्छा भट्टिदारिद्र्या उब्बंधिअ अत्ताणअं वावादेदि । (६६)

नायकः । [संवत्स्रममुपसृत्य] कासी ? कासी ?

चेटी । इअं असोअपादवे । (६७)

नायकः । [सङ्घर्षमवकोक्य] सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः !! (६८)

[नायिकां पश्यो गृहीत्वा कथापात्रमाचिपति] ।—

न खलु न खलु मुग्धे ! साहसं कार्य्यमीदृक्

व्यपनय करमेतं प्रह्ववाभं लतायाः ।

कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः

कलयति स कथं ते पाशमृद्वन्याय ? ॥ १० ॥

(६५) भगवदिति गौरिके । त्वया इह न कृतः प्रसादः, तत् जन्मान्तरे यथा न
ईदृशो दुःखभागिनी भवेयं, तथा कुरुस ।

(६६) परितापतां परित्रायतामाय्ये, एषा भट्टिदारिका उद्वह्य वाक्त्राणं
व्यापादयति ।

(६७) इयमशोकपादपे ।

(ड) इह अस्मिन् जन्मनि । प्रसादः अनुग्रहः ।

(ट) एतन्नात्माचरमदशा सूचते—“रसबिच्छेदहेतुत्वान्तरणं नैव गच्छते ।
ज्ञातपायन्तु तत वाच्य चेत्तस्माऽऽकाङ्क्षितं तथा ॥” इति अष्टादशश्लोकोः ।

(७) अस्मद्विति ।—अस्माकं मनोरथस्य वाङ्मयाः, भूमिः स्थानं, विषय
इत्यर्थः । [अत्र अस्मदो न मुदादेयः, एकस्मै एव तस्य विधानात् । इह तु अस्माकं
एकस्मैऽपि अविशेषवत्वात् बहुवचनम्] ।

चेति ।—मुग्धे ! हे सुन्दरि ! (“सम्पत्सु सुकटे मुदे” इति मेदिनी) ईदृक्
साहसम् अविरत्यकारिणं, न खलु न खलु [संश्रमे विरक्तिः] नेत्र, कार्य्यं, कर्तव्यं,

नायिका । [प्रसाध्य वन] हंजे ! को उष एसो ? [निष्पन्न
शरीरं हस्तमासेमुनिष्कति] मुंच मुंच अमहत्थं, को तुमं निवारिदुं ?
मरणे वि किं तुमं ज्जेव्व अगमद्वणीओ ? (५८) (त)

नायकः ।—

कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्त्वयाऽपिंतः ।

गृह्णीतः सापराधोऽयं कथं ते मुच्यते करः ? ॥ ११ ॥

विदूषकः । भोटु, किं उष से इमस्स मरणव्यवसायस्स (थ)
कारणं ? (५९) ।

(५८) हंजे ! कः पुनरेव ? मुंच मुचायइत्तं, कस्स निवारवित्तमं ?
मरणेऽपि किं त्वमेवाभ्यर्थनीयः ?

(५९) भवतु किं पुनरस्या अस्य मरणव्यवसायस्य कारणम् ?

त्वयेति शेषः । एतं पञ्चवामं किसलयनिभं, करं कतायाः सदृश्वनपाशरूपायाः
सकाशात् इत्यर्थः, व्यपनय अपसारय । ते यः, करः इति शेषः, कुसुममपि
विषत्तुं न समर्थ इति मन्ये, स ते करः, कथम् सदृश्वनाय पाशं कलयति ?
गृह्णाति ? [धातूनामनेकार्थत्वात् कलतिरिव गृह्णार्थः । “कलतिः कामधेनुः”
इत्याचक्षते आचार्या अपि । अतः करस्य कुसुमपयनासमर्थत्वसम्भावनाया
उपेक्षाऽलङ्कारः, तथा “पञ्चवामम्” इत्युपमा, तदनयोः संसृष्टिः] । मालिनी
वृक्ष—“न-न-य-ययुतेयं मालिनी भोगिलीकेः” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

(त) अभ्यर्थनीयः ? प्रायेणीयः ? प्राप्यत्यागजालेऽपि किं भवन्मत्तं पालनीयम् ?
निवेद्याश्रयः । [एतेन जीवने एव त्वम् अभ्यर्थनीय आसीः, यद्यहं म्रिये, तदा किं
त्वदभ्यर्थनया ? इत्यर्थो ज्ञेयते] ।

कण्ठे इति ।—त्वया येन करेण, हारलतायोग्ये मुक्ताहारोचिते, कण्ठे पाशः
अपिंतः, सापराधः कृतदोषः, कण्ठे पाशदानादिति भावः, अत एव गृह्णीतः घृतः,
मयेति शेषः, ते तव, अहं करः कथं मुच्यते ? त्वय्यते ? अहम् अवश्यमेव ते
प्राप्यपीडनं करिष्यामि, अपराधिनो दण्डार्हत्वादिति भावः । [अत्र प्राप्यपीडन-
शब्दस्य उदाहरणव्यपथ्यावगतत्वात् मलयवतीसमीपे जीमूतपादनस्य विषाह-
लीकरीकृतिर्ध्वन्यते । अपि च करगृह्णामिनिवेशः कण्ठे पाशार्पणरूपं शीघ्रं प्राप्यपी-
डनहेतुत्वस्य प्रकाशित इति काव्यविकालङ्कारः] ॥ ११ ॥

(थ) मरणव्यवसायस्य मरणोदयोगस्य ।

चेटी । यं एसो ज्जेब्ब दे पिअवअस्सो । (७०)

नायकः । कथम् !! अहमेवास्या मरणकारणम् !! न
खल्ववगच्छामि ।

विदूषकः । भोटि ! कहं विअ ? (७१)

चेटी । [वाकृतम्] जा सा पिअवअस्सेण दे कावि हिअअ-
वअहा सिलाअले आलिहिदा, ताए पक्खवादिणा एदेण
पडिवादअंतस्सवि मित्तावसुणो याहं पडिच्छिदे त्ति जाद-
णिल्लेदाए इमाए एब्बं लवसिदं । (७२) (८)

नायकः । [महर्षमात्मगतम्] कथम् !! इयमेवासौ विश्वावसो-
दहिता मलयवती !! अथवा रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखायाः
प्रसूतिः ? हा । कथं वञ्चितोऽस्मि अनया !! (९)

(७०) नन्वेव एव ते पिअवअस्सः ।

(७१) भवति ! कथमिव ?

(७२) या सा प्रियवयस्येन ते काऽपि उदयवक्त्रभा शिलातले आलिखिता,
यस्याः पञ्चपातिना एतेन प्रतिपादयतीऽपि मित्रावसुणोऽहं पतीत्येति आत्मनिर्देशा
अनया एवं व्यवहितम् ।

(८) प्रियवयस्येन लोमूतवाङ्मेनेत्यर्थः । तस्याः उदयवक्त्रभायाः, पञ्चपातिना
अनुक्तेन । एतेन लोमूतवाङ्मेन । (कर्म) प्रतिपादयतीऽपि उदतीऽपि, मलयवती-
मिति शिवः, मित्रावसोः मलयवती प्रतिपादयन्तमपि मित्रावसुन अनादृत्य इत्यर्थः ।
[अनादरे वक्त्रो] अहं मलयवतीत्यर्थः, न पतीष्टा नाकाङ्क्षिता, न प्रतिगृहीतेत्यर्थः ।
इति इति हेतोः, एवं मनसिज्जत्येत्यर्थः । जातः निर्देदो वैराग्य यकाः तथा । व्यवसितं
कृतम् ।

(९) प्रसूतिः उत्पत्तिः, कुतः ? न कुवापि सम्भवतीत्यर्थः ; यथा अन्धकलाकपम्
उत्पद्यं वस्तु केवलं रत्नाकरादेव जायते, तथा अस्या अपि परमरूपलावण्याख्याः
मलयवत्याः उत्पत्तिः विश्वावसोवैशे एव सञ्जुचिता इति भावः । [यत्र रत्नाकरात्
चन्द्रलेशेव विश्वावसोरियमुत्पद्येति विश्वप्रतिबिम्बभाषप्रत्यायनात् निदर्शनाऽनङ्कारः ;
तेन च विश्वावसोर्मज्जयत्याश्च अतीव उत्कर्षो व्यज्यते इत्यङ्गहारेण वस्तुअभिः) ।
वञ्चितः प्रतारितः, निराशो जात इत्यर्थः ।

विदूषकः । भोदि ! जई एब्ब, ता अणवरहो दाणीं पिअ-
वअस्सो । अहवा जई मम ण पत्तिआअदि, तदा सअं ज्जेब्ब
सिलाअलं गदुअ पेक्खदु भोदी । (७३)

नायिका । [गदये सलज्जस्य नायकं पश्यन्ती हसन्नाकर्षति] ।

नायकः । [वक्षितम्] न तावन्मृच्छामि यावन्मम हृदयवत्सभां
शिक्षायामालेख्यगतां (न) न पश्यसि ।

[सखे परिक्रामति] ।

विदूषकः । [अटलीपत्रमपनोय] भोदि ! पेक्ख पेक्ख एदं से
हिअअवत्तहं जणं । (७४)

नायिका । [निरुध्य अपवाये वक्षितम्] अदुरिए ! अहं विअ
आलिहिदा । (७५)

चेटी । [चित्राकृतिं नायिकाय निर्बण्डं] भट्टिदारिए ! किं
अवासि ? अहं विअ आलिहिदे त्ति ? ईरिसं मोसारिच्छं, जेण
ण जाणोअदि, किं दाव इध ज्जेब्ब सिलाअले भट्टिदारिआए
पडिअवं संकतं, उद तुमं आलिहिदे त्ति । (७६) (प)

(७३) भवति ! यद्येवं तदनपराह इदानीं प्रियवयस्यः । अथवा यदि मम
न प्रकृति, तदा स्वयमेव शिक्षातलं गत्वा प्रेक्षतां भवती ।

(७४) भवति ! प्रेक्षन् प्रेक्षन् एतन्मम हृदयवत्सभं जनम् ।

(७५) अदुरिके ! अहमिवालिखिता ।

(७६) भर्तृदारिके ! किं अवासि ? अहमिवालिखिता ? इति । ईदृशं
सौवादय्य, येन न ज्ञायते, किं तावदिहैव शिक्षातले भर्तृदारिकायाः प्रतिविम्बं
कञ्चान्तम्, उद त्वमालिखितेति ।

(न) आलेख्यगतां चित्रिताम् ।

(प) ईदृशम् पश्यन्तं, सौवादय्यं सर्वथा तुल्यरूपत्वं । येन सौवादय्येन ।
प्रतिविम्बं प्रतिपद्यामः । कञ्चान्तं प्रतिफलितम् ; किमिदं चित्रम् अन् प्रतिविम्बम्
इत्यतः ज्ञानं ते सन्देह इति भावः ।

नायिका । [विचर] हजे ! दुज्जसोकिदस्सि इमिणा मं
चित्तगदं दंसअंतेण । (७७) (फ)

विदूषकः । णिव्वुत्तो दाणीं दे गंधब्बो बिआहो । (ब) ता
मुं च दाव से पगइत्थं । एवा क्खु कावि तुरिदतुरिदां इध
ज्जेव्व आअच्छदि । (७८)

नायकः । [मुचति] ।

प्रतीया चेटी । [प्रविश्य चर्चपन] भट्टिदारिए ! दिट्ठिआं बड्डसि ।
प्रडिच्छिदा क्खु तुमं भट्टिणी जीमूदवाइणस्स गुरूहिं । (७९)

विदूषकः । [गच्छन्] ह्री ह्री भी ! संपुसा मणोरहा पिअ-
वअस्सस्स । अइवा ण हि ण हि, भोटोए मलअवदोए । अइवा
ण एटाणं, [भोजनमभिनयन्] मम ज्जेव्व एकस्स बम्हणस्स । (८०)

चेटी । [नायिकानुद्दिश्य] आणत्तमिड जुअराजमित्तावसुणा,
अहा—“अय्य ज्जेव्व मलअवदोए बिआहो, ता लहुं तं
मिअहिअ आअच्छ” त्ति । ता एहि, गच्छम्ह । (८१)

(७७) हजे ! दुर्जनीकृताऽपि अनेन मां चित्तगतां दर्शयता ।

(७८) निर्धत्त इदानीं ते नायकौ विवाहः । तन्युश्च तावदस्या अपरहस्यम् ।
एवा खलु काऽपि त्वरितत्वरिता इद्विवागच्छति ।

(७९) भर्तृदारिके ! दिष्ट्या बद्धसे । प्रतीया खलु त्वं भर्तृजीमूतवाहनस्य
गुरुभिः ।

(८०) ह्री ह्री भी ! संपूर्णां मणोरमाः प्रियवयस्यस्य । अथवा न हि न हि,
अथवा मलयवत्याः । अथवा न एतयोः, ममेव एकस्य ब्राह्मणस्य ।

(८१) आश्रयाऽपि युवराजमित्रावसुना, वधा—“अयमेव मलयवत्याः विवाहः,
तस्मिन् तां गृहीत्वा आगच्छ” इति । तदेहि, गच्छावः ।

(फ) अनेन नायकेनेत्यर्थः । दुर्जनीकृताऽपि असाधूकृताऽपि, साधुत्वं मे
अनेन व्याहृतमित्यर्थः, अयं हि मध्ये अत्यनुरागितया मां चित्तया कृत्वा आत्मानं
विनीदयति, अहन्तु अन्धवा निमित्तः दुर्जनीकृत इममभर्तृयम् इत्यतः इति भावः ।

(ब) निर्धत्तः सप्तातः । नायकविवाहः परस्परानुरागजनित एवाहः,—

विदूषकः । गदा क्व तुमं दासौष्ट धौष्ट ! एदं मेष्टिष्ठिष्ठ,
अप्रस्येण किं दध लोब्ध अस्त्यिदम् ? (८२) (भ)

वेदी । हटास ! मा तुवर तुवर ! तुमहाणं वि ण्दवण्णं
(म) आशदं लोब्ध । (८३)

नायिका । [आनुरागं लब्ध्वा च नायकं पश्यन्ती स्वपरिवारा निष्क्रान्ता] ।

वेतालिकः । (य) [नेपथ्ये पठति] ।—

हृष्ट्या पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुतुल्यां दधानः

सद्यःसिन्दूरधूलौकतादिवससमारम्भसन्ध्याऽऽतपत्रीः ।

उन्नीतैरङ्गनानामरुणमणिरणसूपुराऽऽरावहृद्यै-

रुदाहस्त्रानवेलां कथयति भवतः मिहये मिहलोकः ॥ १३ ॥

(८२) गता खलु त्वं दास्याः पुनि ! इनां गृहोत्वा, वयस्येन किमिष्टैवं
अवस्थान्मयम् ?

(८३) हताश ! मा त्वरस्व त्वरस्व । यथाकमपि स्वपनकमागतमेव ।

“इच्छयाऽन्वीऽन्वसंशोभः कन्यायास वरस्य च । नात्यर्थः स तु विज्ञेयी मेष्टुषः
कामंसन्धवः ॥” इति मनुवचनानात् ।

(भ) दास्याः पुनि ! इति तिरस्कारवाक्यम्, [अथ समासेऽपि वरस्य
कलकम्, अथिष्टेपायं कवतो विभक्तोः पाचिकलुः स्वधानात्] । गता गच्छतीत्यर्थः, इयमपि
तिरस्कारोक्तिः । [वर्तमानसामोष्ये भूतवद्वेषात्] इनां गृहोत्वा त्वन्तु गच्छसीति
निर्गलितार्थः ; यदि जीमूतवाहनः इद्वैव तिष्ठेत्, तदा समनरेण कथमस्याः विवाहः
शक्येत ? विवाहस्य समयनिष्ठव्यापारत्वादिति भावः ।

(म) स्वपनकं खानादिनिर्वाहकं द्रव्यमिति यावत्, [घटाद्विज्ञातं कृषः] ।

(य) वेतालिकः [विविचक्षकः मङ्गलगीत्यादिशब्दः, तेन व्यवहरति इति
ठक्] सुत्यादिभिः रक्षां मोक्षकरः पुरुषविशेषः ।

उच्येति ।—इह सुखिन्, मलये पर्वते, पिष्टातकस्य [पिष्टम् सूतति गच्छति इति
“वर्भण्य” (३. २. १ पा०) इति अण्-प्रत्ययः, ततः स्त्री कञ्] पटवासकस्य,
मलसुगन्धिकारकसुगन्धपूर्णविशेषक इत्यर्थः, [“पिष्टातः पटवासकः” इत्यमरः]
हृष्ट्या वर्षण्येन, प्रचुरतया विकीरणीय इति भावः । मेरुतुल्यां सुमेरुसदृशी, द्युतिं दधानः

विदूषकः । [पादपथं] भो वयस्य ! दिदिषा चापदं
णहवणयं । (८४)

नायकः । [चरुर्धन] यद्येवं, किमिदानीमिह स्थितेन ?
आगच्छ, तातं नमस्कृत्य स्नानभूमिमेव गच्छाव ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

(८४) भो वयस्य ! दिदिषा आगतं स्वपनकम् ।

आरभन्, सद्यः साम्प्रतं, सिन्दूरचूर्णमिः सिन्दूरचूर्णैः, कृता दिवससमाप्तौ प्रतःकाले-
ऽपीति यावत्, सन्ध्याऽस्तपक्ष सायंकालिकतृथ्यकिरणस्य, शीथेन तटाभूतः, विह्वलः,
ककुनानां नारीणाम्, अरुणाः रक्ताः, मलयो येषु तादृशानां, रक्ततां ध्वनतां, नूपुराणां
मञ्जोराचाम्, आरावेभ्यस्तत्कारिणम्, हृद्यैः मनोहरैः, उद्गोतैः, उच्चैः गान्धारयामिण्य
गीतैः, ("चङ्कन-मध्यमनामानो यामी गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारयामिण्य
सन्ध्या देवकीनिभिः ॥" इति उक्तोत्तशास्त्रनियमात्) भवतः तव, कीमूतवाङ्मनस्येति
भावः, विह्वले शुभपरिचयसम्पादनाय, उद्गाहस्नानवेलां वेवाहिकस्नानसमयं, कथयति
सुवचति । [अथ पिष्टातकवर्षणेन मेकसङ्कष्टमितिधारणस्य तथा सिन्दूरचूर्णैः
सायंकालिकतृथ्यकिरणशोभासम्पादनस्य च असम्भवत्तेऽपि तत्सङ्कष्टशोभाधारणवदार्थे
मर्थवद्भावनात् निदर्शनाऽलङ्कारः, तेन च पिष्टातकवर्षणस्य सिन्दूरचूर्णनिक्षेपस्य च
अतिप्राचुर्यं व्यज्यते, इत्यलङ्कारिण्यस्तुष्टुभिः] । अगमरा इत्यम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविहङ्गवेषसम्पन्नः वितः]

स्वामारोपितसुराभाण्डयेऽयं (क) ।

वितः ।—

विचित्रं जो पिबइ सुरं जणस्स पिअसंगमं अ जो कुणइ ।

अध दे दो अबि देआ बलदेओ कामदेओ अ ॥ १ ॥

[घूर्णन्] । सफलं क्व मे सेहरअस्स (ख) जौबिटं—

(१) नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसङ्गमस्य यः करोति ।

अथ तौ दावपि देवौ बलदेवः कामदेवस्य ॥

सफलं खलु मे शिखरकक्ष जौवितम्—

(क) मत्तः मदीयस्यः, मद्यपानेनेति भावः । विचित्रेति ।—विचित्रः नामावर्ण्यरक्षितः, कौतूहलजनक इत्यर्थः, विहङ्गः व्याकुलः, विशङ्कल इत्यर्थः, मदावेगात् इतस्ततः विचित्र इति यावत्, वेशः परिष्करो यस्य तादृशः । अथकक्षः, पानपात्रपात्रिः, (“अथकोऽस्त्री पानपात्रम्” इत्यमरः) । वितः “सञ्ज्ञागङ्गोत्पन्नं वितस्तु धूर्तः कलेकदेवस्यः । वेशोपचारकुशलो वाक्सी मधुरोऽयं बहुमतो गोशाम् ॥” इत्युक्तकथणः शङ्कारसहायः पानविशेषः । स्तब्धेति ।—स्तब्धे चारोपितं निहितं, सुराभाण्डं मद्याधारी येन तादृशः । चेटः नायकस्य अधमः शङ्कारसहायविशेषः, तदुक्तं दर्पणे—“शङ्कारेऽयं सहाया वित-चेट-विदूषकाद्याः स्युः । भक्ता जर्मसु निपुणाः कुपितबध्मानमञ्जनाः शुद्धाः ॥” इति, “तथा प्रचारचेटाया अधमाः परिकीर्तिताः” इति अ ।

नित्यमिति ।—यः नित्यं सुरां पिबति, अथ यस्य जनस्य प्रियसङ्गमं प्रियजनस्य मिलनं करोति, तौ बलदेवः कामदेवस्येति हो अपि हो एव, देवौ देवपदवाच्यौ इत्यर्थः, बलदेवस्य सुराप्रियत्वात् कामदेवस्य प्रियसङ्गमकारित्वाच्च इति भावः ; ताभ्याम् अन्ये तु अतितुष्टा इत्याशयः ॥ १ ॥

(ख) शिखरकक्षं तदाख्यम् ।

वच्छत्यलमिह ददृषा णीलुप्यनवांसिआ मुहे मइरा ।

सीसन्नि अ सेहरओ णिच्चं विअ चेडिआ जस्स ॥ २ ॥

[प्रवचन] । अरे ! को मं चालेदि ? [वचन] अवस्सं
षोमालिआ मं परिहसदि । (१) (ग)

चेटः । भट्टक ! ए अ दाब सा अज्जावि इह आअच्छदि । (२)

विटः । [सरोवन] पढमपहरे ज्जेब्ब मलअवदीए विआह-
मंगलं णिब्बुत्तं, ता कौस सा टाणीं पभाटे वि ण आअच्छदि ?
[विचिन्त्य वचन] अहवा विआहमहोस्सवे सब्बो ज्जेब्ब पिअपण-
इणीजणसणाहो मिज्झ-विज्जाहरलोओ कुसुमाअत्तज्जाणे
आपाणअसोक्खं अणभविस्सदि त्ति (घ) तक्केमि, तहिं ज्जेब्ब

वचःप्यले दक्षिता गौलीप्यनवांसिता मुखे मदिरा ।

श्रीषं च शंखरको नित्यसिच चेटिका यत्न ॥

अरे ! को मं चालयति ? अवश्यं नवमालिका मं परिहसति ।

(२) भर्तुः ! त च तावत् सा यद्यापि इहागच्छति ।

(३) प्रथमपदरे एव सख्यवस्था विवाहमङ्गलं निर्वृत्तं, तत् कथं सा
इदानीं पभातेऽपि नागच्छति ? अथवा विवाहमहोत्सवे सर्व एव प्रियप्रथिगो-
जनसमाहः विड-विद्याहरलोहः कुसुमाकराद्यान् आपानकसौख्यमनुभविष्यतीति

सफलत्वे हेतुमाह, वचःप्यले इति । — वचःप्यले दक्षिता प्रिया, मुखे गौलीप्यन-
वांसिता गौलीप्यनसुरभिः, मदिरा, यत्नं नित्यं चेटिकेव सज्जिओ दासोव, तिष्ठतीति
शेषः, च शंखरकः श्रीषं च शंखरपि च, सर्वेषांमिति शेषः, तिष्ठतीति भावः । सर्व-
कोकेभ्यः शंखरकोऽहं स्रेष्ठः सुखी चेति निर्गोषतायः ॥ २ ॥

(ग) प्रवचनम् पदचतुष्टयमभिनयम् । चालयति लक्षयति । परिहसति
परिहासं करोति ।

(घ) निवृत्तं सम्पन्नम् । प्रियेति । — प्रियेण प्रथविगोजनेन, समाहः सङ्गितः ।
आपाणकसौख्यं सुरापाणजनितं सुखमित्यर्थः ।

शोमालिका मं अबेक्खमाणा चिट्ठदि ; ता ताहिं ज्जेब्ब गमिस्सं ।
कौरिओ शोमालिकाए विणा सेहुरओ ? (३) (६)

[प्रथमप्रसङ्गान्तर्भाविते] ।

चेटः । एदु एदु भट्ठके । एदं कुसुमाश्रुज्जाणं, ता
पविसदु भट्ठके । (४) । [उभौ प्रवेशं नाटयतः] ।

[ततः प्रविशति स्तन्यन्यासवस्त्रयुगलो दिदृषकः] ।

दिदृषकः । संपुस्सा मणोरङ्गा पिअवअस्सस्स । सुदं क्खु
मए वि पिअवअस्सो कुसुमाश्रुज्जाणं गमिस्सदि त्ति, ता
जाव ताहिं ज्जेब्ब गमिस्सं । [परिक्रम्यावलोक्य च] इदं कुसुमा-
श्रुज्जाणं, जाव पविशामि इदं । [प्रविश्य अमरबाषां नाटयन्] अरे !
कोस उण दुट्ठमहुअरा मं ज्जेब्ब अभिभवन्ति ! [आत्मानमाधाय]
भोदु जाणिदं, जं तं मलअवटोवंधुअणेण जामाउअस्स
वअस्सो त्ति कदुअ सबहुमाणं वस्सकेहिं (च) विचित्तिदोहि ।

तर्कयामि, तदेव नवमालिका नाम अपेक्षमाणा तिष्ठति ; तत्तदेव गमिष्यामि ।
कोट्टश्री नवमालिकया विना शिखरकः ?

(४) एतु एतु भर्ता । एतत् कुसुमाश्रुज्जाणं, तत् प्रविशतु भर्ता ।

(५) श्रुत्वा मणोरगाः प्रियवयस्य । श्रुतं खलु मयाऽपि प्रियवयस्यः
कुसुमाश्रुज्जाणं गमिष्यतीति, तत् यावत् तदेव गमिष्यामि । इदं कुसुमाश्रु-
ज्जाणं, यावत् प्रविशामीदम् । अरे ! कथं पुनर्दुष्टमधुकरा मामेव अभिभवन्ति !
भवतु ज्ञातं, यत् तन्मलयवतीवन्त्यजनेन जामातुर्व्यस्य इति क्त्वा सबहुमानं

(६) नवमालिका इति कथाश्रित चेष्टा नाम, शिखरकस्तु चिट्छ । तथा
विना शिखरकस्य का शोभा ? इति आहुः । पञ्चान्तरे—नवमालिका पुष्पविशेषः,
शिखरः चूडा, मुकुटविशेषो वा ।

(७) अतीति निश्चये । अभिभवन्ति तिरस्कुर्वन्ति । वयस्यः समानवयस्यः,
सखा इति यावत् । वयंकेः कुसुमादिरञ्जनद्रव्यैः ।

संताणकुसुमसेहरश्च मम शीसे पिण्डम् । सो क्व एसो
अज्ञाग्रो अणयोभूदो । किं दाणिं एत्थ करइस्सं ? अइवा
एटेण ज्जेब्ब मल्लअवटोसपासाटो लहेण रत्तंसुअजुअलेण
इत्थिअवेसं बिद्धिअ उत्तरोअकिटावगुंठणो गमिस्सं, (६)
पेक्खामि दाव किं दासीए पुत्ता महुअरा करइस्संति ।
(५) [तथा करो'त] ।

विट् । [निदृश्य सहर्षम्] अरे चेडा ! [बहुल्या निर्दिश्य उवाचम्]
एसा क्व णोमालिआ आअटा । मं पेक्खिअ चिरस्स आअटो
त्ति कुविटा अवगुंठणं कटुअ अस्सटो गच्छदि ; ता कंठे
गेण्हिअ पसादेमि यं । (६) [उवासीपद्य कण्ठे गृहीत्वा मुखे तान्मूलं
हातुनिष्कति] ।

वर्णकोर्विचिन्तितोऽस्मि । सत्ताणकुसुमशेखरश्च मम शीर्षे पिण्डम् । स खलु
पथः अथादरः अनर्घोभूतः । किमिदानीमत्र करिष्यामि ? अथवा एतेनैव
मलयवतीसलाशाश्रयेण रक्षायुक्तयुगलेन स्वीयेन विषाद्य उत्तरोद्युक्तावगुण्ठणो
गमिष्यामि, प्रये तावत् किं दास्याः पुत्रा मधुकराः करिष्यन्ति ।

(६) अरे चेट ! एसा खलु गवमालिका आगता । मां प्रेक्ष्य
चिरकालत इति कुपिता अवगुण्ठनं कृत्वाऽन्यतो गच्छति, तत् कण्ठे गृहीत्वा
प्रसादयाम्यहम् ।

(६) सत्ताणन्व देवतद्विशेषम्, (“पथेते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सत्ताणः सत्यश्चयं पुंलि वा करिचन्दनम् ॥” इत्यमरः) कुसुमेन यत् शेखरं
शिरोनाख्यम् । शीर्षे मलके । पिण्डम् चावहनम्, [अपिपूर्वात् नङ्-धातोर्निष्ठा-
प्रत्ययः । अपेक्षारश्च लुक्च] । अनर्घोभूतः अनिष्टदोष परित्यक्तः । रक्तेति ।—
रक्ते लोहिते, ये अङ्गुली सृज्यमाने, तयोः युगलं तेन । उत्तरोवेति ।—उत्तरोयेव
प्रावरणवस्त्रेण, कृतम् अवगुण्ठनं मुखोदीनामावरणं येन सादृत्यः ।

विदूषकः । [मद्यगन्धं सूचयन् नाचिष्य गृहीत्वा परासुखः क्लृप्ता]
कहं एकाग्रं मधुकराणं सभासादौ परिव्रज्य दानिं अस्मत्सु
दुष्टमधुकरस्य (ज) मुखे पडितोऽस्मि । (७)

विटः । कहं कोवेण परम्भोभूता ? [प्रणामं कुर्वन् विदूषकस्य
चरणनाम्नः शिरसि कृत्वा] पसौद णोमालिए ! पसौद । (८)
[ततः प्रविशति चेटो] ।

चेटो । आणत्तमिह भट्टिदारिआए—“हंजे णोमालिए !
कुसुमाग्रज्जाणं गदुअ उज्जाणपालिअं पल्लविअं भणाहि—
‘अज्ज सविसेसं तमानवोद्धिअं सज्जीकरेहि । मल्लभवदोसहिदेण
जामाउकेण तत्थ भंतब्बं’ इति” । आणत्ता मए पल्लविआ, ता
जाव रअणीविरहवाड्डुक्कठं पियवअस्सअं सेहरअं अस्सेसामि ।
[दृष्ट्वा] एमो सेहरओ । [मीरयन्] कहं !! अस्सं कंवि इत्थिअं
पसादेदि !! ता इह हिंता ज्जेव्व जाणामि का एसेत्ति (९) (भू) ।

(७) कथमेकेषां मधुकराणां सभासात् परिव्रज्य इदानीमन्यस्य दुष्टमधु-
करस्य मुखे पतितोऽस्मि ।

(८) कथं कोपेन परासुभूता ? पसौद नवमालिके ! पसौद ।

(९) आश्रमाऽपि भर्तृदारिकया—“हंजे नवमालिके ! कुसुमाकरीयानं
गत्वा उद्यानपालिकां पल्लविकां मय—“यदा सविशेषं तमानवोद्धिकां सज्जीकुरु ।
मलयवतीमहितेन जामाता तव गन्तव्यम्” इति” । आश्रमा मया पल्लविका,
तत् यावत् रजनीविरहवर्धितोत्कण्ठं प्रियवयस्यं शिखरकमन्त्रिष्यामि । एष शिख-
रकः । कश्चम् !! अस्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति !! तदिह क्लृप्तेन जानामि
केषिति ।

(ज) एकेषां मुख्यानां, मधुकराणां सत्यमधुकराणामित्यर्थः, एकेषाम् अन्येषाम्,
एकविधानामित्यर्थो वा, (“एके मुख्यान्केवलाः” इत्यमरः) । अन्यस्य अन्यविषयः,
मधुकरस्य मधु मद्य चरे यस्य तस्य, सततसुरासेविनः मद्याप्रमत्तस्य इति यावत् ।

(भू) उद्यानपालिकाम् उपवनरक्षिणीम् । विशेषतः सह इत्तंतां यथा तथा

विटः । [सङ्घर्षम्]

हरि-हर-पितामहाणं वि गम्बिदो जो ण जानाए.अमिदुं ।

सो सेहरओ चलणेसु तुअण णोमालिए ! पडइ ॥ ३ ॥ (१०)

विदूषकः । दामोए पुत्ता ! मञ्जवालभा ! कुदो एत्थ
णोमालिआ ? (११)

चेटो । [निदय्य सञ्चितम्] कधं !! मं ति करिअ मदपरवसेण
सेहरएण अज्ज अत्तेओ पसादौअदि !! ता जाव अलौअं कोव
करिअ दुबेवि एदे परिहसिस्सं । (१२) (अ)

(१०) हरि-हर पितामहानामपि गम्बिदो जो न जानाति ननुम् ।

स श्रेष्ठरक्षकयोषु तव नवमालिके ! पतति ॥

(११) दास्याः पुत्र ! मन्जवालक ! कुतोऽयं नवमालिका ?

(१२) कथम् !! मामिति कृत्वा मदपरवशेन श्रेष्ठरक्षकं आर्यं आनेयः
प्रसाद्यते !! तत् यावत् अलोकं कोपं कृत्वा हावयेतो परिहसिष्यामि ।

सविशेषं सातिशयमित्यर्थः, तमालबोधिका तमालतरुवर्गेष्टतमृद्विशिष्य तमालतरु-
श्रेष्ठोमश्यामि-वर्त्मविशेषं वा, (“वोषो पङ्क्तौ गृह्णाद्दे च रूपकान्तरवर्त्मनोः” इति
मेदिनी) । जानावा ओमूतवाचनेन । रजनीति । —रजन्वां रावो, विरहेण
अदिच्छेदेन, बहिता उत्कण्ठा यस्य तम् ।

“साल भेदोऽयं दानस्य ननुपेक्षे रसान्तरम् । तद्वज्राय पतिः कुप्यात्
वृद्धपायानिति क्रमात् ॥” इति दर्पणश्लोः “पादयोः पतनं गतिः” इति
तत्रैवास्त्वान्तात् गतिरूपं अतुष्टं मानभङ्गनोपायस्य अमलस्य नवमालिकाधनेण
स्वोद्वेगधारिणं विदूषकं विटः प्रसादयति, करोति । —गार्हतः अङ्गारवान्, यः
श्रेष्ठरक्षकः, हरिः नारायणः, हरः शिवः, पितामहो ब्रह्मा तेषां, [सम्बन्धविषयायां
कर्मणि बहुव्रीहि] अपि निश्चयेन, ननुं नमस्कृतुं, न जानाति, अयि नवमालिके !
सः तव चरणेषु [अवच्छेदे सतमी, गौरवे बहुत्वञ्च] पतति । अयि दर्पकारिणि !
हरि हर-पितामहयोऽपि त्वां श्रेष्ठां मन्जवालि, अतस्त्वं प्रसीद इति भावः ॥ ३६

(अ) मदपरवशेन मत्तेन । अलोकं निष्ठा ।

चेटः । [चेटी इहा शिखरकं हस्तेन चालयन्] भट्टका ! मुंच एदं । न भोदि एसा थोमालिआ । एसा उण रोसारसेहिं लोअणेहिं पैक्खंतौ आअदा । (१३) (ट)

चेटी । [उपपद्य] सेहरअ ! का उण एसा पसादी-अदि ? (१४)

विदूषकः । [अवगुण्ठनमवतार्य] भोदि ! कोवि वमहणो अहं मंदभाअधेअपउत्तो । (१५)

विटः । [विदूषकं निरुप्य] अरे कविलमंकडा ! (ठ) तुमंवि सेहरअं पदारिसि ? अरे चेडा ! गेण्ह एदं, जाव थोमालिअं पसादेमि । (१६)

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । (१७)

विटः । [विदूषकं मुक्त्वा चेद्याः पादयोः पतति] पसीद थोमालिए ! पसीद । (१८)

विदूषकः । [आकणतम] एसो मे अवक्कमिटुं अवसरो (१९) । [पलायितुमीच्छते] (ड)

(१३) भर्ता ! सुचेतस । न भवत्येषा नवमालिका । एषा पुनः रोषारक्ताभ्यां लोपनाभ्यां प्रेक्षमाणा आगता ।

(१४) शिखरक ! का पुनरेषा प्रसाद्यते ?

(१५) भवति ! कीऽपि ब्राह्मणीऽहं मन्दभागधेयप्रयुक्ताः ।

(१६) अरे कविलमंकट ! त्वमपि शिखरकं प्रतारयसि ? अरे चेट ! गृह-चेतस, यावन् नवमालिकां प्रसादयामि ।

(१७) यत् भर्ता आज्ञापयति ।

(१८) प्रसीद नवमालिके ! प्रसीद ।

(१९) एष मेऽपक्कमितुमवसरः ।

(ट) रोषारक्ताभ्यां लोपेन सम्यक् लोडिताभ्याम् ।

(ठ) कविलमंकट ! वर्षाजविशेषरक्षितगान्धात् पिङ्गलवर्णवानराकृते !

(ड) अपक्कमितुं पलायितुम् । ईच्छते चेष्टते ।

चेटः। [विदूषकं यज्ञोपवीते गृह्णाति। यज्ञोपवीतं मुञ्चति (८)] कहिं
कहिं कबिनमंकड़ा! पलाभसि? (२०) तदुत्तरीयेष्व-
नक्तके वहा वर्धति।

विदूषकः। भोदि योमालिए। पसौद, मुंचावेडि मं। (२१)

चेटो। [निश्चय] जई भूमोए सौसं निवेसिअ पादेसु
मै पडसि। (२२) (ण)

विदूषकः। [सर्गोपसङ्गस्य] भो! गंधर्वरात्रमित्तो बम्हणो
भबिअ दासोए धौआए पादेसु पडइस्सं? (२३)

चेटो। [चक्रुल्या तर्जयन्तो मञ्चितम्] दाणिं पाडइस्सं। सेहरअ !
उट्टेहि, पमस्सा दे अहं। [चण्डे गृह्णाति] एसो उण
जामाडकस्स पिअवअस्सो तुण खल्लोकिदो। एव्वं अ सुणिअ
कदावि भट्टा मित्तावसू तव कुप्पइ, ता आदरेण सम्मानेहि
यं। (२४) (त)

(२०) क क कपिअमकेट! पलाभसि?

(२१) भवति नवमालिके! पसौद, भोचय माम्।

(२२) यदि भूमौ शीघ्रे निवेश्य पादयोः मं पतसि।

(२३) भो! गन्धर्वरात्रमितं ब्राह्मणो भूत्वा दास्याः पुत्राः पादयोः
पतिष्यामि?

(२४) इदानीं पातयिष्यामि। शिखरक! उत्तिष्ठ, प्रसन्ना तेऽहम्।
एष पुनर्जायातुः प्रियवयस्यस्त्वया खलीकृतः। एवञ्च श्रुत्वा कदापि भर्ता निजा-
वसुस्तुभ्यं कुप्यति, तदादरेण सम्मानयेनमः।

(८) यज्ञोपवीते यज्ञोपवीतेकदेशे, [ओपश्रविके सप्तमी]। मुञ्चति क्षिनति।

(ण) शीघ्रे मस्तकम्। निवेश्य व्यापयित्वा।

(त) तर्जयन्तो मञ्चितम्। चण्डः खड्गः कृतः खलीकृतः दुर्जनोक्तः,
अपकृत इत्यर्थः। दुर्जनकायं च परानिष्टकरवचनं, अपमपि तदुच्चापारं निन्नावसवे
निवेश्य तवानिष्टचेष्टां करिष्यतीति भावः।

विटः । जं णोमालिआ आणवेदि [विदूषकं चण्डे गृहीत्वा] ।
अज्ज ! तुमं मए संबंदिओ त्ति करिअ परिहमिदो । [ध्वंज]
किं सच्चकं ज्जेब्ब सेहरओ ! तुए किदो परिहासो ? [उत्तरीयं
वर्णनीकस्य आसनं ददाति] इध उव्विमिट्टु संबंदिओ । (२५) (थ)

विदूषकः । [स्वगतम्] दिट्ठिआ अवगदो विअ से मदावेओ
(२६) (द) [उपविशति] ।

विटः । णोमालिए ! उव्विमि तुमंवि एदस्स पासो, जेण
दुवेवि तुम्हे समं (ध) ज्जेब्ब सम्माणइस्स । (२७)

चेटी । [विहस्योपविशति] ।

विटः । [अवकमादाय] अरे चेडा ! सुभरिटं क्खु एदं चसअं
करेहि सुराए । (२८)

चेटः । [नाट्येन अवकभरणं करोति] ।

विटः । [स्वशिरःशेखरात् पुष्पाणि गृहीत्वा अवके विन्यास्य जामुभ्यां खित्वा
नवमालिकाया उपनयति] । णोमालिए ! चाक्खअ देहि एदं
एदस्स । (२९) (न)

(२५) यज्ञवमालिका आश्रययति । आर्य्य ! त्वं मया सख्यन्थीति ज्ञत्वा
परिहसितः । किं सख्यमेव शेखरक ! त्वया कृतः परिहासः ? इह उपविशतु सख्यन्थी ।

(२६) दिष्ट्या अपगत इवास्व मदावेगः ।

(२७) नवमालिके ! उपविश त्वमपि एतस्य पार्श्वे, येन दासपि युवां सख्यमेव
सम्मानयिष्यामि ।

(२८) अरे चेट ! सुभृतं (सुपूरितं) खल्वेतं चण्डकं कुतः सुराया ।

(२९) नवमालिके ! आस्वाद्य देह्येतमेतत् ।

(थ) सख्यन्थी जानातुसख्यन्थेन परिहसनीयत्वात् तत्सख्यन्थवान् इत्यर्थः ।

(द) मदावेगः मत्तताया उच्छ्वासः ।

(ध) सख्यमेव एकदेव ।

(न) स्वशिरःशेखरात् निजशिरोभूषणमालिकायात् । उपनयति वर्णयति । इति
अवकम् । एतत्तु विदूषकम् ।

चेटो । [सजितम्] जं सेहरओ भणादि । (३०) [तथा कृत्वा
विट्छापयति] ।

विटः । [विदूषकश्च चमत्कृतपंथति] एदं णोमालिआमुहसंसग्ग-
सविसेसवासिअरसं सेहरआअस्सेण केणवि अणासादिदपुक्खं,
ता पिबेहि एदं । किं दे अदोवि अवरं सम्माणं करइस्सं ?
(३१) (प)

विदूषकः । [सधेयव्यक्तितं कृत्वा] सेहरअ ! बग्घणो क्खु
अहं । (३२)

विटः । जई तुमं बग्घणो, ता कहिं दे णवसुत्तं ?
(३३) (फ) ।

विदूषकः । तं क्खु मे इमिणा चेडेण कट्टीअमाणं छिस्सं । (३४)

(३०) अत शिखरको भवति ।

(३१) एतत् नवमालिकामुखसंसर्गसविशेषवासितरसं शिखरकादभ्येन
कैनाम्बलास्त्रादितपूर्व, तत् पिबेत्तत् । किं ते अतोऽप्यपरं सम्मानं करिष्यामि ?

(३२) शिखरक ! ब्राह्मणः खल्वहम् ।

(३३) अदि त्वं ब्राह्मणः, तत् क ते नवसूत्रम् ?

(३४) तत् खलु मेऽनेन चेटेन कथ्यमाणं छिन्नम् ।

(प) एतत् अचक्षुष्यपापीयम् । नवमालिकायाः मुखसंसर्गेण वदनसम्पर्केण,
सविशेषं सातिशयं बध्ना तथा, वासितः सुरमोज्जतः, रसः स्वादः यच्च तत् ।
अनाम्बलादितपूर्वं पूर्वं न आस्त्रादितम् ।

(फ) नवसूत्रं नवगुणितं यज्ञसूत्रमित्यर्थः । तच्च एवं कर्तव्यं, यदुक्तं
काविकापुराणे षष्ठाध्याये—“ऊर्ध्वं त्रिभुजं सूत्रं सध्वानिमित्तं जनैः । तन्मुनयमधो-
भुजं यज्ञसूत्रं विदुर्मुखाः ॥ त्रिगुणं तदप्यन्ययुक्तं वेदप्रवरसन्निभम् । शिरोधराधामि-
नध्यात् पृष्ठार्धपरिमाणवत् ॥” इति । एतच्च नवतन्तुत्वं व्यक्तमाह देवसः, यथा—
“अक्षीपवोतं कूर्ध्वैतं सूत्राच्च नवतन्तुभिः । एकेन यन्मिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
इति । पैठिनसिन्धुतं पुट्त्तन्तु अपि यज्ञसूत्रं भवितुमर्हति ।

चेटी । [विदूष] जई एब्ब, ता बेदक्कराईवि दाव कार्तिवि
उदाहर । (३५)

विदूषकः । भोदि ! इमिणा सौहुगंधेण कहिं बेदक्कराई ?
अहवा किं मम भोदौए समं विवादेण ? एसो दे बम्हणो
पादेसु पड़दि । (३६) (व) [इति पादयोः पतितमिच्छति] ।

चेटी । [इत्याभ्यां निवायं] मा क्व एब्बं करेदु अज्जो । सेहरअ !
ओसर ओसर, बम्हणो क्व एसो । [विदूषकस्य पादयोः पतति] ।
अज्ज ! ण तुए कुविदब्बं, संबंधिआनुखो क्व एसो मए
परिहासो किदो । (३७)

विटः । अहंवि णं पसादेमि । [पादयोर्निपत्य] मरिसेदु
मरिसेदु अज्जो, तं मए मदवरवसेण अवरइं, जेण अहं
णोमान्निआए सइ आवाणअं गमिस्सं । (३८) (भ)

विदूषकः । मरिसिदं मए, गच्छ तुम्हे. अहं वि पिअवअस्सं
येक्खामि । (३९)

[निष्क्रान्ति विटस्यैवा सइ चेदय]

(३५) यद्येवं. तत् वेदाचराण्यपि तावत् कल्पपि उदाहर ।

(३६) भवति ! अनेन शोधुगन्धेन क्व वेदाचराणि ? अहवा किं मम भवत्याः
समं विवादेन ? एष ते ब्राह्मणः पादयोः पतति ।

(३७) मा खल्वेवं कथितव्यः । शिखरक ! अपसर अपसर, ब्राह्मणः खल्वेव ।
आयं ! न त्वया कोपितव्यं, खल्वन्यगुह्यः खल्वेव सदा परिहासः
कृतः ।

(३८) अहमप्येनं प्रसादयामि । मर्षयतु मर्षयत्वार्थः, अत मया मदपर-
वशेनापराधम् ; येनाहं नवमानिक्रया सइ आपाणकं गमिष्यामि ।

(३९) मर्षितं मया, गच्छतं युवाम्, अहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे ।

(व) शोधुगन्धेन मद्यगन्धेन । अयमभिप्रायः,—बल मद्यपानादिरुपीनाचास्ते
हर्षते, तत्र वेदाचराणि कथनानि नीत्याख्यानि ।

(भ) मर्षयतु क्षमताम् । आपाणकं मद्यपातसमाप्तम् ।

निद्रवकः। अदिक्रान्तो बभूवयस्स अकालमित्तू, ता जाव
अहंवि मञ्जवालसंगदूसिदो इध दिग्घिकाए ण्हाइस्सं। (म)
[तथा करोति। नेपथ्याभिमुखमवलीक्य] एसो पिअवअस्सो वि रुक्किणीं
विअ हरो मलअवटीं अवलंसिअ इदो ज्जेअ आअच्छदि, ता
जाअ पाअपरिवत्तो होमि। (४०)

[ततः प्रविशति गृहीतवरनेपथ्यो नायकः, मलयवती, विभवतश्च परिवारः]।

नायकः। [मलयवतीमवलोकयन् सङ्घर्षम्]।—

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते।
निर्यात्नीषु सखीषु वासभवनाङ्गिर्गन्तुमेव हते
याता वामतयेव मेऽयं सुतरां प्रीत्ये नवीडा प्रिया ॥४॥

(४०) अतिक्रान्तो ब्राह्मणस्याकालमृत्तुः। तत् यावदहमपि मत्तवालसङ्घ-
द्वेषित इह दीघिकायां स्नात्मानि। एष प्रियवयस्योऽपि रुक्मिणीमिव हरिर्मलय-
वतीमवलम्ब्य इत एवागच्छति, तत् यावत् पार्श्वपरिवर्त्तो भवामि।

(म) अतिक्रान्तः अतीतः, न सङ्कटित इत्यर्थः, [कर्त्तारं निहाप्रत्ययः]।
अकालमृत्तुः मद्यपान-प्रहारादिजनिता कालमृत्तुभवात्मित्यर्थः, दुर्गन्धसर्गस्य मृत्तुत्य-
त्वादित्यर्थो वा। मतेति।—मत्तस्य मदीयमतस्य, अत एव बालस्य बालकवत्
आप्याकार्यविवेकरहितस्य, सङ्गेन संसर्गेण, दूषितः लक्ष्यितः।

नवीडायाः स्वरूपं वर्धयति, इष्टेति।—अथ नवीडा नवपरिवीता, प्रिया
वामतया प्रतिवृत्ततयेव, मे मनसि, सुतरां अथर्वे, प्रीत्ये जाता अतिप्रीतिकरो
भूतैत्यर्थः; तथा हि, दृष्टा अवलोकिता सती, अधो दृष्टि ददाति, आभाषिता
आकाषिता सती, न आलापं कुरुते, शय्यायां पारित्य परासुखोभूय, तिष्ठति, वलात्
वज्रमासित्येवार्थः, आलिङ्गिता सती वेपते कम्पते, सखीषु वासभवनात् निर्यात्नीषु
निर्गच्छन्तीषु सतीषु, निर्गन्तुमेव इच्छते चेष्टते, इत्थं प्रत्यक्षवार्त्तनी अपि मनः प्रीतिं
वितनीतीति निष्कर्षः। [अत्र वनेवासं क्रियासु “प्रिया” इति पदस्य कारकत्वेन
कल्पन्यात् दीपकावधारः, स च आभाषीत्याहुमुपाधितः]। शार्दूलविकीर्णं
उपमं ॥४॥

[नक्षत्रवर्तौ प्रस्थान्] । प्रिये मलयवति !—

हुङ्कारं ददता मया प्रतिवचो यस्मिन्मासेवितं

यद्वावानलदौमिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैः स्थापिता ।

ध्यातं यत् सुबह्वन्यनन्यमनसा नक्तन्दिनानि प्रिये !

तस्यैतत् तपसः फलं सुखमिदं पश्यामि यत्तेषुना ॥ ५ ॥

गायिका । [अपवाये] हंजे चतुरिण ! य केवलं दंशणीभो,

पिञ्चंभि भणितुं जाणादि क्लिब्ब । (४१) (य)

(४१) हंजे चतुरिके ! न केवलं दर्शनीयः, प्रियमपि भणितुं जानात्येव ।

हुङ्कारमिति ।—हे प्रिये ! मया प्रतिवचः केनापि कृतस्य प्रश्रव्य प्रत्युत्तरं, हुङ्कारं तु हुमिलेन रूपं शब्दं, ददता कर्भता सता इत्यर्थः, यत् मीनं तुष्टीकृतम्, त्राक्चक्रम् इत्यर्थः, आसेवितम् अतुष्टितम्, अवलम्बितमित्यर्थः, द्वावानलदौमिभिस्तनुरियं तादृशैः, अत्युद्दीपकत्वादिति भावः, चन्द्रातपैः चन्द्रकिरणैः, यत् इयं तनुः मन्दं शरीरं, स्थापिता अभिविचिता, तथा अनन्यमनसा अनेषु विषयेषु मनः यत् न भवतीति तेन एकाग्रचित्तेन कृता इत्यर्थः, सुबह्वनि नक्तन्दिनानि, व्याप्तिं शेषः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] यत् ध्यातं चिन्तितम्, चपुना ते इदं सुखं पश्यामीति यत्, एतत् तप सुखदर्शनं, तस्य पूर्वकस्य नदतुष्टितस्य, तपसः मीनावलम्बनाद्दृढपक्षेयः, फलं परिणामः, तथा हि, मीनावलम्बनं नियतस्नानं ध्यानञ्च तपसोऽङ्कं, मया च तत्प्राप्ताशया तद्वत्चित्ततया च केनापि सुखालापवर्जनात् नितराभावस्थितौ व्यापारं हुङ्कारश्चैव प्रत्युत्तरदानात् आद्यतुल्यं चन्द्रकिरणधारया स्नानात् सततं तस्मिन्मनसि तपस्विजन-तत्तत्कार्यरूपं तपोऽतुष्टितं, यतः एवमुद्य तपो विना एतादृशं रत्नवीजं न लभ्यते इति भावः । [अत्र पूर्वपादत्रये एकस्य कारणस्य क्रियावाङ्मुल्यात् दीपकालङ्कारः,—“यस्य कारणमिदं कादमेकाहं क्रियासु चतु” इत्युक्तलक्षणात् ; तथा कीमुतवाङ्मनस्य तथाविधतपसः केवलं जानन्नन्वत्वात् प्रकृततपसस्तस्य च भेदेऽपि अभेदोक्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः—“इत्यन्वयोः सुहृदः”] । आर्द्रकविस्तीर्णतं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(व) दर्शनीयः रूपवानित्यर्थः ।

चेटो । [निदृश] अदिपकृषादिणि ! सञ्चकं ज्ञेय एदं ।

(१) किं एत्य पिश्ववचणं ? (४२)

नायकः । चतुरिके ! आदेशय मार्गं कुसुमाकरोद्यानस्य ।

चेटो । एदु एदु भट्टा । (४३)

नायकः । [परिपश्य नायिकां निर्दिश्य] खैरं खैरम् (न) आगच्छतु

भवती—

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हारोऽपरः ?

आस्यत्यूरयुगं नितम्बभरतः काञ्चयाऽनया किं पुनः ? ।

शक्तिः पादयुगलं नोरयुगलं वोढुं कुतो नूपुरौ ?

स्नाङ्गेरेव विभूषिताऽति वडसि लोभाय किं मण्डनम् ? ॥६॥

(४२) अतिपक्षपातात् । सत्यकर्मवेवत् । किमनं विप्रवचनम् ?

(४३) एत एतु भर्ता ।

(१) अतिपक्षपाति न ! अत्यनुरागिनि ! सत्यकर्मदेवत एतत् चमेन वदुर्तं
“अदृष्टे तपः कृतम्” इति तत्, अविश्वकर्मत्वमेव यथः । (बाधिकाद्यैः काव्यव्ययः) ।

“नात्येन तपसा लभ्यः सुन्दरलोचननागमः” इत्युक्तेरिति भावः ।

(४) खैरं तदं, न तु सञ्चकरोति द्रुतमिति भावः । (“नन्द स्नाङ्गेरेवोऽ
खैरः” इत्यमरः) ।

खेदायेति ।—हे प्रिये ! स्तनभारः स्तनयोर्मुकुलम् एव, ते तव, मध्यस्य शरीर-
मध्यभागस्य, उरसः इत्यर्थः, खेदाय अनाय, भवतीति श्रेयः, अपरः हारः, तदपरोति-
श्रेयः, किमु ? अविश्वखेदाय भवतीति किं वक्तव्यम् इति भावः । ऊरुयुगं नितम्बभरतः
नितम्बाभिभारात्, आस्यति कस्यपि, अनया काञ्चया रत्ननया, पुनः किम् ? तदुपर-
रचनाऽतिविद्वद्भीति भावः । पादयुगलं नोरयुगलं, ऊरुयुगलं वोढुं न शक्तिः
न साधये, नूपुरौ कुतः ? स्नाङ्गेरेव विभूषिताऽति वडसि लोभाय किं मण्डनम्
स्नाङ्गेरेव, लोभाय किं वचं, वडसि ? स्नाङ्गानां मण्डनसङ्कल्पादिति भावः ।
[अतः स्तनभारः दोषो खेदादिजनकस्तु इत्यन्वयेऽपि तत्काल्यन्तोक्तेः, तथा अविश्वकर्मत्वमपि
प्रधानवृत्तेश्चोक्तं तस्मात्तदपि तत्काल्यन्तोक्तेः प्रमाणं, तच्च, अतिपक्षपात-

४८०. एद क्वु तं कुसुमाग्रज्जाणं, ता पविसदु
भट्टा । (४४)

[सर्वे पवित्रान्ति] ।

भाषकः [विलोक्य] अहो नु कुसुमाकरोद्यामस्य परा
श्रीः ॥ (व) इह हि—

निष्पद्यन्द्दनां शिशिरयति जतामण्डपं कुट्टिनां
 तारं धारागृहाणां ध्वनिमनु तनुते ताण्डुलं मौलकण्डः ।

यन्मोक्षमुक्ताश्च वेगात् गलति शिटपिनां पुरयक्षालवालान्
आपातोत्योडहेनाहतकुसुमरजपिञ्जरोऽयं जनौघः ॥२॥

(४४) एतत् खलु तत् कुसुमाक्षीद्यानं, तत् प्रविश्यत भर्ता ।

स्वाङ्गानां प्रवर्तमानैः उपमानस्य दानस्य च निष्कलनाभिधानेन प्रतीयाङ्गधारक,
तथा अङ्गधारधारणवेदस्थे प्रति स्वाङ्गानां व्याख्यां हेतुप्रदर्शनात् आन्यत्रिजसङ्गधारो-
द्धृति, वल्लेतिषां सङ्गारः) आदर्शविकीर्तितं प्रमाणम् ॥ ६ ॥

(५) परा मङ्गली । श्री: श्रीभा ।

अपवर्गप्रियं वर्णयति, निश्चय इति।—अन्तर्नामं निश्चयः द्वयः, अन्तर्गच्छः
इत्येतत् अन्तर्गतं इत्यर्थः, कुट्टिनामां सृष्टिजादयः प्रकृतादियमां वदन्मनीनां,
अतान्तरूपं मिश्रयति शीतलयति इत्यर्थः, श्रेयगुणवत्त्वादिति वाच्यं, भीमकण्ठो
मयूरः, ("मयूरो वर्हिषो वर्हो भीमकण्ठो भुवभुम्" इत्यमरः) चाराष्टकाणां
जलधन्वष्टकाणां, ("कीचारा" इति बहुभाषा) तावन्महान्, ध्वनिमयं अनुसृतं
इत्यर्थः, मेघध्वनिमनुनायेति भावः, [अनु धोने इतिवा विभक्तिः] ताच्छब्दं वृत्तं,
(ताच्छब्दं गटनं नाट्यं शास्त्रं वृत्तं वर्णने" इत्यमरः) तनुते विस्तारयति,
अन्तात् चाराधन्वत्, जलध्वनयन्तःदिग्दर्शः, अनुसृतः निःसृतः, अयं जलोद्यः
जलराशिश्च, वेनात् चारातेन निपतनेन, वः उद्योदः आघात इत्यर्थः, तेन हिनया
अनायासेन, अतानां पातितानां, कुसुमानां रजोभिः परागैः, पिप्परः पीतवर्णेन
रञ्जितः सन् इत्यर्थः, ("पिप्परीऽन्तरे पीते क्लोवं स्वर्णे अपीतने" इति मैदिनी)
विटपिनां तद्वत्तम, आलवत्तान् भूयस्वितवर्णसाधारणवाचरेटनानि, पूरवन्
नक्षति पतति । [अथ भीमकण्ठश्च चाराऽष्टह्वनी मेघध्वनिसंख्या ताच्छब्दान् आनि-
मानकहारः ; तथा जलोद्यश्च स्वगुण-युक्ततात्वात्नेन परानां पिप्परत्ववद्वत्तात्
तद्वत्त्वः ; तदेतधीः रंछटिः] सम्प्राप्तं तन् ॥ ३ ॥

आप च—

अमो गीतारम्भे मुखरितलतामण्डपभुवः

परागैः पुष्पाणां प्रकटपटवासव्यतिकराः ।

पिबन्तः पयसा सह सहचरौभिर्मधुरसं

समन्तादापानोत्सवमनुभवन्तौव मधुपाः ॥ ८ ॥

विदूषकः । [उपसृज्य] ऊटु ऊटु भवं । सोल्य भोदीए । (४५)

गोविन्दः । वयस्य ! चिराद्दृष्टोऽसि ।

विदूषकः । भो वयस्य ! लहं ज्जेव्व आपदोमिह । किं उण
विआहमहमवमिसिदमिज्ज-विज्जाहराणं आपाणदंसणकोटू-
हलेण परिवभमन्तो एत्तिअं वेसं (अ) चिट्ठिदोमिह ; ता
सुमंवि दाव पेक्ख । (४६)

(४५) जयति जयति भवान् । स्वास्त भवत्ये ।

(४६) भो वयस्य ! कष्ट एवमतीऽस्य । किं पुनर्विवाहनकोत्सवमिहित-
विह-विद्याधराचानापानदर्शनकोत्सवेन परिभ्रमन्तावतौ वेत्तां स्मृतोऽसि । तत्
अमपि तावत् प्रेक्षस्व ।

अमो इति ।—अमो मधुपाः मधुकराः, गीतारम्भे मुखरिताः आदिताः, लता-
मण्डपान्वय भुवः आनानि ये तपोक्ताः, ("पुष्पानां आनसावेऽपि भूर्भूमिरिति दृश्यते",
इति कोवः पुष्पाणां परागैः रजोभिः, प्रकटः सुम्यक्तः, पटवासानां पिटासानां,
वज्रसुगन्धिकरककुतादिचूर्णानामित्यर्थः, ("पिटातः पटवासकः" इत्यमरः) व्यतिकरः
सुन्दरः येषां ललाविधाः, पटवासरञ्जिता इवेत्यर्थः, सहचरौभिः सह्योभिः, मधुकरौभिः
स्निह्यन्तः सह पयसा प्रभूतं, मधुरसं पुष्परसं, मकरन्ददणमिति यावत्, ("मधु मध्ये
पुष्परसो योद्रे" इत्यमरः) पिबन्तः सन्तः समन्तात् इत्यन्तः, आपानोत्सवं पान-
कोत्सवे मधुपानानन्दनं, अनुभवन्तौव । [अत्र वयं गोविन्द त्वयि स्वयमेव अमोचित-
प्रवृत्तत्वात् रजभासः ; तदुक्तं उपर्युक्ते—"अमोचितप्रवृत्तत्वे आभासो रजभासधीः" तथा,
"तिथ्यग्राहकते । अकारोऽमोचितत्वम्" इति । लोकोऽप्युक्तः] । विदूषको उच्यते
—"रमे वदेमिह य-र-न स-म-वा नः विदूषको" इति अत्रयात् ॥ ८ ॥

(अ) किं पुनः किन्तु । विवाहार्थं यो मकोत्सवः तस्मिन् मित्रता ये विह-
विद्याधराः तेषाम् । आपानं पानकोत्सो, मधुपानसभा इत्यर्थः, ("वापानं पान-

नायकः । एवं यथाऽऽह भवान् । [सनत्पादबोधवचनम्] वयस्य !
पश्य पश्य—

स्निग्धाङ्गा हरिचन्दनेन दधतः सन्तानकानां सज्जी

माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैश्चित्तौकताच्छांशुकाः ।

साहं मिहजनैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी

मिश्रीभूय पिबन्ति चन्दनतृच्छायासु विद्याधराः ॥ ८ ॥

तदेहि वयमपि तां तमालवीथिं (घ) गच्छामः । [परिक्लान्तिम्] ।

विदूषकः । एसा क्लु तमालवीडिया । एदं संचरंती दाब
परिखेदिटा बिअ भोटो टौमइ ; ता इध जेव्व फेटिअ-
मणिसिलाअले उवबिसिअ बीसममइ । (४७)

(४७) एषा खलु तमालवीडिका । एतां संचरन्ती तावत् परिखेदितेषु
भवन्ती दृश्यन्ते । तदिदमेव फेटिकमाणिसिलातले उपविश्य विद्याधराः ।

“नायिका” इत्यमरः । तस्माद्दर्शनाय यत् कीदृशं तेन । [वेलाभित्यस्य अत्यन्त-
संक्षेपे हितीया] ।

आपानं वर्णयति, स्निग्धाङ्गा इति ।—समी दृग्दर्शिनः इत्यर्थः, [तदुक्तं—“इदमः
प्रत्यक्षं नमोवतरति चेतो रूपम् । अदमस्तु विप्लवं तदिति परोक्षे
विज्ञानोयात् ॥” इति] विद्याधराः हरिचन्दनेन गोपीधनानामकपिलवर्णं चन्दन-
विशेषं ककुभेन वा, (“हरिचन्दनमस्त्री स्नात देवतायां मण्डयेत् । नपुंसकानु-
गाभीषे न्यासका ककुभोरपि ॥” इति सेटिनी) स्निग्धानि चिकूषानि, अङ्गानि येषां
तौकताः, (“स्निग्धं खेदयुक्ते चिकूषेऽपि ध्यात” इति सेटिनी) तथा सन्तानकानां
देवतवर्गेष्वप्युपायाः, [“पुष्पमूलेषु बहुलम्” (१००) इति तद्वितलम्] सज्जी
माणिक्यानि, [सृज्जातोः क्रिप्, सजादेशश्च] दधतः धारयन्, तथा माणिक्या-
भरणानां रत्नानुसारानां, प्रभाव्यतिकरैः परस्परनिर्लिखितप्रभापुञ्जैः, चित्तौक्यानि
रञ्जितानि, अच्छानि विषदानि, अंगुक्तानि सूत्रवचनानि येषां तथाविधाः सन्तः,
चन्दनतृच्छायासु [यत्र बहुवचनपूर्वसमासेऽपि “ह्याया बाहुल्ये” (२४२२ पृ०)
इति क्रत्वन्ताभावः, यवोनां निरङ्कुशत्वात् समावधिरेति कथ्यताम् वा] मिहजनेः साहं
मिश्रीभूय निमित्ता, दयितापीतावशिष्टानि दयिताभिः प्रियाभिः, पीतेभ्योऽवशिष्टानि,
आनिनां तथाविधाचारवत्त्वात्, मधूनि मद्यानि, नद्यानां रतिवर्द्धकत्वात्, पिबन्ति ।
[स्निग्धानोक्तिरनुसाराः] । आर्द्धविकीरितं इत्यम ॥ ८ ॥

(घ) (“वीथिः पङ्क्तौ गृहाङ्गे च” इति सेटिनी) ।

नायकः । वयस्य ! सम्यगुपलक्षितम्—

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं क्षिप्त्वा कपोलयोः कान्त्या ।

तापानुरक्तमधुना कमलं भ्रुवमोहते जेतुम् ॥ १० ॥

[नायिका हले गृहीत्वा] प्रिये ! इहोपविशामः ।

नायिका । जं अज्जउत्तो आणवेदि । (४८)

[४९ उपविशति] ।

नायकः । [नायिकाया मुखमुपगत्य पश्यन्] प्रिये ! त्वयेव
स्वमस्त्राभिः कुसुमाकरोद्यानकुतूहलिभिः खेदिता । (४)
कुतः ?—

एतत्ते भ्रूल्लतोद्भासि पाटलाधरपञ्चवम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्यत् केवलं वनम् ॥ ११ ॥

(४८) यदाय्यपुत्र आज्ञापयति ।

एतन्मुखमिति ।—एतत् अङ्गुलिनिर्दिष्टमित्यर्थः, प्रियाया मुखं कपोलयोः कान्त्योः, कान्त्या प्रभया विग्रहयति भावः, शशिनं चन्द्रं, क्षिप्त्वा निर्गल्य, अपुना तापेन सुव्याप्तपेन, अनुरक्तम् अनुरक्षितं, कोहितं खदित्वर्थः, ("रक्तोऽनुरक्तो नील्यादि-रक्षितं कोहितं त्रिषु" इति मेदिनी) कमलं पद्मं, जेतुम् हन्तुं अहन्तुं, भ्रुवं मध्ये । [अत्र उपनिवेशं मुखस्य उपमानाभ्यां चन्द्रकमलाभ्यामपि आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः, तथा "मन्ये शङ्के भ्रुवं प्राची नूनमित्येवमादयः" इति भ्रुवग्रन्थस्य उत्पन्नाव्यसक्तत्वात् उत्पत्त्या, तदर्थयोः सङ्गरः, किञ्च, इत्येताभ्यामेव अतिशयोक्तिर्ध्वजते इत्यलङ्कारध्वनिः] । आर्या उक्तम् ॥ १० ॥

(४) उपगत्य उपविश्य, [उत्प्लांतामयतेत्यर्थं अयादेशश्च] कुसुमाकरोद्याने कुसुमाकरोद्यानदर्शनविषये इत्यर्थः, कुतूहलम् एवमस्त्रोति तैः । खेदिता क्षेपिता ।

एतदिति ।—सुनौ एव सते ताभ्याम् उद्भासते इति उद्भासि शोभनान्, पाटलः श्वेत-रक्तः, अथर एव पञ्चवः यत्र तादृशम्, एतत् ते तत्र, मुखं, नन्दयतीति नन्दनं तदाख्यम् ; यथागती—आह्लादनमकन, सद्यानं दीवोद्यानमित्यर्थः, अतः अत्रात् तत्र मुखरूपात्, अन्तर्गतं सद्यानं, केवलं वनम् । [अत्र "मुखता" "अनुरपञ्चवः" इति पदयोः

चेटो । [वाक्यं विदूषकं निर्दिश्य] सुदं तुष्ट, भर्तृदारिक्यं कथं
वस्येति ? अज्ज उण अहं तुमं वसमि । (४) (४८)

विदूषकः । [सङ्घर्षेण] भोदि ! जीविटोम्हि, ता करेदु
भोदो पसादं, जेण एमो (क) मं पुणोवि ण भण्णादि,
जहा तुमं ईरिसो तारिसो कविसमकङ्कापारो त्ति । (५०)

चेटो । अज्ज ! तुमं मए विवाहजागरणे णिज्जाअमाअ-
णिसोअणअच्छो सोइयो दिट्ठो । ता तह ज्जेव्व चिट्ठ, जेण
वस्येमि । (५१) (ख)

(४८) श्रुतं त्वया, भर्तृदारिक्यं कथं वर्धयति ? अथ पुनरहं त्वां वर्धयामि ।

(५०) भवति ! जीविटोऽस्मि, तत् करोतु भवती प्रसाद, येनैव मां
पुनरपि न भवति, यथा त्वमीदृशः तादृशः कविस्तमकङ्काकार इति ।

(५१) आर्ये ! त्वं मया विवाहजागरणे निद्रासमाप्य निमोक्षितायः श्रीमनो
दृष्टः ; तत्तथैव तिष्ठ, येन वर्धयामि ।

उपक्रमः । गन्धनवर्धं श्रुत्वा । मुखस्य उद्यानरूपेण वर्धमानः अतिशयोक्तिः ।
“कैवलं वनम्” इति पदेन व्यतिरेकः, तथा गन्धनवनस्य गन्धनत्वान्नाशोक्तः अति-
शयोक्तिश्च, प्रासङ्गोपमानस्य गन्धनस्य आगन्धनगन्धमाहोमरूपनिष्पन्नत्वकथनान्
“वसिष्ठर्थापमानोपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्पन्नत्वाभिधानं वा प्रतीपनिति कथ्यते ॥”
इति लक्षणात् प्रतीपाकङ्कारोऽपि, इति संसृष्टिः सुखोर्भविभाव्या ॥ ११ ॥

(४) वर्धयामि भवतः स्वरूपवर्धनं करोमि ; पञ्चाक्षरं—वर्धयन्तं (रक्षितं)
करोमि इति श्लेषः । [तत्पक्षे “तत् करोति तदाचष्टे” (ग०) इति कश्चि
मनुष्यो लुक्] ।

(क) एषः विष्ट इति भावः ।

(ख) विवाहजागरणे विवाहसमीपे जागरणकाले इत्यर्थः । निद्रेत्येति—
निद्रासमाप्यैव निद्रितजनश्लेष, निमोक्षिते अचिन्तिते अचिन्तयेत्यर्थः । [अतिशयो-
क्त्या निद्रावान् भवन् इति निद्रासमाप्यः, अभूततद्वाच्ये कञ्प्रत्ययः । “यद्यपि
निद्रादयः शब्दाः धर्मवाचिनः, तथाऽपि यम शब्दार्थास्तस्मात्तात् उपचारात् तद्वि-
द्वेष्ये वर्तन्ते, निद्राशब्दे अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः” इति गोपीबन्धः] ।
वर्धयामि रक्षितं करोमीति श्रुत्यर्थः ।

विदूषकः । [तथा करोति] ।

चेटी । [स्वगतम्] काव एवो निमीलितप्रच्छो चिह्नुदि,
दाव णीकरसाणुसारिणा तमालपल्लवरसेण मुहं कालीकर-
दस्मं । (५२) (ग) [उवाच तमालपल्लवं निमील्य विदूषकः मुखं
कालीकरोति । नायको नायिका च विदूषकं पश्यतः] ।

नायकः । वयस्य ! धन्यः खल्वसि, योऽस्मासु तिष्ठस्य भवानेवं
व्रण्यते । (घ)

नायिका । [नायकस्य मुखं दृष्ट्वा स्मितं करोति] ।

नायकः । [नायिकामुखं दृष्ट्वा]—

स्मितपुष्पोद्गमोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे ।

फलं त्वन्यत्र मुग्धाक्षि ! चक्षुषोर्मम पश्यतः ॥ १२ ॥

विदूषकः । भोटि ! किं तु ए किटं ? (५३)

चेटी । णं वसिठोसि । (५४)

(५२) यावदेव निमीलितप्रच्छाति, तानीकरसाणुसारिणा तमालपल्लवरसेण
मुखं कालीकरिष्यामि ।

(५३) भवति ! किं त्वया कृतम् ?

(५४) ननु व्रण्यतोऽसि ।

(ग) नीलिति ।—नीलं रसम् अनुकरोतीति तेन नीलद्रवसदृशेन । काली-
करिष्यामि कृष्णोकरिष्यामि ।

(घ) अस्मासु तिष्ठस्य तिष्ठतोऽस्मान् अगादथ । [अनादरे वृत्तम्] ।

स्मितेति ।—मुग्धाक्षि ! मुग्धे मन्दरे, अक्षिणी यक्षाः तत्सत्त्वो, [अक्षिगच्छात्
चक्षुषोऽक्षिणी उच्यते] हे सुखीचने ! ते तव, अधर एव पल्लवः नवविषययः
यस्य, अयं स्मितमेव पुष्पं, तस्य उद्गमः उदयः, तु किम्, फलम् अन्यत्र पल्लवादभ्यक्षिन्
याने, पश्यतो नम चक्षुषीः दृश्यते यत्र पुष्पोद्गमकमेव फलोत्पत्तिरिति प्रसिद्धिः, इदम्
विपरीतं, तथाचरे स्मितपुष्पं, नम चक्षुषोस्तु तद्दर्शनजनितानन्दरूपं फलमिति
भावः । [अथ आह्वितनामजातकारः—“स्वायं कारचक्षुर्भिर्ग्रहेयतामानसकृतिः”
इत्युक्तेः ; वा च स्मिते पुष्पस्य अधरे च पल्लवस्य आरोपात् उपकैचाशुप्राचिता] ॥ १२ ॥

विदूषकः । [दशेन मुखं प्रपश्य दृष्ट्वा चरीवं दृष्ट्वाकाङ्क्षमुद्यत्य] । आः
 टामीए धौए ! राघवकं क्व एदं किं तत्र करदस्सं ?
 [नायकं निर्दिश्य] भो ! तुम्हाणं पुरतो अहं टामीए धौआए
 खलौकितो ! (६) ता किं मम इध द्विटेण ? अस्सटो
 गमिस्सं । (५५) [निष्क्रामति] ।

चेटो । कविटो मे अज्ज अत्तेषी, जाव णं मद्दुअ पसाद-
 इस्सं । (५६)

नायिका । वंजे चट्टरिए ! किं मं एवाइणीं उज्झिअ
 गच्छमि ? (५७)

चेटो । [नायकं निर्दिश्य अस्मितम्] एब्बं एवाइणी चिरं
 होडि । (५८) [इति निष्क्रान्ता] ।

नायकः । [नायिकाया मखं पश्यन्] ।—

टिनकरकरैर्मष्टं विभ्रत द्युतिं परिपाटणां

दशमकिरणैः संमर्पद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् ।

यदि मुखमिटं मग्धे । मत्वं ममं कमलेन ते

मधु मधुलिङ्गः किञ्चैतस्मिन् पिबन् प्रविभाव्यते ? ॥ १३ ॥

(५५) आः दास्याः पुत्रि ! राजकुलं खल्लेतत, किं तत्र करिष्यामि ?
 भो ! यद्येः पुरतोऽहं दास्याः पुत्र्या खलौकितः । तत् किं ममेह क्लितेन ? अन्यतो
 नमिष्यामि ।

(५६) कविनो मे आर्य्य आग्नेः यावदेनं गत्वा वसादयिष्यामि ।

(५७) इह चतुरिके ! किं मामेवाकिनोम उज्झिता गच्छसि ?

(५८) एवमेवाकिनो चिरं भव ।

(६) खलौकितः अचलौकितः, अपङ्गत इत्यर्थः, ("खलं मूल्यानकल्लेषु नीच-
 क्रूराद्यने विबुधे" इति मेदिनी) ।

(७) आनिसकाशे अवस्थितिरिव नारीभिः प्रधानतया प्रार्थ्यते, तदेवात्र
 आश्रीर्वादपेक्ष कथ्यते ।

दिनकरकरेरिति ।—मुग्धे ! हे सुन्दरि ! इदं ते तव, मुखं दिनकरस्य सूर्यस्य,
 करैः किरणैः, मष्टं स्पृष्टम्, अतएव परिपाटणां परितो रक्ता, द्युतिं कानि,
 विभ्रत दधत् सत्, तथा संमर्पद्भिः प्रसरद्भिः, दशमानां दशानां, किरणैः स्फुटीकृतम्

भाविका । [विहस्य मुहुरन्त्यसौ गच्छति] ।

भावकः । [तदैव पठति] ।

चेटी । [पटाक्षेपेन (ह) प्रविश्य उरसं च] । एतौ क्वं भज्ज-
मित्रावसू कज्जेण केणचि कुमारं पे क्वदुमिच्छदि । (५८)

भावकः । प्रिये ! गच्छ त्वमात्मनो गृहम्, अहमपि मित्रा-
वसूं दृष्ट्वा त्वरितमागत एव ।

भाविका । [चेष्ट्या सह निष्क्रान्ता] ।

[ततः प्रविशति मित्रावसूः] ।

मित्रा ।—

अनिहत्य तं सपत्नं कथमिव जीमूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि हृतं तव राज्यं रिपुणेति निर्लेज्जः ? ॥ १४ ॥

अनिवेद्य च न युक्तं गन्तुमिति निवेद्य गच्छामि । कुमार !

मित्रावसूः प्रणमति ।

(५८) एव खल्वयं मित्रावसूः कार्येण केनापि कुमारं प्रेषितुमिच्छति ।

व्यक्तोक्तिः । केन गच्छेत् ? यत् तथोक्तं सत्, अटि सत्वं कमलेन समं, दृश्यते इति
श्रेयः । तदा मधुनिहः अमरः एतस्मिन् तव मुखकमले, मधुपिवन् किं कथं, न
प्रविभाष्यते ? न लक्ष्यते ? मधुकरकान् मधुपानं युक्तमिति भावः । [अत्र दृश्यन्तिर-
वानां केवलं रूपकं, तदनुपाचिता उपमा च ; तथा अमरक मधुपानादिकपा-
प्रस्तुतात् शास्त्रेणैवदमकमले मधुखरुपधारेणैव मधुपानं युक्तम् इति प्रस्तुतं गम्यते,
अथोऽप्रस्तुतप्रशङ्गाऽनकारः इत्येषां संश्लेषः] । हरिचो वृत्तम् ॥ १३ ॥

(ह) पटाक्षेपेन पटक जवनिवासाः, अक्षेपेन चपातनेन, पटपरिवर्तन-
मङ्गलैवेत्यर्थः ।

अनिहत्येति ।—अहं जीमूतवाहनस्य तं राज्यं पट्टारिचमित्यर्थः, सपत्नं
प्रभुम्, अनिहय परिनाशम्, निर्लेज्जं सन् रिपुषा तव राज्यं हृतमिति अहमिव
कथयिष्यामि ? एतत्कथने नम लज्जा भवतीति भावः ॥ १४ ॥

नायकः। [निवाचमुं दृष्ट्वा] मित्रावसो ! इत आस्यताम् ।

निवाचसुः। [निदृश्य उपविशति] ।

नायकः। [निदृश्य] मित्रावसो ! संरम्भ इव त्वत्प्राप्ते ? (ज)

निवा। कः खलु मतङ्गद्वतके संरम्भः ? (झ)

नायकः। किं कृतं मतङ्गेन ?

निवा। स्वनाशाय किल युष्मदीयं राज्यमाक्रान्तम् ।

नायकः। [महर्षमात्मगतम्] अपि नाम सत्यमेतत् स्यात् ?

निवा। अतस्मादुच्छितये (ज) प्राज्ञां दातुमर्हति कुमारः ।

किं बहूना—

संमर्षाद्भिः समन्तात् कृतसकलवियस्यध्ययानैर्विमानैः

कुर्वाणाः प्राङ्मुखैव स्थ गितरविरुचः श्यामतां वामरस्य ।

एते याताथ मद्यस्तत्र वचनमितः प्राप्य युद्धाय सिद्धाः

सिद्धोद्धतयस्त्राणभययितमद्वाजकं ते स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

(ज) संरम्भ इव सञ्जात इव, संक्रुद्ध इव वा । ("संरम्भः सञ्जाते कोपे" इत्यमरः) । सत्यस्य प्रतीयते ।

(झ) कः खलु मतङ्गद्वतके संरम्भः ?—मतङ्गद्वतकं कर्तुं संरम्भः कः ? निवा संरम्भेव तं उचिष्यामीति भावः ।

(ज) तत्र मतङ्गद्व, उच्छितिः उच्छेदः, दिनाश इति यावत्, तस्यै ।

संमर्षाद्भिः—एते सिद्धाः तत्र वचनं प्राप्य समन्तात् संमर्षाद्भिः सचरद्भिः, कृतं सकलस्य सर्वस्य, विद्यतः अतरोक्ष्य, मध्ये यामं संचारी येः तथाभूतैः, विमानैः व्योमवाहिनैः, प्राङ्मुखैव सर्वांश्च, ("स्त्रियां प्राङ् ट् स्त्रियां भू स सर्वाः" इत्यमरः) अगिताः तिर्योद्विताः, इवै तूर्य्य, कश्चिद्भुतयः यत्र तादृशस्य, वासरस्य दिवसस्य, श्यामतां कुर्वाणाः सन्तः, सद्यः कृदिति, इतः प्रकात् पटेश्वात्, युद्धाय याताः गन्तुमुद्यता इत्यर्थः, उद्धता भूता इति च उद्धताः, दृष्टा इति यावत् तेषां, क्रुद्धाः सन्त्यस्यभयस्य अत्यन्ताधिकं भयं, तेन निमग्नं च वशीकृतं, राजकं राजनमूढी यस्मिन् तथाभूतं, ते तत्र, स्वराज्यं सिद्धञ्च प्राप्तञ्च, अविश्वेण क्रुद्धस्मात् कृतं भवितेति भावः । [अथ हि कारणीभूतस्य भाविनः सिद्धोद्धतयस्य कार्यभूतायाः भविष्याश्च राज्यादि, समवाचीः तथा भूतपदार्थेन ज्ञाय इत्योः प्रतीपार्थात्पदवा

अथवा, किं बलीये ?—

एकाकिनाऽपि हि मया रभसावकष्ट-

निस्त्रिंशदौघितिमटाभरभासुरेण।

आरात्रिपत्य हरिणेव मतङ्गजेन्द्रम्

आजौ मतङ्गहतकं हतमेव विद्धि ॥ १६ ॥

भावः । [कथं पिपाय आत्मगतम्] अहह ! दारुणमभिहितम् !!

अथवा एवं तावत् । [प्रकाशनम्] मित्रावसो ! कियदेतत् ?

बहुतरमपि बाहुशालिनि त्वयि सम्भाव्यते । (ट) किन्तु—

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यादयाचितः कपया ।

राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधक्रीर्यमनुमन्ये ? ॥ १७ ॥

अतिशयोक्तिरकटारः, तथा याग-सिद्धयः क्रिययोः युगपत् कल्पनात् समुच्चयाकटारः
इत्यनयोः संसृष्टिः] । सप्रकाशनाम् ॥ १५ ॥

एकाकिनिति ।—मया एकाकिनाऽपि निःसहायिणापि, हि रभसेन वेगेन, अकटः
आकटः, यः निस्त्रिंशः खड्गः, [निर्गतस्त्रिंशद्गोघ्नस्त्रिंशः इति समासनात् खड्गं प्रत्ययः,
त्रिंशदकुल्यधिकस्यैव खड्गवं, ततो ग्न्यन्ते कुरिका] तस्य दौघितयः प्रभाः, मटा
इव गटा इव, तासां भरश्च अतिरेकेण, भासुरः समुज्ज्वलः तादृशेन सत्ता, हरिणा
सिङ्गेन, मतङ्गजेन्द्रं हसोन्मिव, आजौ युद्धे, आरात् समीपे, अचिरमेवेत्यर्थः,
निपत्य मतङ्गहतकं हतमेव नाशितमेव, विद्धि अवगच्छ । [उपमाऽकटारः] ।
वसन्ततिलकं हतं—“प्रेमं वसन्ततिलकं त-भ जा ज-गो नः” इति अथवा ॥ १६ ॥
; (ट) पिपाय आत्माद्य । [अपि-पूर्वकात् वा-जातोऽर्थेण प्रत्ययः, अपेरकारश्च
कुक्कु, पक्षे—“अपिपाय” इत्यपि पठं भवति] । कियदेतत् प्रत्यमावसेनात्, मतङ्गं
विनाश्य नम राज्ञोदरार्थं भवत्समीपे अतितुल्यमित्यर्थः, बाहुशालिनि भुजवीर्य-
सम्पन्ने, त्वयि बहुतरमपि सम्भाव्यते, त्वादृशो महावीरः एतच्चाहपि अठोरतमं
कार्यं कर्तुं शक्नुयादिति भावः ।

स्वशरीरमिति ।—यः खलु अयाचितः अपाशितोऽपि, कपया पराद्य
स्वशरीरमपि दद्यात्, [कामात्मकम् व्यवहारान् प्रथमपुरुषः] यः, अहमिति शेषः,
राज्यस्य कृते निमित्तं, [कृते इत्यन्वयम्], प्राणिवधक्रीर्यं जीवाहंकारपनिवृत्ता,

अपि च—क्षेशान् विहाय मम शत्रुबुद्धिरेव नान्यत्र । यदि
त्वमस्मत्प्रियं कर्तुमीहसे, तदनुकम्पयतामसौ क्षेशदासीकृतो
राज्यस्य कृते राज्यस्य तपस्वी । (उ)

निहा । [सानर्धम्] कथं नानुकम्पनीय ईदृशोऽस्माकमुपकारी
कृपणश्च !! (ङ)

नायकः । [सगतम्] अनिवार्यसंरम्भः कोपाक्षितचेता न
तावदयं शक्यते निवर्त्तयितुम् ; तदेवं तावत् । [प्रकाशम्]
मित्रावरो ! उत्तिष्ठ, अभ्यन्तरमेव प्रविशावः, तत्रैव तावत् त्वां
बोधयिष्यामि, सम्प्रति परिचलमहः । (ढ) तथा हि—

निद्रामुद्राऽवबन्धव्यतिकरमनिशं पद्मकोपादपास्त्रम्
आश्रापूरेककर्मप्रवणनिजकरप्राणिताशेषविश्वः ।

कर्तुमिति शेषः, कथम् अनुमत्ये ? कथमनुमीदम् करोमीत्यर्थः । आर्या
उत्तम ॥ १० ॥

(उ) क्षेशानिति ।—जनानां क्षेश एव मम शत्रुरिति भावः । ईहसे चेदसे,
इच्छसीत्यर्थः । क्षेशदासीकृतः क्षेशपरतन्त्रः । राज्यस्य कृते राज्यलाभायम् । तपस्वी
वराहः ।

(ङ) सानर्धे सकोपम् । नानुकम्पनीय इति भीष्मण्डनोक्तिः । कृपणः शुद्रः ।

(ढ) अनिवार्यसंरम्भः दुर्निवारकोषः । कोपेति ।—कोपेन आक्षिप्तं
व्याकुलीकृतं, चेतो हृदयं यस्य तादृशः । अर्थ मित्रावरो । बोधयिष्यामि
विज्ञापयिष्यामि, विज्ञानार्थे निशेषेण कथयिष्यामीत्यर्थः । परिचलम् अवसानप्राय-
मित्यर्थः । अहः दिग्म् ।

निद्रेति ।—पद्मकोपात् कसलकुल्ललात्, पद्ममुकुटादित्यर्थः, (“कोपीऽस्त्री कुल्लले
स्त्रज्ज्वलिताने” इति विश्वः) अनिशं सततं, निद्रा अविकासः, स एव मुद्राऽवबन्धः
सङ्कोचावस्थानं, तस्य व्यतिकरं सन्ध्याम्, अपास्त्रम् निराकुर्धम्, तथा आशानां दिग्मां,
पूरः स्वतेजसा पूरणमेव, एकं मुख्यं, कर्म, [आशा लोकानां प्रायेणा, तथाः
पूरः पूरणं, सकलौकरयमिति यावत्, तदेव एकं कर्म इति ध्वनिः] तस्मिन् प्रवच्ये
शिरसेः, निजकरेः स्वाक्षरयेः, [स्रष्टुमिति ध्वनिः] प्रापितं जीवितम्, अश्वेन

दृष्टः सिद्धैः प्रसक्तस्तुतिमुखरमुखेरस्तमप्येष गच्छन्

एकः श्लाघ्यो विवस्त्रान् परहितकरणायेव यस्य प्रसादः ॥ १८ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति तृतीयोऽङ्कः ।

हृत्कं, त्वं जगत् येन तदाभूतः, किञ्च, यत्नं गच्छन्नपि प्रसक्ताभिः निरन्तराभिः, स्तुतिभिः मुखराणि शब्दितानि, मुखानि येषां तादृशैः, सिद्धैः देवयोनिविशेषैः, दृष्टः निरीक्षितः, एवः एकः अद्वितीयः, विवस्त्रान् सूर्यः, श्लाघ्यः प्रशंस्यः, यस्य सूर्यत्व, प्रसादः उदयः प्रसन्नता च, परेषां हितकरणाय भङ्गलानुष्ठानाय एव । [“प्रसादः” इत्यत्र “प्रकाशः” इति पाठान्तरम्, अथैवंक एव] यतो जगद्विस्तार्यम् एव उदेति, यतः श्लाघनीय इति निष्कर्षः । यथा हि भगवान् विवस्त्रान् केवलं लोकाणामुपकारायेव उदेति, तथा भक्तानामपि लोकोपकारकारणमेव युक्तम्, अतस्त्वमपि मतङ्गमभिविनाश्य तस्यैव कुन्दाश्रुवर्षितं कृत्वा तन्नाथेतापूरणं कुरु इति व्यज्ञाप्यः । [यत्र श्रुष्टपरम्परितरुपरकीयेत्यर्थः संसृष्टः] । अङ्कधरा इति ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति कञ्चुकी गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः प्रतीहारश्च] । (क)

कञ्चुकी ।—

अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः

प्रदे पदे संस्वलितानि पश्यन् ।

जरातुरः सम्प्रति दण्डनीत्या

सर्वां नृपस्थानुकरोमि वृत्तिम् ॥ १ ॥

(क) कञ्चुकी “अन्तःपुराणां इडां विधीं गुपयन्त्वान्वितः । सर्वकार्यान्-
कुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तवचनः प्रकृतः । गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः गृहीतं
हस्तवस्त्रयोः युगलं येन तादृशः, कञ्चुकीत्यत्र विशेषणम् । प्रतीहारः दारवचकः ।

अन्तःपुराणान्वितः ।—जरातुरः जरायां वार्द्धकेन, जरातुरः पार्श्वः, अद्वितीयः श्रेष्ठः-

प्रतो। आर्य्य वसुभद्र ! क्व नु खलु भवान् प्रस्थितः ?

कचुको। आदिष्टोऽस्मि देव्या मित्रावसुजनन्या—“कचु-
किन् ! दशरात्रं त्वया यावन्मलयवत्या जामातुश्च रक्तवासांसि
नेतव्यानि” । दुहित्वा च श्वशुरकुले वर्त्तते । जीमूतवाङ्मनोऽपि
युवराजेन सह समुद्रवेलां द्रष्टुमद्य गत इति श्रूयते, तन्न जाने,
किं राजपुत्राः सकाशं गच्छामि, अथवा जामातुरिति ।

प्रतो। आर्य्य ! वरं राजपुत्राः सकाशं गन्तव्यम् ; तत्र हि
कदाचिदस्यां विलायां जामाता स्वयमेवागतो भविष्यति ।

कचुको। साधूक्तम् । अथ भवान् पुनः क्व प्रस्थितः ?

प्रतो। आदिष्टोऽस्मि महाराजविश्वावसुना, यथा—“भोः
सुनन्द ! गच्छ, मित्रावसुं ब्रूहि, ‘अस्मिन् दीपप्रतिपदुत्सवे (ख)
मलयवत्या जामातुश्च यत् किञ्चित् प्रदीयते, तदुत्सवानुरूपं
किञ्चिदागत्य चिन्त्यताम्’ इति” ।

अन.पुंराजा राजावरोधानां, (“स्वागारं भुङ्गन्नामन्तःपुरं स्वादवरोधनम्” इत्यमरः)
विहितता कृता, व्यवस्था येन तदाभूतः, पटे पटे प्रतिपदविशेषं, प्रति-
विषयस्य, संस्मृतानि पदस्मृतानि, अनवधानविकृतानि च, पश्यन् सम्प्रति
दृष्टमोत्या यदियद्व्येन, दृष्टविधायकनोतिशस्त्रेण च, नृपस्य राज्ञः, सर्वे तस्मिन्
आचारम्, अनुसरन्ति अनुसरामोत्यर्थः । [अथ श्रवानुप्राप्तिपदानां उद्धारः] ।
उपजाति वृत्तं—“स्वादिन्द्रवत्ता यदि तौ ज-गौ नः” इति, “उपेन्द्रवत्ता प्रवर्त्ते
सौची सा” इति, “अनलोदीरितकामागौ पादौ बदीयानुपजातयत्ताः” इति च
तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

(ख) दीपप्रतिपदुत्सवे दीपप्रतिपन्नान् कश्चित् उत्सवः दीपदानरूपानन्दजनक-
आपारविशेषः, स च कञ्चानपि प्रतिपदि तिथौ निवर्त्तते, अतस्तदुत्सवो दीपप्रति-
पदिति संज्ञ्यते, तत्र ।

[ततः पवित्रमि जीमूतबाहनी निग्राहसुष] ।

नायकः । —

शय्या श्राद्धक्षमासनं शुचिशिला सङ्गं द्रुमाणामधः
 शीतं निर्भरवारि पानमशनं कन्दाः सङ्गाया मृगाः ।
 इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने
 दुष्प्रापार्थिनि यत् परार्थघटनाबन्धैर्वृथा स्थीयते ॥ २ ॥
 निग्रा । [ऊर्ध्वमवबोक्ष] कुमार ! त्वय्यतां त्वय्यताम् ;
 समयोऽयं चलितुमम्बुराशिः । (ग)

नायकः । [आकर्ण्य] सम्यगुपलक्षितम्—

उन्मज्जलकुञ्जरैन्दरभसाऽऽस्फालानुबन्धोद्धतः
 सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिताः ।
 उच्चैश्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथो यथाऽयं तथा
 प्रायः प्रेङ्खदसङ्घाशङ्खधवला वेलियमागच्छति ॥ ३ ॥

शय्येति ।—श्राद्धलं नरदण्डं, शय्या शयनीयं, शुचिशिला पवित्रपाषाणम्, आसनं, द्रुमाणां वृक्षाणाम्, अधः तलं, सङ्ग आवासः, शीतं शीतलं, निर्भरवारि पीयते यत् इति पानं, कन्दाः मूलविशेषाः, अशनं भोग्यं वस्तु इत्यर्थः, मृगाः पशवः, सङ्गायाः सहचराः ; इति इत्यम्, अप्रार्थितः अयाचितः एव, लभ्यः सर्वविभवः समस्तसम्पत् यस्मिन् तादृशे, वने अवनम् एकः दोषः अतः दुष्प्रापः दुर्लभाः, अर्थिनी वाचकाः यत्र तादृशे, अर्धिरहिते इत्यर्थः, अस्मिन् इति शेषः, परार्थघटनायां परकाव्येकरणे, बन्धैर्विफलैः, परकाव्यमकुर्वद्भिरित्यर्थः, इवा लोभते विफलं काशी गीयते इत्यर्थः । [अत्र “दुष्प्रापार्थिनि” “परार्थघटनाबन्धैः” इति विशेषचक्षेण अर्थप्राप्तिरेव जीवन्साफल्यं, नाम्नेति अभिप्रायप्रकटनात् परिकरात्कारः । तद्वचनं यथा—“उत्तिर्दिशेयः साभिप्रायेः परिकरो मतः” इति] । श्राद्धलविकीकृतं वचनम् ॥ २ ॥

(ग) आशुनिर्णयाय सूत्रे दृष्टुमूर्तिरीक्षणम् । समयः समुद्रजलोच्छाससमकाल्यर्थः ।

पयःपुरागमनं वर्णयति, उन्मज्जदिति ।—उन्मज्जताम् उत्पततां, जलकुञ्जरैन्द्राणां जलकुञ्जश्रेष्ठानां, रभसेन वेगेन, यः आस्फालः शुष्काघातेन जलालोहकं, सङ्घाशुबन्धेन बाधत्वेन, उद्धतः उत्कटतां गीतः, तथा सर्वाः पर्वतानां वाः कन्दराः गुहाः,

मित्रा । नन्वियमागतैव, पश्य—

कवलितलवङ्गपङ्कवकरिमकरोद्गारिसुरभिणा पयसा ।

एषा समुद्रवेला रत्नद्युतिरिच्छता भाति ॥ ४ ॥

गायकः । मित्रावसो ! पश्य पश्य, शरत्समयपाण्डुभिः
पयोदपटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलाशिखरान्ध्रयमुद्बुध्यते मलय-
सानवः । (घ)

तावाम उदरभुवः अभ्यन्तरभामान्, प्रतिध्वानिताः प्रतिध्वनियुताः, [“प्रतिध्वानिनीः”
इति पाठेऽपि स पद्यार्थः] कुर्वन्, अत एव स्रुतिपद्योन्माधी कर्णदिवरविदारो, अयम्
उद्येः मङ्गलान्, ध्वनिः यथा यदा इत्यर्थः, उच्चरति उद्गच्छति, तथा तदा इत्यर्थः,
प्रेङ्खतिः चलङ्गि, अमल्लोः शङ्खेः ध्वन्या इयं वेला समुद्रजलविकारः, समुद्रजलोच्छ्राव
इत्यर्थः, (“वेला काले च सोमायामभ्येः कूलविकारयोः” इति मेदिनी) प्रायो
बाहुल्येन, आगच्छति उत्पतति, इति मन्त्रे इति शेषः । [उपेक्षाऽलङ्कारः,
ल्लिखानुमानय] [शार्दूलविक्रीडितं इत्यम ॥ ३ ॥

कवलितेति ।—एषा समुद्रवेला सागरतटी (“वेला काले च जलधेः तीरनीर-
विकारयोः” इति विश्वः) कवलिताः भञ्जिताः, लवङ्गपङ्कवा येः, तदैव लवङ्गलतानी
बाहुल्यात्, तादृशान् करिषी जलहस्तिनः, मकरान् कलजन्तुविशिषांश्च, करिष्वमान्
मकरान् वा, उद्गरति उदमतोति तथोक्तम् ; यथा—कवलितलवङ्गपङ्कवानां करिषी
मकराणाञ्च उद्गाराः ऊर्ध्वगताः, मुक्तेन अनर्गतवायोद्बुधमनानोत्थः, लवङ्गपङ्कवान्
कवलयिता यान् उद्गरान् अकुर्वन् तेषां गन्वा इति भावः, ते अत्र सन्तीति
तादृशम्, अत एव सुरभि लवङ्गपङ्कवगन्धसम्पर्कात् सुगन्धि तेन, पयसा जलीमोष-
खलिता, तथा रत्नानां समुद्रगभेक्षितानामिति भावः, द्युतिभिः कान्तिभिः, रञ्जिता
सती भाति राजते । [अत्र वेलाऽलङ्कारः दैतुदयस्य वाक्यगतत्वात् काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः] । आर्या इत्यम ॥ ४ ॥

(घ) शरत्समयपाण्डुभिः शरदागमयुधेः, पयोदपटलैः मेघनिषयेः, प्रावृताः
आच्छादिताः, अत एव प्रालेयाचलस्य हिमश्रेण्य, (“अवश्यायस्तु गोदारस्तुषारस्तुर्धनं
हिमम् । प्रालेयं निदिधा च” इत्यमरः) । शिखरान्ध्रं शृङ्गकानिम् । मलय-
सानवः मलयपर्वततटाः ।

मित्रा । नैवामी मलयसानवः, नागानामस्थिसङ्घाताः (ङ)
खल्वमी ।

नायकः । [भोगेन] कष्टम् !! किं निमित्तममी सङ्घातमृत्यवो
जाताः ? (च)

मित्रा । कुमार ! नैवामी सङ्घातमृत्यवः, श्रूयतां यथेतत् ।
इह किल स्वपक्षपवनापास्तमस्तसागरजलपूरं रसातला-
दुद्धृत्य प्रतिदिनमेकैकं नागमाहारयति वैनतेयः । (ङ)

नायकः । [सोद्वेगम्] कष्टम् !! अतिदुष्करं करोति, ततस्ततः ?

मित्रा । ततः सकलनागविनाशाऽऽशङ्किता वासुकिना
मरुत्मान् अभिहितः ।

नायकः । [सादरम्] किं, मां प्रथमं भक्षयेति ?

मित्रा । न हि न हि ।

नायकः । किमन्यत् ?

मित्रा । इदमुक्तं—“त्वदभिपातसन्नासात् सहस्रशः स्रवन्ति
भुजङ्गमानां गर्भाः, शिशवश्च पक्षत्वमुपयान्ति, एवञ्च सन्तति-
विच्छेदोऽस्माकं, तव चैवं स्वाथहानिः, तत् यदर्थमभिपतति
भवान् नागलोकं, तमिह नागमेकैकमनुदिनं (ज) प्रेषयामि ।”

(ङ) नागानां पक्षगानाम् । अस्थिसङ्घाताः अस्थिवाशयः ।

(च) अमी नागाः । सङ्घातमृत्यवः सङ्घातेन संख्या, निहितभावेनेत्यर्थः,
खलुर्देषां तथोक्ताः, युगपत् बह्वी मृता इत्यर्थः ।

(ङ) स्वपक्षेति ।—स्वप्न गच्छत्येवम्, पक्षयोः पक्षेन पक्षलक्षणेनापतनजनितेन
इति भावः, अपातः पालितः, ताडितः इत्यर्थः, समस्तः सागरजलस्य पूरः प्रवाही
वर्षिन् तद्वशात् तथा । रसातलात् पातालात् । आहारयति भक्षयति, [आहारं
करोति इत्यर्थः] आहार-शब्दात् चिच्-प्रत्ययः, ततो खटि प्रथमपुरुषेकवचनम् ।
वैनतेयः विनयानन्दो गरुड इत्यर्थः ।

(ज) त्वदभिपातसन्नासात् तव अभिपातः आपतनं, तस्मात् तः सन्नासः भयं
तस्मात् । सहस्रशः सहस्राणां सहस्राणामित्यर्थः, [“सहस्रैकवचनाच्च बीजाणाम्”,

गायकः । कथम् !! (न?) रक्षिता नागराजेन (भू) पद्मगाः !!—

जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये

नैकाऽपि सा तस्य किमस्ति जिह्वा ।

एकाहिरक्षार्थमहिद्विषेऽद्य

दत्तो मयाऽऽत्मेति यया ब्रवीति ? ॥ ५ ॥

निवा । प्रतिपन्नं तत् (अ) पक्षिराजेन ।

इत्येष भोगिपतिना विहितव्यवस्थो

यान् भक्षयत्यहिपतीन् पतगार्धिराजः ।

यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनेर्विवृष्टिं

तेषाममी तुङ्घनशैलरुचोऽस्थिकूटाः ॥ ६ ॥

(५।४।४३पा०) इति वीसायां शब् । स्रवन्ति पश्यन्ते । भुजङ्गमानां नागानाम् । पञ्चत्वमुरथास्ति सिद्ध्यन्ते । एवञ्च एवं कृते सतीत्यर्थः । सन्नतिविच्छेदः वञ्चकोपः, ("सन्नतिर्गोव्रजन-कुलाभ्यभिजनान्वयो । वंशः—" इत्यमरः) । स्वाद्येहानिः नागवंश-कोपात् निजाहाराव्याघातः । अगुदिनं [दिने दिने इति वीसायामव्ययीभावः] प्रतिदिनम् ।

(भू) नागराजेन वासुकिना ।

जिह्वेति :—तस्य नागराजस्य, जिह्वासहस्रद्वितयस्य सहस्रशिरस्त्वात् जिह्वासहस्रं तथा हि जिह्वात्वाच्च तस्य द्विसहस्रजिह्वत्वं बोध्यं, मध्ये सा एकाऽपि जिह्वा किं नास्ति ? यथा जिह्वया, एकस्यापि अङ्गः नागस्य, रक्षाद्यर्थे अहिद्विषे नागशत्रवे गुरुत्वमे, अथ मया आत्मा दत्त इति ब्रवीति ? स इति शेषः । [नागराजेन वासुकिना सहस्रद्वितय-जिह्वाविशिष्टेनापि एकस्याप्यहिरक्षशिरस्याद्ये स्वशरीरद्वानं न कश्चित्, परमैकजिह्वा-विशिष्टेन मया तत् कर्तुं शक्यते इति भङ्गा गम्याद्येप्रकटनात् पर्यायोक्तमकङ्कारः । तस्य अक्षयं यथा—“पर्यायोक्तं बदा भङ्गा गम्यन्तेवाभिधीयते” इति] । इन्द्रवत्या उक्तम् ॥ ५ ॥

(अ) प्रतिपन्नं स्वीकृतं, तत् नागराजवचनमित्यर्थः ।

इतीति ।—भोगः फलः ("भोगः सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफलयधीर्जतः" इति मेदिनी) स एषामस्तीति भोगिनः सपां, ("हरणः पद्मगो भोगी" इति सर्पपञ्चाङ्गे

नायकः । आश्चर्यम् !!!—

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।

शरीरकस्यापि कृते मृदाः पापानि कुर्वते ॥ ७ ॥

अहो ! कष्टपर्यवसानेयं विपत्तिर्नागानाम् ॥ [आत्मगतम्]
अपि शक्रयामहं (८) स्वशरीरसमर्पणेन एकस्य नागस्य
प्राणपरिरक्षां कर्तुम् ?

[ततः प्रविजति प्रतीकारः] ।

प्रती । आरूढोऽस्मि गिरिशिखरं, यावन्मित्रावसुम्
अन्विष्यामि । [परिक्रम्य] अयं मित्रावसुर्जामातुः समौपे
तिष्ठति । [दृष्ट्वा] विजयेतां (८) कुमारौ ।

अमरः) तेषां एतः तेन भोगिपतिना नागराजेन, इति इत्थं, विद्विता कृता, व्यवस्था
बद्ध तद्याविषः, एष पतनायां पतिष्याम, अधिराजः पतनाधिराजः गड्डः, यान्
अदिपतीन् नावेन्दान्, अक्षयति, तेषाम् अदिपतीनां, दुर्दिनश्रेयश्चः हिमाचलतुल्य-
श्रयाः, अतो अदिपूजाः अस्त्रिनिधयाः, दिनेः क्षातिनः, [अपवर्गे लीया] विद्विं
विशेषेण इति, यात्यति द्यति गताय । ["दुर्दिनश्रेयश्चः" इत्यत्र उपमाऽलङ्कारः] ।
वसन्ततिलकं नमः ॥ ६ ॥

सर्पति—मृदाः निर्मुदयः, अज्ञा इत्यर्थः, सर्वेषाम् अशुचीनाम् अनेध्यानां,
गच्छमृदादीनानित्यर्थः, निधानस्य आश्रयस्य, कृतघ्नस्य रक्षयायेन अन्नादिदानेन
उपकारे कृतेऽपि आत्मनो दुक्तेः प्रतिबन्धकभोगायतनत्वात् प्रत्युपकारमक्रवावस्थेत्यर्थः,
विनाशिनः अवश्यमेव विवेकिनः, अपि शरीरकस्य तुल्यशरीरस्य, [लुटाये कम्] कृते
निमित्त, पापानि कुर्वते आचरन्ति, एवंविधशरीरपरोषणाद्ये जीवहन्सादिकं पाप-
मनुतिष्ठतीत्यर्थः । [यत्र सर्वाशुचीत्यादिविशेषणकरीष्य अतिमुक्तशरीरधारणाद्ये
पापकर्म कदापि नैव कर्मस्यमित्यभिप्रायसूचनात् परिकरालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
"लज्जिर्विशेषयोः सामिप्रायेः परिकरौ मतः" इति ॥ ७ ॥

(८) अहो इति खेदवृत्तमव्ययम् । कष्टं पर्यवसानम् अतो यस्मात्सादृशी
कष्टपर्यवसाना दृश्या । अपि प्रये । [शक्रयामिति "शक्रि लिङ्" (१।१।१०२
पा०) इति लिङ्] ।

(८) अहो इति पराभां जेः (१।१।१८ पा०) इत्यात्मनेपदम्] ।

निवा । सुनन्द ! किं-निमित्तमिहागमनम् ?

प्रतीकारः । [चर्चो बधयति] ।

निवा । कुंमार ! तातो मामाह्वयति ।

गायकः । गम्यताम् ।

निवा । कुमारेणापि बहुप्रत्यवाये (ड) अस्मिन् प्रदेशे न चिरं स्थातव्यम् । [इति निष्क्रान्तः] ।

गायकः । यावदहमप्यस्माद्गिरिशिखरादवतीर्थं समुद्रतट-
मवलोकयामि । [परिक्रामति] ।

[नेपथ्ये] । हा पुत्तश्च संखचूड ! कहं बाबादिप्रमाणो
अज्ज किल तुमं मए पेक्खिदब्बो ? (१)

गायकः । [आकर्ण्य] अये ! योषित इवार्त्तप्रलापः ! केयम् ?
कुतो वाऽस्या भयमिति स्फुटौकरिष्ये । (ठ) [परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति वदत्या इहयाऽमुगम्यमानः शङ्खचूडो

गोपायितवस्त्रयुगलस्य (च) किङ्करः] ।

इहा । [साक्षम्] हा पुत्तश्च संखचूड ! कहं बाबादिप्रमाणो
अज्ज किल तुमं मए पेक्खिदब्बो ? [विवृणो गृहीत्वा] इमिणा
सुहचंदेण बिरहिअं दाणीं अंधआरीभविस्सदि पाआलं । (२)

(१) हा पुत्तश्च शङ्खचूड ! कथं व्यापाद्यमानोऽयं किल त्वं मया
इच्छितव्यः ?

(२) हा पुत्तश्च शङ्खचूड ! कथं व्यापाद्यमानोऽयं किल त्वं मया प्रेक्षितव्यः ?
अनेन सुखचन्द्रेण विरहितमिदानीमन्यकारोभविष्यति प्राताक्षम् ।

(ड) बहुप्रत्यवाये बहुनिष्ठारे बहुपापजनके वा ।

(ठ) योषितः स्त्रियः । आर्त्तप्रलापः सातत्यध्वनिः । अजाः बोधिनः ।
स्फुटौकरिष्ये व्यक्तीकरिष्ये, अनुसन्धानेन ज्ञास्ये इत्यर्थः ।

(च) गोपायितेति ।—गोपायितं रक्षितं, प्रच्छन्नं गृहीतमित्यर्थः, वस्त्रयुगलं
धनं तथोक्तः । किङ्करः गानराजावुचरः ।

ब्रह्म । अस्व ! किमिति वेक्ष्येन सुतरां नः पौडयसि ? (त)

वृडा । [निर्दयं पुनःकाङ्क्षानि सूचयन्ती] । हा पुत्तभ ! क्वं दे
अदिट्सूरकिरणं सुकुमारशरीरं पिग्निषिन्धो (य) गलुडो
आहालइस्सदि ? । (३) [कण्ठे गृह्यत्वा रोदति] ।

ब्रह्म । अस्व ! अलं परिदेवितेन, (द) पश्य—

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

धात्रौव जननी पश्चात् तदा शोकस्य कः क्रमः ? ॥८॥

[गन्तुमिच्छति] ।

वृडा । पुत्तभ ! चिद्धं सुहुत्तभं, जाव दे वषणं
पेक्खामि । (४)

(३) हा पुनःक ! क्वं ते अदिट्सूरकिरणं सुकुमारशरीरं निर्धूषो गलुड
आहालइस्सति ?

(४) पुनःक ! तिष्ठ सुहृत्ते, यावत् ते वदन् प्रेक्षे ।

(त) वेक्ष्येन जातय्येव, जातरभावेन इति यावत् । सुतराम् अत्यर्थम् ।
नः कथान् ।

(य) अदृष्टेति ।—न वृडाः सूर्यकिरणाः येन तत, आतपानदिष्टु इत्यर्थः ।
सुकुमारशरीरम् अतिकोमलदेहम् । निर्धूषः निष्कलः, निर्दयः इत्यर्थः, (“आदय्यं
‘कलुषा घृणा’ इत्यमरः) ।

(द) परिदेवितेन विलापितेन ।

अथ विलापपरित्यागकारणमाह, क्रोडीकरोतीति ।—यदा अनित्यता अचिर-
स्थायित्व, धात्रौव उपमातेव, जातम् उत्पन्नं सन्तानं, प्रथमं प्राक्, क्रोडीकरोति,
क्रोडे धारयतीत्यर्थः, अ-यतीकरोतीति यावत्, जननी जाता तु, पश्चात् क्रोडीकरोति,
‘तदा शोकस्य कः क्रमः ? कृमाक्रमणम् ? शोकः सर्वथा परिहर्तव्यः इत्यर्थः ।
प्रसवसमये हि यथा धात्री प्रथमं भूमिष्ठं सन्तानं धारयति, माता तु पश्चात्, तथा
भूमिष्ठमेव सन्तानं विनश्यता प्रसवमेव आयतीकरोति इति भावः । “सत्युर्जन्मवतां
धीर ! देहेन सह जायते । अथ वाऽव्ययतामे वा सत्युर्वै प्राणिनां भुवम् ॥”
इति श्रीमद्भागवतोक्तिरव-स्यतीत्या । [अथ अनित्यतायाः क्रोडीकरणात्मन्येऽपि
तत्सम्बन्धोक्तिरतिशयोक्तिरलङ्कारः, स च उपमया अनुप्रासितः] ॥ ८ ॥

किङ्करः । एहि कुमाल संखचूड ! किं ते एदाए भणंतीए ?
पुत्तसिणेइमोहिदा क्खु एसा, ण जाणेदि लाअकज्जं । (५)

शङ्क । अयमागच्छामि ।

किङ्करः । [अयतोऽवलीक्य आत्मगतम्] आणीदो क्खु एसो मए
वज्झसिन्हासमीवे, ता वज्झचिण्हं दाइस्सं । (६)

नागराजः । इयमसौ योषित् । [शङ्कचूडं दृष्ट्वा] नूनमनेन अस्याः
सुतेन भवितव्यम् ; तत् किमाक्रन्दति ? [समन्तात् अवलीक्य] न
खल्वस्या भयकारणं किञ्चित् पश्यामि, कुतोऽस्या भयमिति ?
यावदुग्रसर्पामि । प्रसक्त एवायमेतेषामालापः, कदाचिदत
एवास्याभिव्यक्तिः (५) भविष्यति ; तद्विटपान्तरितस्तावत्
शृणोमि ।

किङ्करः । [हासं कृताञ्जलिः] कुमाल संखचूड ! एसो सामिणो
आदेभो त्ति करिअ ईरिसं णिट्ठुरं मंतीअदि । (७) (न)

शङ्क । भद्र ! कथय ।

किङ्करः । नागराजो वासुई आणवेदि—(८) ।

(५) एहि कुमार शङ्कचूड ! किं ते एतया भक्त्या ? पुत्रखेडमोहिता
खल्वेषा, न जानाति राजकार्यम् ।

(६) आनीतः खल्वेव मया वज्रशिन्हासमीपे, तत् वज्रचिह्नं दास्यामि ।

(७) कुमार शङ्कचूड ! एष खामिन आदेश इति कृत्वा ईदृशं निष्ठुरं
मन्त्रते ।

(८) नागराजो वासुकिः आज्ञापयति— ।

(५) प्रसक्तः निरन्तरं प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एव अस्मादालापदेव । अत्र
भयकारणस्य, अभिव्यक्तिः प्रकाशः । विटपान्तरितः उच्यते ।

(७) खामिनः नागराजस्य प्रभोः वासुकेः । निष्ठुरं वक्ष्यमाणं “वचंसुच-
लुषलं परिहिअ आलुइ वज्झसिलं” इत्येवं-रूपं कठोरवचनम् । मन्त्रते वक्ष्यते-
मयंति श्रेष्ठः ।

ब्रह्म । [शिरस्त्रालं बद्धा सादरम्] किमाश्नापयति देवः ?

किङ्करः । — “एदं लत्तंसुप्रलुभलं परिहिभ आलुह वज्रसिलं,
जिण लत्तंसुअं उवन्नक्खिअ गलुडो आहानइस्सदि” इति । (८)

भावकः । [श्रुत्वा] कथमसौ वासुकिना परित्यक्तः ? (प)

किङ्करः । कुमाल ! गेण्ह एदं वसणलुभलं । (१०)

[इत्यर्पयति] ।

ब्रह्म । [सादरम्] उपनय । [गृहीत्वा] शिरसि स्वाभ्यादेशः ।

ब्रह्म । [पुनश्च हस्तो वासुको दृष्टा सीरसाङ्गम्] हा वच्छ ! एदं क्व
वज्रपादसन्निभं (फ) संभावीअदि । (११)

[ओष्ठं गताः] ।

किङ्करः । आसन्ना गलुडस्स आसमणवेला, (व) ता लहुं
गच्छामि । (१२) [इति निष्क्रान्तः] ।

ब्रह्म । अय्य ! समाण्डसिद्धि ।

ब्रह्म । [समाश्रित्य सावत्] हा पुत्तअ ! हा मणोरहसदलह !
कहिं पुणो तुमं पेक्खिस्सं ? (१३)

[कण्ठे गृह्णाति] ।

(८) — “इदं रत्नांशुकपुगलं परिधाय पारीह वज्राशला, येन रत्नांशु-
प्रपल्लव्य गुरुह आकारशिष्यति” इति ।

(१०) कुमार ! गृह्णाथैतत् वसनपुगलम् ।

(११) हा वत्स ! इदं खलु वज्रपातसन्निभं सम्भाव्यते ।

(१२) आसन्ना गुरुहस्तान्नवेला, तद्वत्तु गच्छामि ।

(१३) हा पुत्रक ! हा मनोरहसतलव्य ! क पुनस्तुं प्रेक्षिष्ये ?

(प) परित्यक्तः प्रेरित इत्यर्थः ।

(फ) सरसाङ्गेन वक्षसि करवातेन सह वर्तमानं यथा तथा इति सीरसाङ्गं,
वक्षसि आङ्गत्वं इत्यर्थः । वज्रपातसन्निभं वज्रपातपुगलम्, अतीव दुःसहनिमि
ज्जातः ।

(व) आसन्ना सन्निहिता । आगन्तवेला आगन्तवसमयः ।

नायकः । अहो नैर्घृण्यं (भ) गरुडस्य ! अपि च—

मूढाया मुहुःपुनःसन्ततिमुचः कृत्वा प्रलापान् बहून्
कस्मात्ता तव ? पुत्रकेति कपणं दिक्षु क्षिपन्त्या दृश्यम् ।

अङ्गे मातुरवास्थितं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणाममृतः

चक्षुष्येण खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥ ८ ॥

महः । [आत्मनोऽशूषि निवारयन्] । अस्व ! किमतिवैक्लव्येन ?

(म) ननु समाश्वसिहि ।

महा । [वाचनम्] । कथं समस्तसिद्धिं ? किं एकपुत्रप्रोत्ति
कदुश्च साणुकपेण याभराण पेसिदोसि ? हा ! कथं
आविच्छिखे जीवलो मम पुत्रप्रोत्ति सुमरिदो ? (य) सम्बधा
अहं हि मन्दभगा । (१४) [मूर्च्छति] ।

(१४) कथं समाश्वसिष्यामि ? किमेकपुत्र इति कृत्वा साणुकपेण नाग-
राजिण प्रेषितोऽसि ? हा ! कथमविच्छिन्ने जीवलो मम पुत्रः स्युतः ?
सम्बधाऽहमस्मि मन्दभगा ।

(भ) नैर्घृण्यं नन्दयत्वम् ।

गरुडस्य नैर्घृण्यं वर्णयन् आह, मूढाया इति ।—मूढाया मोहवृत्तायाः, पुत्रकेहे-
नेति भावः ; मुहुः पुनः पुनः, बहून् प्रलापान् कृत्वा अश्रुसन्ततिमुचः वापवारिकमुहं
मुचन्त्या इत्यर्थः, “हं पुत्रक ! तव माता राक्षता कः ?” इति, उक्तेति शेषः, कपणं
दोषं यथा तथा, दिक्षु दृश्यं नयनं, क्षिपन्त्याः प्रेरयन्त्याः, मातुः प्रसूत्याः, अङ्गे कोङ्गे,
अवस्थितम् इमं शिशुं घृणा दद्यात्, त्यक्त्वा चक्षुष्येण अमृतः मन्थयतः, खगाधिपस्य
गरुडस्य, हृदयं वज्रेण कृतं निर्मितं, मन्ये तर्कयामि । [अथ हि गरुडहृदयस्य
मन्थनमात्रकालेन पद्मप्रोक्ततां वाक्यानि स्युतः इति काव्यलिङ्गमलङ्कारः, “मन्ये”
पद्मप्रयोगात् स्युतञ्च च इति काव्यलिङ्गोपेक्षाऽलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे—
“अलङ्कारान्तरोक्त्या सा वैचित्र्यमधिकं बभूव” इति] । आदर्शनिर्मीकितं कृतम् ॥ ८ ॥

(स) अतिवैक्लव्येन ? कातरताऽऽतिशयेन ।

(य) एकपुत्रक इति ।—एव एव पुनस्त्वं ममेति कृत्वा विविधं, साणुकपेण
दशावता, नागराजिण किं प्रेषितोऽसि ? [इति व्याकृत्यतः] । तव प्रेषणं ताडयन्

नायकः । [उपसृत्य] ।—

आर्त्तं कण्ठगतमात्रं परित्यक्तं स्वबन्धुभिः ।

त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ? ॥ १० ॥

तत् यावदुपसर्पामि ।

ब्रह्म । अस्व ! संस्तुभ्यात्मानम् । (१)

ब्रह्म । हा पुत्तभ ! जदा णाअलोअपरिरक्खएण वासुद्धेया
परिच्चित्तोसि, तदा को दे अवरो परित्ताणं करिस्सदि ? (१५)

नायकः । [उपसृत्य] । नन्वहमहम् ।

ब्रह्म । [नायकं दृष्ट्वा ससत्त्वमसुतरीयेण पुत्रकमाख्याय नायकम् उपसृत्य
जाह्नव्या खिला] । विण्णदायंइण ! वावादेहि मं । अहं दे णाअ-
राएण आहान्णिमिस्सं पलिकप्पिटा । (१६)

(१५) हा पुत्तभ ! यदा नागशीकपरिरक्षकेष वासुक्षिता परित्यक्तोऽसि,
तदा कसो अपरः परित्यक्तं करिष्यति ?

(१६) विनतानन्दन ! व्यापादय मान, अहं ते नागराजिनाकारनिर्माणं
परिचक्षितम् ।

दयावती न युक्तमिति भावः । अविच्छिन्ने विच्छेदराहिते, अतिविच्छिन्ने इत्यर्थः, जीवशीके
संसादे । क्षुत्तः, नागराजिनेति श्रेष्ठः । आसिषोक्तिरियम् ।

आर्त्तमिति ।—यदि आर्त्तं कातरम्, [आङ्-पूर्वञ्च कृत्वातोः लिङा, ततः
“उपसर्गादिति धातो” (६।१।२१ प.०) इति वृद्धिः] न तु स्नेहया स्वशरीरदाने
कृष्णान्वितम् इति भावः ; कण्ठगतमात्रं कण्ठं गताः बहिर्गमनीयान्ता इत्यर्थः ;
[“क्षितोवायतातीतपतिगतात्यस्तप्रासापघ्नेः” (२।१।२४ पा०) इति तत्पुरुषः]
आवा यस्त तन् आसन्ननिधनम् इत्यर्थः ; स्वबन्धुभिः मित्रस्वजनैः ; त्रिच्छेदासङ्गिच्छभि-
रिति भावः, “अत्यासङ्गो बन्धुः” इति तत्पञ्चमात् ; परित्यक्तम् ; न तु स्नेहया
आगतमिति भावः, एते बन्धुस्वजनैः, न तु दूरस्थमिति भावः, न त्राये न
बन्धुभिः, परदुःखकातरः प्रमादशक्तः रागद्वेषः अहमिति ध्वनिपातमूढम् ; ततस्तदा,
मि शरीरेण को गुणः ? किं प्रयोजनम् ? न कोऽपीत्यर्थः । [अत्र विशेषणानां
आभिप्रायत्वात् परिशेषात्कारः] ॥ १० ॥

(१) संस्तुभ्य शिरीकृड ।

नायकः । [वासने] । अहो ! पुत्रवात्सल्यम् ॥—

अथा विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विह्वलत्वमिदम् ।

अकरुणहृदयः कुरुषां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥ ११ ॥

ब्रह्म । अयम् ! अलं वासेन, न नागशत्रुः । पश्य—

महाऽहिमस्तिष्कविभेदमुक्त-

रक्तच्छटाचर्चितचण्डचक्षुः ।

क्लासी गदत्मान् ? क्व च नाम सौम्य-

स्वभावरूपाकृतिरेष साधुः ? ॥ १२ ॥

ब्रह्म । अहं क्व तुज्झ मरणभीषा सख्यं ज्जेव्व सोअं गलुड-
मअं पेक्खामि । (१७)

(१७) अहं खलु तव मरणभीषा सख्यमेव लोकां गदहमयं प्रेक्षे ।

अथा इति ।—अथाः नागमातुः, पुत्रस्नेहेन हेतुना इदं विह्वलत्वं जातरत्नं, विलोक्य अकरुणहृदयः निर्देशयेताः, भुजङ्गानां शत्रुः गदहोऽपि, अकरुणां हृदयं, करिष्यति, मन्ये सम्भावयामि । [उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] । आख्यां वृत्तम् ॥ ११ ॥

पार्थक्यं दर्शयति, महेति ।—महताम् अहीनां नागानां, मस्तिष्कस्य मस्तुशृङ्गस्य, शिरःस्थितघृताकारपदार्थाकारस्थेत्यर्थः, शिरःस्थालुदेशस्थेति यावत्, विभेदात् स्फोटनात्, मुक्तानां निर्गमितानां, रक्तानां रुधिराणां, छटाभिः प्रभाभिः, अर्चिता रक्षिता, रक्तोक्तता इत्यर्थः, चण्डा भोगवा, चक्षुः यज्ज तादृशः, (कश्चिच्च “चक्षुः” इत्यत्र “चक्षुः” इति पाठो दृश्यते ; तत्र रक्तच्छटानां चक्षुषोरध्यासादधिकशक्तौचित्यं जात-
मिति भावः अवगतव्यः) असी गदत्मान्, [गदत् पक्षपातो ब्रह्मः, तज्जान्तुप् । अत्यर्थप्रत्यये परे तत्कारान्तप्रत्यय पदत्वाभावात् प्रत्यय-सकारत्वेऽपि तत्कारण्यं नकाराभावाः] क्व ? सौम्यः सुन्दरः, स्वभावः कृपणं आकृतियं यज्ज तादृशः, एषः साधुश्च क्व नाम ? (नाम इति विषयसूचकसम्यक्, “नाम कोपिऽभ्युपगमे विषये अरबेऽपि च” इति मैदिनी) । क्व-इयं महदकारं सूचयति । [अत्र तादृशगदत्वस्य तादृशसाधुत्वस्य च एकस्मिन् वस्तुनि अवलम्बनसम्भावित्वेन विरुद्धोः सम्बन्धनात् विरुद्धालङ्कारः] । इन्द्रकोपेन्द्रव्यथोरुपजातिः वृत्तम् ॥ १२ ॥

नायकः। अम्ब ! किं पुनः पुनरभिहितेन, ननु कर्मण्येव
सम्पादयामि । (क)

इडा । [निरुद्धाङ्गि वदा] । पुत्तञ्च । चिरं जीव । (१८)

नायकः ।—

ममेतदम्बार्पय बध्यचिह्नं

प्राहृत्य यावद्दिनताऽऽत्मजाय ।

पुत्रञ्च ते जीवितरक्षणाय

स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥ १९ ॥

इडा । [चर्या विधाय] । पडिहदं क्व एदं ; तुमंवि संखचूड-
णिब्बिसेसो (व) पुत्तो । अहवा संखचूडादो वि अहिअअरो,
जो एब्बं बंधुजणपरिच्छत्तं वि पुत्तञ्च मे सरीरपदाणेष रक्खिदु-
मिच्छसि । (१८)

(१८) पुत्रञ्च ! चिरं जीव ।

(१९) प्रतिहतं खल्लेतत् ; त्वमपि अङ्गुलनिर्दिशेः पुनः, अथवा अङ्गुला-
दव्यचिह्नतरः य एवं बन्धुजनपरिच्छत्तमपि पुत्रञ्च मे शरीरप्रदानेन रक्षितुमिच्छसि ।

(क) कर्मण्येव कार्य्येयम् । सम्पादयामि करोमि, तव पुत्रस्य परिदाय-
निति शेषः ।

सहस्य बर्णयति, ममेति ।—अम्ब ! हे मातः !, बध्यचिह्नं एतत् रक्तवस्त्रयुगल-
मिति यावत्, रक्ताम्बरादिपरिधानस्यैव बध्यचिह्नत्वात्, मम अर्पय ददामि, [अहं
“रक्तवस्त्रं वस्त्रं ददामि” इतिवत् क्रियाकर्मण्ये वदामि] यावत् येनेत्यर्थः, प्राहृत्य
आख्याय, आत्मानमिति शेषः, ते तव, पुत्रञ्च जीवितरक्षणाय विनताऽऽत्मजाय
गवत्तते, स्वदेहम् आहारयितुं खादयितुं, ददामि । अत्र प्रसङ्गः, उपजातिः
इत्यम् ॥ १९ ॥

(व) प्रतिहतं प्रतिनिवर्त्तितं, भवतु इति शेषः ; अस्मान्मादानत्, तत्रैव गते,
भवतु, तत्रैव हृदये तिष्ठतु, पुनः ना प्रकाशय इति भावः । अङ्गेति ।—अङ्गुलान्
निर्मास्य निशेधो यस्मात् ; अङ्गुलतुल्य इत्यर्थः ।

गङ्गा । अहो !! जगदिपरीतमस्य महासत्त्वस्य (श) चेतः ।

कृतः ?—

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराऽभक्षयत् यन्निमित्तं

नाडौजह्मो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृतं गौतमेन ।

पुत्रोऽयं कश्यपस्य प्रतिदिनमुरगान्ति ताक्ष्यो यदर्थं

प्राणांस्तानेष साधुस्तृणमिव क्षपया यः परार्थं ददाति ॥१४॥

[नायकमुद्दिश्य] । भो महासत्त्व ! त्वया दर्शिता एव आत्म-

प्रदानव्यवसायनिर्व्याजा मयि क्षपालुता, तदलमनेन निर्वन्धेन ।

(ष) पश्य—

(श) महासत्त्वस्य महाप्राणस्य मङ्गोत्पादकस्य वा ।

प्राणधारणे सर्वैरेव यतः क्रियते, अयन्तु तद्देपरोत्तमाचरति इति सदृष्टान्तमाह,
विश्वामित्र इति ।—विश्वस्य मितं [“मिते चर्षी” (६३।१३ पा०) इति पूर्वपदस्य
ल्लेखः, पुंस्त्वमभिधानात्] विश्वामित्रः पुरा पूर्वदिनं काले, श्वपच इव
प्राण्डालः इव, यन्निमित्तं येषां प्राणाणां रक्षणाद्यमित्यर्थः, श्वमांसं कुकुरजघनमांस-
मित्यर्थः, अतीवमिच्छन्पीति भावः, अभक्षयत्, तदुक्तं मनुष्या—“शुचार्चयान्-
सम्भवात् विश्वामित्रः श्वमांसमीनम् । आख्यातकदादाय दन्तार्धमिवक्षयत् ।” इति ;
गौतमेन मुनिना, कृता तस्य गौतमस्य, उपकृतिरुपकारी येन तथोक्तः,
कृतजताप्रकाशस्य पादमपीति भावः ; नाडौजह्मः तदाख्यो मुनिविशेषः, यत्कृतं
येषां प्राणाणां, कृतं रक्षणाद्यमित्यर्थः, निजघ्ने निहतः ; कश्यपस्य प्रजासृष्टि-
कारकस्य इति भावः, पुत्रः अयं तार्क्ष्यः गङ्गायाम्, यदर्थं येषां प्राणाणां रक्षणाद्यं,
प्रतिदिनम् उरगान् नागान्, अन्ति भक्षयति, तान् प्राणान्, परार्थं परप्राणरक्षाद्यं,
न तु स्वार्थचित् स्वस्वमित्यर्थः इति भावः ; य एव साधुः क्षपया तृणमिव ददाति ; अत्र
तस्य इति पदमध्याह्वयम् ; तस्यास्य महासत्त्वस्य चेतो जगदिपरीतमित्यहो ! इति
गद्योक्तेराम्बयः । [अथ हि तार्क्ष्य-गौतम-विश्वामित्राः सर्वे एव निजजीवन-
रक्षाद्यंमन्त्रार्थमनुहितवन्तः, अयन्तु परप्राणरक्षाद्यं निजप्राणपरित्यागपक्षत्वाद्यं
क्षपुंक्षानः, इति उपमानभूतेभ्यो विश्वामित्रादिभ्यः उपमेषस्य नायकस्य आधिक्यात्
व्यतिरेकालङ्कारः, स च उपमया सहोपार्थः] । सन्धरा इत्यन्तम् ॥ १४ ॥

(ष) आसीति ।—आत्मनः खट्वेकस्य, प्रदाने यो व्यवसायः सङ्कल्पः, तेन
निर्व्याजा अवपटा । निर्वन्धेन आवपट्टेच ।

जायन्ते च स्त्रियन्ते च महिषाः क्षुद्रजन्तवः ।

परार्थं बह्वक्ष्याणां त्वादृशामुद्भवः कुतः ? ॥ १५ ॥

तत् किमनेन निर्वन्धेन ? मुच्यतामयमध्यवसायः । (स)

नायकः । शङ्खचूड ! न मे चिरात्सम्भावसरस्य भक्ष्य परार्थ-
सम्पादनमनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हसि, तदलं विकल्पेन ;
(ह) दीयतामेतत् बध्यचिह्नम् ।

शङ्ख । भो महासत्त्व ! किमनेन वृथाऽऽत्मायासेन ? न खलु
शङ्खधवलं शङ्खपालकुलं शङ्खचूडो मलिनौकरिष्यति । यदि ते
वयमनुकम्पणीयाः, तदा इयमस्मादिपत्तिविकल्पा न यथा जीवितं
जज्ञात्, तथाऽभ्युपायः (क) चिन्त्यताम् ।

नायकः । किमत्र चिन्त्यते ? (ख)—

नायकोत्कर्षं दर्शयति, जायन्ते इति ।—माहवाः माहवाः, क्षुद्रजन्तवः गोच-
प्राणिनः, जायन्ते च सत्यजन्ते च, स्त्रियन्ते च पञ्चत्वमायाणि च, परार्थे पररक्षणाद्यं,
बह्वक्ष्याणां बहुपरिहराणां, सप्तहानामित्यर्थः, त्वादृशां त्वत्तदृशानाम्, उद्भवः कुतः ?
न कुत्रापि त्वादृशा उद्भवतोऽर्थः । [अत्र उपमानोपमेयभावापन्नयोः नायक-शङ्ख-
चूडयोरेकतरस्य उत्कर्षवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः, तादृशभक्तोगामुद्भवसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धोक्तैरतिशयोक्त्य इत्यनयोः सङ्करः ॥ १५ ॥

(स) अज्यवसायः पदयोगः ।

(ह) चिरात् क्षीर्णकालात्, परमिति शेषः, सम्भावसरस्य प्राप्तकालकः ।
परार्थेति ।—परार्थेण परकाव्येण, सम्पादनायां निर्वहणे, यः मनोरथः अभिजातः
तस्य । अन्तरायं विघ्नम् । विकल्पेन अन्यथाकल्पनेन ।

(क) इति ।—वृथा निरर्थकः, यः आत्मायासः स्वप्रयत्नः तेन । शङ्खधवलं
शङ्खधत्तं श्रेष्ठं, निष्कलङ्कमित्यर्थः । शङ्खपालकुलं शङ्खपालस्य शङ्खचूडजनकस्य, कुलं
वंशम् । मलिनौकरिष्यति कलङ्कितं करिष्यति ; परप्राणविनिमयेन निजप्राणरक्ष-
रूपायशस्त्रकाव्यैकरक्षणेति भावः । अस्मादिति ।—अस्माकं विपत्त्या विकल्पा
विकल्पा । इयं मन इहा माता । वृथा यादृशोपायेन । जीवितं जीवनम् । न जज्ञात्
न परिचजेत् । तथा तादृशः । अभ्युपायः सम्यक् उपायः ।

(ख) चिन्त्यते ध्यायते, लभेति शेषः ।

स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदोच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ १६ ॥

अयमभ्युपायः । तदर्पय त्वरितं बध्यचिह्नं, यावदनेन आत्मानं प्रच्छाद्य बध्यशिलामारोहामि ; त्वमपि जननीं पुरस्कृत्य अस्मात् देशान्निवर्त्तस्व ; कदाचिदस्मा आसौक्ख घातस्थानं सन्निकष्टं स्त्रीस्वभावकातरत्वेन जीवितं जह्यात् । किं न पश्यति भवानिदं विपन्नपन्नगानेककङ्कालसङ्कुलं सहा-
श्मशानम् ? (ग) तथा हि—

चञ्चच्चञ्चुग्रकृत्तच्युतपिशितलवघाससंहङ्गर्हैः

गृध्रैराबद्धपक्षादितयविधुतिभिर्वहसान्द्रान्धकारे ।

चिन्तानिवारणस्य उपायबद्धोक्तिः, स्त्रियते इति ।—या त माता, त्वयि स्त्रियमाणे पश्यत्वं गच्छति सति, स्त्रियते प्राणान् त्यजति, त्वयि जीवति सति जीवति, तां तव मातरमित्यर्थः, यदि जीवन्तीं प्राणैरविधोऽनघन्तीन्, उच्छसि, तदा मम असुभिः प्राणैः, प्राणविनिमयेन धर्येः, आत्मानं निजजीवनं, रक्ष ॥ १६ ॥

(ग) अयमभ्युपायः, तव मातुः प्राणरक्षण्ये इति शेषः । बध्यचिह्नं बध्यलक्षणं रक्तबन्धयुगलमित्यर्थः । प्रच्छाद्य आहृत्य, [प्र-पूनांत रुद घाती-
र्षिचिह्नो ल्यप्] पुरस्कृत्य अये कृत्वा । अस्मात् देशात् अस्मात् स्थानात् । निवर्त्तस्व प्रतिवृत्त । अस्मा माता । घातस्थानं बध्यभूमिम् । सन्निकष्टं समीपवर्त्त । स्त्रीस्वभावकातरत्वेन नारीप्रकृतिमुल्लासार्थेऽपि । विपदेति ।—विपन्नानां अतानां, पन्नानां नामानाम्, अनेकेः बहुभिः, कङ्कालैः शरीराण्यभिः, ("काश्चरीराण्य् कङ्कालः" इत्यमरः) सङ्कुलं व्याप्तम् । श्मशानः श्मशानः, श्मेरते अत्र इति श्मशानं, [पृषोदरादित्वात् साधु] सहाश्मशानं "श्मन्श्मन्नेन श्वः प्रीतः श्वानं तस्मान्मनुष्यते" इति निवृत्तकं भोवणं प्रेतस्थानम् ।

सहाश्मशानं वर्णयति, अस्मदिति ।—असता असता, अक्षीरयेष, गदगद्वेति शेषः, कृन्तं कृन्तं सत्, च्युतं छटं, अतं पिशितं मांसं, तस्य लवण खण्डस्य, यासौ भक्षणे, संहङ्गः उद्भिं गतः, गर्हः लिप्ता येषां ताडने, नासखण्डोलुपैरित्यर्थः, आनहाः प्रतिवहः, निवृत्तभावेनोपविष्टत्वात् अकृता इत्यर्थः, पक्षादितय पक्षद्वयस्य, ["सङ्घाता अपचये लवप्" (॥११७२ पा०) इति लवप्] विप्लवः कल्पनानि, सञ्चाङ्गानि इत्यर्थः,

वक्तोद्गन्ताः पतन्त्यः शमितशिश्विशिखाश्रेणयोऽस्मिन् शिवानाम्
असंज्ञातस्त्रजससूतिबहुलवसावासविसे स्वनन्ति ॥ १७ ॥

अहं । कथं न पश्यामि—

प्रतिदिनमहिनाहारेण विनायकाहितप्रोति ।

शशिवन्तास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमिदम् ॥ १८ ॥

येकादशेः ; वदा—वाक्काः वाताः, आरचिता इति यावत्, पचदितवत् विधूतवः
येकादशेः, यत्रेः श्मशानोपपत्तिविशेषः, वदः ककुटितः, सान्द्रः घनः, अन्धकारो
यस्मिन् तादृशी, तथा अजस्रा अविरता, सूर्यः सानो यासां तथाभूतानां, बहुलाङ्गी
प्रभूतानां, वसानां निदसां, दासेन संभवे, विसे आनमन्ति, (“विसे खादान-
मन्ति यत्” इत्यमरः) अस्मिन् श्मशाने, अस्त्राणां वधिराणां, स्त्रीतति प्रवाहे,
[बहुप्रीडिता श्मशानविशेषणम्] शिवानां श्मशानानां, वक्तव्यः मुख्याः, उद्गताः
उद्गोषाः सन्त्यः, पतन्त्यः, अत एव शमिताः असंज्ञोतसा निर्वर्णं गमिताः,
शिश्विनाम अप्रीणाम् ; मुखस्थितानामिति भावः ; शिखाश्रेणयः स्वनन्ति शब्दाद्यन्ते,
वसादिदण्डपट्टादिषु पतिताः सन्त्यः अटचटाशब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । अतेदं बोध्यम् ;—
शिवान्दनीत्याग्नीनां रात्रावेव परिदृश्यमानत्वात् दिवा तद्दर्शनासम्भवेऽपि गृह्णन्तिचयेः
श्मशानभूतेः निविडान्धकारवत्त्वेन रात्रिवत् प्रतीयमानत्वात् तद्दर्शनं कञ्चयते ।
[अत्र “असंज्ञसु, शिश्विशिखा, वसावास” इत्यादिव्यञ्जनसङ्ख्यानां सन्निवेशादनुप्रासः,
तथा दिवाऽपि सान्द्रान्धकारवत्त्वेन रात्रिवत् प्रतीयमानत्वात् मयोत्प्रेषा, सा च
प्रस्तुतश्मशानवर्णनस्य स्वाभाविकत्वात् स्वभावोक्त्याऽनुप्रासितः, इत्यन्थोः सपेक्षत्वेन
स्थितः सङ्करः अनुप्रासेन सङ्गैरपेक्ष्यात्वं संसृष्टिश्च] सम्भवा इत्यम ॥ १७ ॥

नाथकीर्तिं समर्थयमानः अङ्गवृद्धोऽपि मयाश्मशानस्य भोषणत्वं प्रतिपादयति,
प्रतिदिनमिति ।—दिने दिने इति प्रतिदिनं, [वीर्यार्षेऽव्ययीभावः] आहारेण
भोजनेन, भुक्तेन इति यावत्, अहिना सपेक्ष, सर्पास्त्रिभुवनेति यावत्,
अन्धम्—हारेण मास्यभूतेन, अहिना उपलक्षितं, वदस्य अहिभूषणत्वात्, [उभयत्र
इत्यभूतपक्षेण द्वयोर्वा] विनायकाहितप्रोति चीनां पक्षिणां, (शकुनि-
पक्षिशकुनि...वि-विश्वर-पतन्त्यः” इत्यमरः) नाथस्य स्वामिनः, विनायकस्य
नरस्य, आहिता स्थापिता, प्रोतिः यत्र ; आहिता अपिप्ता, प्रोतियेन इति वा
तादृशं, निचनीसितभोजनलाभादिति भावः ; अन्धम्—विनायकस्य मयाधिपत्य,
नवीप्रसवेः, (“विनायके विघ्नराजनेमातुरमवाधिपाः” इत्यमरः) आहिता

नायकः । शङ्खचूड ! तत् गच्छ, किमेभिः सामोप-
न्यासेः ? (घ)

शङ्ख । आसन्नः (ङ) खलु गरुडस्यागमनसमयः ।
[नातुरयतो नागभ्यां खित्वा] । अयम् । त्वमपि निवर्त्तस्वेदानीम् ।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम् ।

तस्यां तस्यां प्रियसुते ! माता भूयास्त्वमेव नः ॥ १८ ॥

[पारधीः पतति] ।

प्रोतिर्वैभः ; विनायकाय आहिता प्रोतिर्वैभ इति वा ; विनायकेन आहिता ज्ञता,
प्रोतिर्वैभेति वा विवक्षुः, तादृशं, तस्य रुद्राङ्गत्वादिति भावः ; अग्निधवत्पात्रि-
कपालं अग्निधवत् चन्द्रवत्, धवत्वानि भूषाणि, अष्टौ कपालानि व्रजाः, समृद्धा इत्यर्थः ;
यदा—अष्टौनि देहाष्टौनि, कपालानि शिरोऽष्टौनि ; यदा—अग्निधवत्पात्रि-
कपालानि च भग्नघटादिशकत्वानि च यत्र ; (“कपालोऽष्टौ शिरोऽष्टौ छात घटादेः
अक्षौ व्रजौ” इति मेदिनी) अन्वयः—अग्निना चन्द्रेण, शिखरस्थेनेति भावः ; धवत्वानि
स्वतःशुभ्रत्वेऽपि चन्द्रस्यैकान्तोऽयं शुभाशौच्यं, अष्टौनि देहाष्टौनि, नात्यभूता-
नीति यावत्, कपालानि शिरोऽष्टौनि, भिक्षापानभूतानीति यावत् ; रुद्रस्य
अस्थिमांसित्वात् कपालभृत्त्वाच्चेति भावः ; अग्निधवत्पात्रि-
कपालं भिक्षापानभूतं यत्र इति वा तादृशं, यदा—अष्टौनि कपालानि च तेषां
समाहारः अष्टिकपालं, धवत्वम् अष्टिकपालं धवत्पात्रिकपालं, अथौ चन्द्रमाः,
तदा धवत्पात्रिकपालं यत्र तत् तन्नाभूतम्, अत एव रौद्रं भवानकम्, इदं स्मरणं,
रुद्रस्येदं रौद्रं शैवं, वपुरिव शरीरमिव, विभातीति ईषः । [अत्र देवमुखोपना-
सकहारः] । आर्या उतम् ॥ १८ ॥

(घ) सामोपन्यासेः सात्त्विकावचनप्रयोगेः, किमे ? अत्रम् । [पारथायैक किं-
अन्वयेनेति वृत्तयोः] मम जीवनस्याननिवारणार्थं ते सातुनयवचनं निष्कलनेन, नाहं
निजव्यवसायात् निवर्त्तये इति सरसायः ।

(ङ) आसन्नः सन्निहितः ।

समुत्पत्स्यामहे इति ।—हे प्रियसुते ! प्रियः सुतो यथाः तन्नाभूते प्रियपुत्रे !,
मातः । वयम् [“वकादौ वधीय” (१.२.५६ पा०) इति चकारात् एकत्वेऽपि बहुलम्]
यस्यां यथां नदी इत्याद्यां, देव नरपञ्च त्रिव्यगादिदशायां निवर्त्तये ; देवादिदीनानि

ब्रह्म । [वाचनम्] । क्वं अपच्छिमवचनं ? पुत्र ! य क्व
तुमं उज्झिष मे पाषा चसदो बहन्ति, ता इध ज्जेव्व तुए सव
चिद्धिस्सं । (२०) (च)

ब्रह्म । [उवाच] । जवाट्टमपि अदूरे भगवन्तं दक्षिण-
गोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि । (छ)

[उभो निष्क्रान्तौ] ।

नायकः । [दृष्ट्वा सङ्घर्षमात्मगतम्] । दिष्ट्वा सिद्धमभिवाञ्छितम्
अनेन अतर्कितोपनतेन रक्तांशुकयुगलेन । (ज)

(२०) अचमपश्चिमवचनम् ? पुत्र ! न खलु त्वान् उज्झित्वा मे पादौ चसदो
बहन्तः, तदिदमेव त्वया सव ज्जास्संनि ।

भावः ; ("गतिः स्त्री नागैः दृश्योः ज्ञाने बाभाऽभ्युपाययोः । नाकीत्रये सरण्याच" इति
मेदिनी) समुत्पत्त्यानन्दे जनिष्यामहे, तस्यां तस्यां मती, त्वमेव नः अन्धार्थं, माता
जननी, मृधाः भव, ["लिङ्गाशिवि" (३४।११६पा०) इति लिङ् । इटावांश्चनमाश्रीः
इति । अत्र अप्रत्यतः कवितान् "त्वमेव माता मृधाः" इति वस्तुनः अन्तः तावते
अन्धजननीव्यपीडनात् परिसङ्क्रान्तानां उद्धारः] ॥ १८ ॥

(च) अपश्चिमवचनं नास्त्यपश्चिमं पश्चात् यस्मात् तादृशं, वचनं वाक्यं, यदाव्यात्
परमन्वत् वाक्यं नास्ति, एतादृक् अठोरवचनमित्यर्थः, "निवर्तस्व" इत्यादिद्वयमन्त-
च्चादिअवचनमिति यावत्, अर्थं केन प्रकारेण, वदसि ? इति शेषः । उज्झित्वा
परित्यज्य । अन्यतः अन्यत्र । [सप्तम्यास्तसिन्] बहन्तः चसन्तः इत्यर्थः ।

(छ) जवात वेगात्, [स्ववक्षोपे पञ्चमी] सवेगं गत्वा इत्यर्थः । दक्षिणगोकर्णं
तदाख्यं त्रिवलिङ्गमित्यर्थः । प्रदक्षिणीकृत्य परित्यज्य । स्वाम्यादेशं स्वामिनः प्रभो-
नगराजस्य, आदेशम् । अनुतिष्ठामि पाठयामीत्यर्थः ।

(ज) दृष्ट्वा रक्तवस्त्रं गृहीत्वा आगच्छन्तं कच्छिपिनं दूरतो निधीक्य । दिष्ट्वा
भाग्येन, उर्ध्वतूपचमन्यवनिदम् ; उर्ध्वं च आत्मनो वनविसर्जनेन ब्रह्मचूडनीवमरच-
ण्डवपीठवारकुरचसुयीगन्धाम्नात् । विहं सफलं जातम् । अतर्कितोपनतेन
अवधोपक्रितेन । रक्तांशुकयुगलेन प्राङ्निर्दिष्टेन निवाचसुजननीप्रकृतिनेति यावत् ।

कचुको । [प्रविश्य] । इदं वासोयुगं देव्या मित्रावसुजनन्दा
कुमाराय प्रेषितम् ; तदेतत् परिधत्तां कुमारः ।

नायकः । [आदरम्] । उपनय । (भ्र)

कचुको । [उपनयति] ।

नायकः । [गृहीत्वा आत्मगतम्] । सफलीभूतो मे मलयवत्याः
पाणिग्रहः । [प्रकाशम्] । कञ्चुकिन् ! गम्यतां, महचनादभि-
वादनीया देवी । (ज)

कचुको । यदाज्ञापयति कुमारः । [इति निष्क्रान्तः] ।

नायकः । —

वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।

महतीं प्रीतिमाधत्ते परार्थे देहमुज्झतः ॥ २० ॥

[दिग्गोऽवलोक्य] । यथाऽयं चलितमलयाचकशिलासञ्चयः

प्रचण्डो नभस्वान्, तथा तर्कशालि, आसन्नोभूतः (ट) खलु
प्रक्षिराज इति । तथा हि—

(भ्र) उपनय वापय, देहोति यावत् ।

(ज) सफलीभूतः सफलः सञ्जातः, परीपकारकरणे सहायभूतत्वादिति
भावः । पाणिग्रहः पाणिग्रीडनं, परिचयः दन्त्यः ; इदानीं यदि मलयवत्या सह
मम विवाहो नाभविष्यत्, तदा कुतः रक्तवस्त्रयुगलम् अवाप्तम् इति भावः ।
अभिवादनोया प्रणम्या । देवी श्रुयुता इति यावत् ।

वासोयुगमिति ।—प्राप्ते काले उपयुक्तनगदे, समागतं समासादिनं, देवादुपस्थित-
मिति यावत्, इदं रक्तं वासोयुगं वस्त्रयुगलं, परार्थे परीपकाराय, देहम् उज्झतः
उज्झतः, मम इति शेषः, महतीं प्रीतिम् आधत्ते जनयति । [अतः देवात् वस्त्रयुग-
दपवस्तुनः आगमात् परार्थे देहत्यागदपवायेन गुह्यत्वद्योतनात् समाधिरेवकारः ;
अथा दर्पणे—“समाधिः सुखं कार्यं देवात् दत्तकारणमात्रं” इति] ॥ २० ॥

(ट) अक्षितेति ।—चलितः स्तब्धानात् संश्रितः, मलयपञ्चकः शिखारसञ्चयः
शिखारसमूहः येन तेषांभूतः, प्रचण्डः महान्, नभस्वान् वायुः, (“नभस्वहातपवनपवः

तुल्याः संवत्स्रकांश्चैः पिदधति गगनं पङ्क्तयः पञ्चतीनां
तीरे वेगानिलोऽथः क्षिपति भुव इव प्लावनायास्सुराग्निः ।
कुर्वन् कल्यान्तशङ्कां सपदि च समयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रैः
देहोद्योतैर्दशाऽऽशाः कपिशयति मुहुर्हादशादित्यदीप्तिः ॥ २१ ॥

मानप्रभङ्गनाः" इत्यमरः) प्रवातीति शेषः । तर्कयामि मन्ये । आसन्नोभूतः
समीपवर्ती सञ्जातः, समागतप्राय इत्यर्थः ।

गङ्गागमनं वर्णयति, तुल्या इति ।—संवत्स्रकारणैः संवत्स्र एव संवत्स्रः प्रलयः,
("संवत्स्रः प्रलयः कल्पः अयः कल्यान्तः इत्यपि" इत्यमरः) तत्र यानि अश्नाति
मेघाः तैः, प्रलयकालिकमेघैरित्यर्थः ; यदा—संवत्स्रकाल्यमेघैः, तुल्याः समाः,
("आवर्तयेव संवत्स्रः पुष्करो द्रोण एव च" इति चत्वारो मेघाः । तेषां मध्ये
"संवत्स्रश्च वृद्धदकः" इति न्यीतिशोक्तत्वात् सप्तसप्तशतशतशतः इति सूच्यते, पञ्चतीनां
पञ्चमूलानां, पञ्चाशानित्यर्थः, ("पञ्चतिष्ठ भवेत् पञ्चभूले च प्रतिपत्तिधौ" इति
मेदिनी) पङ्क्तयः श्रेष्ठयः, गगनं पिदधति आच्छादयति, इवेत्यज्याहार्यम् । [अपि
पूर्वकादृष्टते, रूपस, अपरकारणम्] वेगानिलः वेगतान् वायुः, प्लावनायास्सुराग्निः
इति भावः, भुवः क्षितेः, प्लावनाय इव समस्तात् निमग्नोत्तरणाय इव, आसुराग्निः
अमुदण, अथः तीरे लटटेशे, क्षिपति सवेगं प्रेरयति, अत एव सपदि सङ्घा,
कल्यान्तशङ्कां प्रलयमन्देहं, कुर्वन् जनयन्, तथा दिग्द्विपेन्द्रैः दिग्गजेः, मुहुः पुनः पुनः,
समयं वीक्षितः दृष्टश्च, हादशादित्यदीप्तिः हादशसूर्यसङ्ग्रहः, अतितेजस्वी इति भावः ;
गङ्गां न इत्यज्याहार्यं, देहस्य लघातेः प्रभाभिः, दृश आशा दिशः, कपिशयति
कपिशः श्यावाः, कृण्वतीति शब्दार्थं इत्यर्थः, तादृशः करोति, संवत्स्रकालम् ।
तुल्यानां पञ्चतीनां प्रभया दिशां कृण्वन् हादशादित्यल्लट्टप्रभया च पीतत्वम्, अत एव
निमग्नवर्णद्विपप्रभया दिशां कपिशत्वमवगन्तव्यम् ; अतु "कपिशयति पिङ्गलयति"
इति वेदाक्षिप्त व्याख्या, तत्तु न समीचीनम् ; ("श्यावः स्यात् कपिशः" इत्यमरः)
"कपिशयति" इति पाठकल्पने वा व्याख्या अङ्गच्छते इति । [कपिश शब्दात्
"तत्करोति—" (ग०) इति चिच् । अथ प्रदम-इतीधपादे उत्प्रेषा, उत्तये च
दिग्गजानां कल्यान्तशङ्कया समयवीक्षणसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीत्या असम्बन्धे सम्बन्ध-
कथनरूपातिशयोक्तिः, हादशादित्यदीप्तिरित्युपमा च, इत्येतानामङ्गाङ्गिभावेन स्थितेः
कुरः] । कङ्कुरा इत्यम् ॥ २१ ॥

तत् यावदसौ नागच्छेत् शङ्खचूडः, तावत् त्वरिततरमिमां
बध्यशिलामारोहामि । [तथा कृत्वा उपविश्य व्यशे नाटयति] । अहो
व्यशोऽस्याः !! (ठ)—

न तथा सुखयति मनो मलयवती मलयचन्दनरसाऽऽर्द्रा ।
अभिवाञ्छितार्थमिहैव बध्यशिलेयं यथाऽऽश्लिष्टा ॥ २२ ॥

अथवा किं मलयवत्या ? (ड)—

शयितेन मातुरङ्गे विश्रब्धं शैशवे न तत् प्राप्तम् ।

लब्धं सुखं मयाऽस्या बध्यशिलाया यदुत्सङ्गे ॥ २३ ॥

तदयमागतो गुरुत्मान्, यावदात्मानमाच्छादयामि । (ठ)

[तथा करोति] ।

(ठ) व्यशे, बध्यशिलायाः इति भावः । नाटयति नाट्येन प्रदर्शयतीत्यर्थः ।
अस्याः शिलायाः ।

अर्थसुखं वर्णयति, नेति ।—मलयचन्दनरसेन घृष्टश्वेतचन्दनेन, तथाविधचन्दन-
क्षेपनेनेत्यर्थः, आर्द्रा शिला, सुश्रोतलाङ्गीत्यर्थः, मलयवती आश्लिष्टा आलिङ्गिता
सती, तथा मनो न सुखयति सुखीकरोति, अभिवाञ्छितस्य हृष्टितस्य, अर्थस्य
प्रयोजनस्य, परमपरमरसपदस्य इत्यर्थः, विरेः साफल्यस्य, आश्लिष्टा आलिङ्गिता,
इयं बध्यशिला यथा, सुखयतीति शेषः । [अथ उपमानभूताया मलयवत्या
अपि उपमेयरूपाया बध्यशिलायाः मुखपदत्वेन आधिक्यकथनान् व्यतिरेकात्कारः] ।
आख्यां ८११ ॥ २२ ॥

(ड) किं मलयवत्या ? मलयवतीत्यर्थसुखोपमानवर्णनेनात्मनिर्बन्धः ; ततोऽपि
यदधिकसुखप्रदम्, एतत्सुखतुलनायां तस्यापि अलिङ्गित्वात्वादिति भावः ।

शयितेनेति ।—अस्या बध्यशिलायाः उत्सङ्गे कोडे, शयितेन मया यत् सुखं
लब्धं प्राप्तं, शैशवे बाल्ये, मातुः अहं कोडे, विश्रब्धं निःशङ्कं यथा तथा, शयितेन
सुप्तेन, तत् सुखं, न प्राप्तं न अधिगतम् । [अत्रापि पूर्ववत् व्यतिरेकात्कारः] ।
आख्यां ८११ ॥ २३ ॥

(ठ) गुरुत्मान् यत्नम् अस्यासीति गुरुत्मान् गुरुः । (प्रशसायां गुरुप् ।
“गुरुत्मान् गुरुवस्तुर्त्यां वेनतयः खगेन्द्रः” इत्यमरः) आच्छादयामि आहणीमि,
रक्षांश्चकयुगलीनेति शेषः ।

[ततः प्रविशति गह्वरः] ।

गह्वरः ।—

दृष्ट्वा विम्बं हिमांशोर्भयकृतवलययां संस्मरन् शेषमूर्त्तिं
सानन्दं सानन्दनाश्वत्रसनविचलिते पूर्णिषा दृष्टोऽयजेन ।

एष प्राप्तावसज्जलधरपटलैरायतीभूतपक्षः

प्राप्तो वेलामङ्गीध्रं मलयमहमहिषासगृध्रः क्षणेन ॥ २४ ॥

स्वभावमलङ्कारान्तरमाह गह्वरः, इति।—हिमांशोः चन्द्रवत्, विम्बं मण्डलं,
(“विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु” इत्यमरः) दृष्ट्वा अवलोक्य भयं, मल इति शेषः,
कृतं सम्प्राप्तमित्यर्थः, वलय मण्डलाकारेणावस्थानं यथा तादृशो, शेषवत् चमत्प्रमाणम्,
अतिशुभस्येति भावः; मूर्त्तिं तन्, (“स्त्रियां मूर्त्तिस्तन्मू” इत्यमरः) संस्मरन् स्मृति-
विषयोभूता कर्तुं; अतिशुभं वलयकारश्च चन्द्रमण्डलं दृष्ट्वा चन्द्रवत्स्ववत् शुभम्
भयं सद्भासततया वलयकारेण अवास्थितस्य च शेषनागस्य स्मरणं बोद्धव्यम्; तथा
पूर्णि सूर्ये, सानन्दनाश्वनां रश्मिजिगी, तस्येन मदागमनवेगजनितभीषणशब्दस्य
कारणमनुमानात्तुमचनतया अकस्मात् कोऽयमुपद्रवः समुत्पन्नः इति भयं, विचलिते
अचलीभूते, कथमेते मनाश्चः वल्लभाः इति अकिंचिं करोति यावत्, अयजेन मन
व्येष्टभावा अरुणेन, (“सूर्योऽहोऽहोः काश्चपिरीकडाग्रजः” इत्यमरः) सूर्यसारणि-
मेति यावत्, सानन्द भावदर्शनात् साङ्गदं यथा तथा, दृष्टः अवलोकितः, तथा प्राप्तेः
आनन्दमलाले पक्षि सङ्गते, अत एव अत्रसज्जः संप्राप्तः, मदागमनवेगीत्यन्वाया
प्रतप्ततयन इत्यर्थः, [अतस्तस्य “वल्गु मर्पणे” इति ज्ञानी कपमिदम्] जलधर-
पटलेः मलयमृदुः, आयतीभूताः दीर्घाभूताः, पक्षाणां मध्यमकायत्वात् तत्पक्ष्म-
दीर्घाभूतवत् प्रतीयमाना इति भावः; पक्षाः पतन्नां यच्च तत्काविवधः एष सुद गह्वरः
इत्यर्थः, अहः अपेक्ष, समयानुसारेण वासुकिना प्रतिदिनं प्रेरितस्येति भावः, यासं
भयणे, गृध्रः लोहपः वल्, अयं च अत्यन्तमयेनेव; यथा—अयं अत्यन्तं, अचिरं
सम्प्राप्तमानमलङ्कारान्तेन उतुजेत्यर्थः, (“निर्व्यापारस्थिती काल-विशिषीकृतयोः अयः”
इत्यमरः) मलयं मलयार्ण्यं, वेलामङ्गीध्रं वेलायाम् अस्त्रकूले, (“वेलो काली च
लोनायामस्य कूलेविहारयोः” इति तैत्तिरी) यः मङ्गीध्रः पर्वतः तं समुद्रतटस्थितं,
उपतं, प्राप्तः समागतः । [अत्र चन्द्रवत्स्वदर्शनेन शेषमूर्त्तिं स्मरणात् स्मरणालङ्कारः, तथा
जलधरपटलेः पक्षाणां वात्तवायतीभूतत्व-भावेऽपि आयतीभूत इत्येति प्रतीयमानत्वात्

नायकः । [सपरितोषम्] ।—

संरक्षता पन्नगमय पुण्यं
मयाऽर्जितं यत् स्वशरीरदानात् ।
भवे भवे तेन ममैव भूयात्
परार्थहेतोः खलु देहलाभः ॥ २५ ॥

नरकः । [नायकं निश्चयम्] ।—

अस्मिन् बध्यशिक्षातले निपतितं शेषानहोन् रक्षितुं
निर्भिद्याशनिचण्डवण्डतरया चक्षुःशुभ्राना वक्षसि ।
भोक्तुं भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं
दिग्धं मङ्गयदीर्यमाणद्वयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥ २६ ॥

प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, किञ्च, मलयगमने अङ्घ्रियासृष्टभुतायाः हेतुत्वोपस्थात् काव्य-
लिङ्गत्व, इत्येतेषा संसृष्टिः ।] अन्धरा इत्यम् ॥ २४ ॥

नरकागमनं दृष्ट्वा स्वशरीरपरोपकारप्रसङ्गः अचिरमेव सकला भविष्यतीत्याकलय्य
जीमूतवाहनः स्वमन्त्रोप विप्रोति, सरक्षतेति ।—अयं स्वशरीरदानात् पन्नगे सप्रे,
संरक्षता नायता, मया यत् पुण्यं सुकृतम्, अर्जितम् अनुज्ञितं, तेन पुण्येन, भवे भवे
एव लभ्यामि लभ्यामि एव, प्रत्येकजन्मकेवेत्यर्थः, न तु द्वि-प्रतिजन्मोत्प्रेक्षाकारार्थः ;
परार्थहेतोः खलु पररक्षार्थमेव, परोपकारार्थमेव, न त्वन्यथाव्यावृत्तिमिति भावः ; नम
देहलाभः शरीरप्राप्तिः भूयात् भवेत्, [आशमायां लिङ्गः] अत्र पक्षमाह शरीररूप-
गुणवस्तुना पुण्यद्वयीतमवस्तुविनिमयात् परिवर्तितरूपकारः ; एवं द्वितीयाहं प्रतिजन्मा-
न्तरे परार्थहेतोः देहलाभे एतज्जन्माजितपुण्यं हेतुत्वोपस्थात् वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गनलङ्कारः इत्यन्वयोः संसृष्टिः । उपजाति इत्यम् ॥ २५ ॥

अस्मिन्निति ।—शेषान् मम भोगनाथ निर्दिष्टाङ्घ्रियतिरिक्तान् अन्धान् इत्यर्थः,
अहोन् नागान् रक्षितुं वातुम्, अस्मिन् पारदृश्यमाने, बध्यशिक्षातले निपतितं श्रयितं,
रक्ताम्बरप्रावृतं रक्तवस्त्राच्छादितम्, अत एव मत्तो भयेन दीर्यमाणात् स्फोटमानात्,
द्वययात् वक्षसः, प्रस्यन्दिना स्ववता, असृजा कृष्टिरेव, दिग्धमिव क्षिप्रमिव, परिदृश्य-
मानमिति शेषः भोगिनं पन्नगम्, अपुना अशनिचण्डवण्डतरया इयमनशोरतिशयेन
चण्डवण्डा सुतोच्छा तथा चण्डवण्डतरया, [अत्र चण्डवण्डप्रत्ययेन सुतोच्छाये लक्ष्ये-
ऽपि विशिष्य सुतोच्छार्थोक्तनाथे तरप् प्रत्ययो बोध्यः ; यदा—तरपम कार्ष्णी

[इत्यभिरत्य नाथकं गृह्णाति, नेपथ्यं पुण्यादि पतन्ति, दुन्दुभयश्च स्वर्गतिः] । (७)

गच्छः । [सविष्ययम्] । अये !—

आमोदानन्दितालिनिर्पतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥

स्वर्गे किं वैष चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ॥ ।

[विदम्ब] । (त)—

आं ज्ञातं सोऽपि मन्ये मम जवमरुता कम्पितः पारिजातः

सर्वैः सवर्त्तकावधैरिदमपि रणितं जातसंहारशङ्कैः ॥ २७ ॥

वीक्ष्यः, यथा—“वृष्टिद्विः श्रेष्ठतमः कुक्कुषान्” इति] अग्रमेः वज्रादपि, चण्डचण्ड-
जरसा चतिसुतीच्छाया, चण्डा मोच्या, वज्रसि सरसि, [चवच्छेदं सप्तमी] निर्भेद
विद्वान्, भाक्तं तरसा बलेन वेगेन वा, उद्धरामि ज्ञानं नयाभिलष्यः । [उत्प्रेक्षा-
ऽलङ्कारः] । आदर्शविकीर्णितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(७) अभिपत्य ऊहात् नाथकोपरि निपत्य । गृह्णाति, चण्डा इति शेषः ।
स्वर्गतिं ध्वनति ।

आमोदति ।—आमोदेन अतिशौरभेण, आनन्दिताः प्रहर्षिताः, अलक्ष्यो मनरा
यथा तादृशी, इयं पुण्यां वृष्टिः किं कथं, नभस्तः आकाशात्, निपतति ॥ किं वा
चक्रं वा, स्वर्गे एवः गुरुमाचः, दुन्दुभीनां वायावशेषाणां, निनादः ध्वनिः, दिशां
चक्रं दिशश्चक्रं, मुखरयति ॥ ध्वनयति ॥ शब्दवत् कारयतीत्यर्थः । इति पूर्वार्द्ध-
न्याय्या ।

(त) विदम्ब मध्यमं वदित्वा, (“मध्यमः ज्ञात् विद्वसितम्” इत्यनुरः)
पुण्यवर्षवादी स्वकीयवेगाधिक्यमेव कारयामिति निश्चित्य चित्तप्रसाद एवात्र
हासहेतुर्बोध्यः ।

उत्तरार्द्धेन हासहेतुं वर्णयति, जानति ।—जान इति निश्चयाद्येकमव्ययम्, (“वां
जानमिषयध्वन्योः” इति मेदिनी) ज्ञातं सम्यक् विदितं, मम जवमरुता वेगानिलेन,
जदागमनवेगोत्पन्नप्रवृत्तायुक्तैः, वः अतिप्रसिद्धः, पारिजातोऽपि देवतर्वावशेषोऽपि,
जदागमनवेगेन जगतीयतद्वरपि कम्पितः, मर्त्यतद्वत् कम्पनञ्च कटेव नाकोत्पेरयः ;
कम्पितः अक्षितः ; तेनेत्युपवृष्टिरिति भावः ; तथा सर्वैः संवर्षावाधैरपि
प्रवृत्तवालिजनेष्वभिपद्यैरपि, जाता संहारश्च प्रवृत्तः, जहा येषां तथाभूतैः

नायकः । [आत्मगतम्] । दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि । (थ)

मरुतः । [नायकं कलयन्] । (द)—

नागानां रक्षिता भाति पुरुषेषु यथा मम ।

तथा सर्पाशनाकाङ्क्षां व्यक्तमद्यापनेष्यति ॥ २८ ॥

तत् यावदेनं गृहीत्वा मलयपर्वतमारुह्य यथेष्टमाहारयामि ।

[इति निष्क्रान्तः] ।

इति निष्क्रान्तः सन् ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

सङ्गः । इदं रचितं गर्जितम्, इति मन्त्रे सम्भावयामि । [उत्प्रेषाऽलङ्कारः] ।

सम्भरा इतम् ॥ २७ ॥

(थ) दिष्ट्या भाग्येन, सौभाग्यवशादित्यर्थः । कृतार्थः सिद्धप्रयोजनः, सफल-
मनोरथ इत्यर्थः ।

(द) कलयन् अवलोकयन्, नायं मरुतः नागः, परन्तु परार्थोत्प्रेष्टदेवः
कश्चित् पुरुषश्रेष्ठः इति विशेषित्वं निमित्तम् इत्यर्थः ।

महाप्रभावकं नायकं दर्शनेनान्यथाभूतचित्तः मरुतः स्वमनोभावं विवक्षीति,
नागानामिति ।—पुरुषेषु पुरुषजातिषु मध्ये, [निहारे सप्तमी] नागानां सर्पाणां,
मम भोजनार्थं निर्दिष्टानामिति भावः ; रक्षिता जाता, स्वजीवनदानेन नागदंश-
परिहायकता इति यावत्, कोऽप्ययं महापुरुषः इति शेषः, यथा वदित्यर्थः, नास्ति
राजते ; अद्यापि विद्यते इति भावः ; तथा तदा, मम सर्पाशनाकाङ्क्षां सर्पभोजन-
सुखान्, अथ कश्चिन् दिने, व्यक्तं स्फुटं, निश्चितमित्यर्थः, अपनेष्यति निवारयिष्यति ;
एतत् सङ्ख्येन भाविनी पुनर्नागविनाशप्रवृत्तिर्मे दूरीभविष्यतीति भावः । [अत्र नाग-
भोजनाकाङ्क्षाऽपनीदनं प्रति पुरुषभावः हेतुत्वोक्तं नात् वाक्यान्हेतुत्वं साव्यभिज्ञ-
मलङ्कारः] ॥ २८ ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः परिव्रजति प्रतीहारः] ।

प्रती । स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्कते स्नेहात् ।

किमु दृष्टवह्नपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ? ॥ १ ॥

तथा हि, जीमूतवाहनो जलनिधिर्वेलाऽवलोकनकुतूहली
निष्क्रान्तश्चिरयतीति दुःखमास्ते महाराजविश्रावसुः । समा-
दिष्टश्चास्मि तेन, यथा—“सुनन्द ! श्रुतं मया सन्निहितगरुड-
प्रतिभयमुद्देशं (क) जामाता जीमूतवाहनो गत इति शङ्कित

अथ जीमूतवाहनवाचांश्चे विह्वरागादिष्टः प्रतीहारः तस्यैव महाराजकोल्हकृष्ण-
हेतुं विवृणोति, स्मरति ।—स्निग्धे स्नेहभाजने जने इत्यर्थः, स्वयं गृहे आवासगृह-
समीपे, यत उद्यानम उपवनं, गृहाराम इत्यर्थः, तद्वन्तेऽपि तत्रस्थेऽपि, अतिनिष्ठ-
ज्जानगतेऽपीत्यर्थः, स्नेहात् वात्सल्यात्, पापम अनिष्टं, विशङ्कते वितर्कते, प्रियजनै-
रिति शेषः, दृष्टः प्रत्यक्षोक्तः, बहूः अपायः विघ्नः विनाशो वा यत्र तादृशं यत्
प्रतिभयं भयङ्करं, (“भयङ्करं प्र तभयम्” इत्यमरः) कालारं-महारण्यं, (“काला-
ऽस्त्री महारण्ये विली दुर्गमवर्त्म न” इति मेदिनी) तन्मध्य तिष्ठतीति तत्राभूते सति
स्निग्धे इति पूर्ववाक्यनान्वयः, किमु ? किं पुनः वक्तव्यम् ? अवश्य शङ्कितव्य-
मेवेत्यर्थः । [अथ स्वगृहोद्यानगतेऽपि यदा पापशङ्का जायते इति वाक्येन महारण्य-
मध्यस्थे सति तथाविधाशङ्कायाः कथं न आसीति दृष्टापूर्विकया अर्थान्तरबोधनात्
अर्थापत्तिरलङ्कारः] । आर्या उच्यते ॥ १ ॥

(क) जलनिधोति ।—जलनिधिः समुद्रक, वेला अम्बुविहारः, जलोक्ताव
इत्यर्थः, (“अम्बुविहारी वेला जालनय्यादयोऽपि” इत्यमरः) तदवलोकने कुतूहलः
जलमासीति तादृशः सन् । चिरयति विलम्बयति । दुःख कष्टं, समनःपीडं यथा
तथेत्यर्थः । सन्निहितेति ।—सन्निहितेन समागतेन, गरुडेन प्रतिभयं भयङ्करम् ;
यथा—सुनिहितं नित्यमेवावस्थितं, गरुडात् प्रतिभयं भयं यत्र तादृशं, (“प्रतिभयं

एवास्मि अनेन । तत् त्वरितं विज्ञायागच्छ, किमसौ स्वगृह-
मागतो न वा ?” इति । यावत् तत्र गच्छामि । [परिक्रान्तये
दृश] । अयमसौ राजर्षिर्जीमूतवाहनस्य पिता जीमूतकेतुः
उटजाङ्गने सह स्वधर्मचारिण्या राजपुत्रा (ख) च पर्युपाख्य-
मानः (ग) तिष्ठति । तथा हि—

श्रीमे भङ्गवतो तरङ्गतरेले फेनाम्बुतुल्ये वङ्गन्

जाङ्गव्येव विराजितः सुपयसा देव्या महापुण्यया ।

धत्ते तोयनिधेरयं सुमदृशीं जीमूतकेतुः श्रियं

यस्यैषाऽन्तिकवर्त्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥ २ ॥

तत् यावदुपसर्पामि ।

भये । धीरेऽपि” इति मेदिनी) गङ्गविनष्टनागाखिराश्रीनां सर्वदेव सत्त्वादति-
भयङ्करमित्यर्थः । उद्देशं ख्यातम् ।

(ख) उटजस्य पराशालायाः, मुनिजनवासीपथीनिपतादिनिर्मितगृहस्थेत्यर्थः,
(“मुनीनान्तु पराशालीटजीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) अङ्गने अन्तरे । स्वधर्मे पातिव्रत्यं,
चरति या सा तथा स्वधर्मचारिण्या सहधर्मिण्या, स्वस्य धर्मचारिण्या इति विपक्षो
वा । राजपुत्रा मलयवत्या ।

(ग) पर्युपाख्यमानः सेव्यमानः ।

श्रीमे इति ।—भङ्गवतो भङ्गिमतो, सङ्कीचरेखायुक्तो इत्यर्थः, तरङ्गतरेले अर्चिषत्
अपले ; अतिसूक्ष्मत्वात् वायुना आलिते इति भावः ; फेनाम्बुतुल्ये सफेनजलनिभे,
अतिशुभे इति भावः ; श्रीमे पट्टकुले, पट्टवल्लहयमित्यर्थः, वङ्गन् परिदधानः, तथा
सुरयसा निर्मलसलिलया, अन्यत्र—सुसन्धया, यत्सन्ध्यापानेन जीमूतवाहनतुल्यः
सुपुनः प्रवर्द्धितोऽमृत, तस्य सुसन्धत्वे विशिष्टाऽभावादिति भावः ; सङ्गत् पुण्यं
पावित्र्यं यस्मात्तया महापुण्यया पवित्रतासम्पादिकया, अन्यत्र—सङ्गत् पुण्यं
सुकृतं यस्मात्तया अतिपवित्रया, महापुण्यवत्या इत्यर्थः, अत एव जाङ्गव्या इव
गङ्गया इव, देव्या महिष्या, विराजितः शोभितः, अयं जीमूतकेतुः जीमूतवाहन-
पिता, तोयनिधेः समुद्रस्य, सुवदश्रीमं अनुकपां, श्रियं शोभां, धत्ते चारयति, एषा
मलयवती यत्र अन्तिकवर्त्तिनी समीपवर्त्तिनी, वेला यथा तटोव, (“वेला कालोऽपि

[ततः परिव्रजति पद्मी-वधूश्चमते जीमूतकेतुः] ।

जीमूः भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णं
 राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।
 श्लाघ्यः सुतः सुसदृशान्वयजा सुषेयं
 चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाऽद्य मृत्युः ॥ १ ॥
 सुनन्दः । [वदसोपसृज्य] जीमूतवाङ्मनस्य—” (घ)

लक्षणेः तीरनोरविचारयोः” इति विश्वः) आभाति स्याजते ; समुद्री यथा
 श्वादापि वेलां नातिक्रामति, सदैव वेलाऽनिके वर्तते, एवं जीमूतकेतुरपि मलयवती-
 मुक्तं कृत्वापि न गच्छति, सदैव तया परिचर्यमाचक्षिहति इत्यतो मलयवत्याः
 वेलासाम्यमिति भावः । [अत्र पादचतुष्टये यथाक्रमं तुल्य-इव-सदृश-यथाशब्दानां
 प्रयोगात् उपमाऽलङ्कारः, स च सुपयसा मङ्गापुण्या इति श्लेषेचातुर्माचितः
 इत्यनयोः सङ्करः] । शार्दूलविकीर्णं वृत्तम् ॥ २ ॥

ऐहिकसुखस्य पराकाष्ठानधिगतो जीमूतकेतुः स्वस्य देहावसानं कथयति,
 भुक्तानोति—मया यौवनसुखानि भुक्तानि अनुभूतानि, यशसा अवकीर्णं व्याप्ते,
 पूर्वं इत्यर्थः, राज्ये स्थितं यशसा सह राज्यं पालितमित्यर्थः, स्थिरधिया
 अनन्वसमसा सता इत्यर्थः, तपः शान्तायवादिजनपि, चरितं कृतम्, अनुष्ठितमित्यर्थः,
 सुतः पुत्रः जीमूतवाङ्मनः, ममेति शेषः, श्लाघ्यः सर्वजनप्रशंसनीय इत्यर्थः, इयञ्च
 परिदृश्यमाना, सुखा वधूः, पुत्रवधूमलयवतीत्यर्थः, सुसदृशान्वयजा अनुसृपध्वंशी-
 झा, सर्वश्रमप्रसूतेत्यर्थः, ननु अत एव, अद्य वृद्धानो, कृतार्थतया सर्वत्र
 विषयेषु चरितायंतया, सर्वकर्तव्यस्य परिसमाप्तयेत्यर्थः, मृत्युः चिन्त्यः विमर्शः,
 वाधेनीयत्वेनेति शेषः, इत्य कृतकृत्योऽहं कदा मृत्युमुखं पश्चान्नोति चिन्तयामोत्यर्थः ।
 [अत्र स्वमृत्युचिन्तने पादमित्यलङ्काराणां हेतुत्वेनोपमासात् वाक्यार्थहेतुकं श्लाघ्य-
 विक्रमलङ्कारः] वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(घ) वृद्धानो वृत्तीयं पताकाख्यानं निवृज्यते । अत्र “भुक्तानि” इत्यादि-
 त्रीन्वच्य अस्मिन्पादे जीमूतकेतुप्रयुक्तात् “मृत्युः” इति पदात् चन्यवहितोत्तरकाव-
 नेव समानतेन सुनन्देन “जीमूतवाङ्मनस्य” इति पदोच्चारणात् जीमूतवाङ्मनस्य
 मृत्युः इत्यर्थोपपत्तेरप्यत्र ततोऽपताकाख्यानत्वमवगम्यम् । तदुक्तं दर्पणे—“वर्नाधे
 चिन्तितेऽवधिन् तन्निहोऽप्यः प्रयुज्यते । आत्मनुकेन भावेन पताकाख्यानकृत्य

जीम् । [कर्षो विधाय] । शान्तं पापम् ।

वडा । पडिहदं क्खु एदं अमंगलं । (१)

मल । वेवदि मे हिस्रं इमिणा दुस्सिमित्तेण । (२)

जीम् । [वानाच्छिष्यन्दनं तृषयित्वा] । भद्र ! किं जीमूतवाहनस्य ?

वगन्दः । जीमूतवाहनस्य वार्त्तामन्वेष्टुं (३) महाराज-
विश्वावसुना युष्मदन्तिकं प्रेषितोऽस्मि ।

जीम् । किमसन्निहितः (च) तत्र मे वत्सः ?

वडा । [वविवादन] । महाराज ! जई तहिं ण सस्सिहिदो,
ता कहिं गदो मे पुत्तओ भविस्सदि ? (४)

जीम् । नूनमस्मत्प्राणरक्षार्थं (छ) गतो भविष्यति ।

मल । [वविवादनात्मगतम्] । अहं उण अज्जउत्तं अपेक्खंतो
अस्सं ज्जेव्व किंवि (ज) आसंकासि । (४)

वगन्दः । आज्ञापय, किं मया स्वामिनः (भ) निवेद-
नीयम् ?

(१) प्रतिहतं खल्लेतदमङ्गलम् ।

(२) वेपते मे हृदयमनेन दुर्मिमित्तेन ।

(३) महाराज ! वदि तत्र न सन्निहितः, तत्र ज्ञ गतो मे पुत्रश्चो भविष्यति ?

(४) अहं पुनराद्येपुनमप्रेक्षमाणा अन्यदेव किमपि आशङ्के ।

तत्र ॥” इति । “वर्षोऽक्षेपकं यत्तु लोभं वविगयं भवेत् । झिटप्रलुत्तरपेत्तं दतीव-
मिदमुच्यते ॥” इति च ।

(३) अन्वेष्टुं प्रष्टुमित्यर्थः ।

(च) असन्निहितः अनुपस्थित इत्यर्थः ।

(छ) अस्मत्प्राणरक्षार्थम् अस्माकं जीविवासानाहरणार्थमित्यर्थः ।

(ज) अन्यदेव किमपि नास्मत्प्राणरक्षार्थे, परन्तु अन्यज सहजावि प्राण-
रक्षार्थे तस्मै मदमङ्गलं सञ्जातमिति भावः ।

(भ) स्वामिनः स्वामिने इत्यर्थः, [स्वाम्यविषयया वृत्तौ] ।

जोम् । [वामाक्षिस्यन्दनं सूचयित्वा] । जीमूतवाहनश्चिरयतीति
पथ्याकुलोऽस्मि हृदयेन । (अ)—

स्फुरसि किमु दक्षिणेतर ! मुहुर्मुहुः सूचयन्मानिष्टम् ? ।

इतच्चक्षुरपहतं ते स्फुरितमिहायं करिष्यते भानुः ॥ ४ ॥

[ऊर्ध्वमखीक्य] । अयमेव त्रिभुवनैकचक्षुर्भगवान् सहस्र-
दीक्षितिः स्फुटं (ट) जीमूतवाहनस्य श्रेयः करिष्यति ।
[विखीक्य सविषयम्] ।—

आखीक्यमानमतिलोचनदुःखदायि

रक्तच्छटा निजमरीचिकृषो विमुञ्चत् ।

उत्पातवाततरलीकृततारकाभम्

एतत् पुरः पतति किं सहसा नभस्तः ? ॥ ५ ॥

कथम् !! चरणयोरेव पतितम् !!

(अ) पथ्याकुलोऽस्मि हृदयेन व्याकुलचित्तोऽस्मि । [प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया] ।

दर्शितप्रशमनाशंसते, स्फुरतीति ।—दक्षिणेतर ! हे वाम ! इतच्चक्षुः !
दृष्टवन्नेव ! मुहुः मुहुः पुनः पुनः, मम चक्षुष्ये अमङ्गलं, सूचयत् प्रकटयत्, किमु
विमर्शे, स्फुरसि ? स्यन्दने ? त्वनिति शेषः, अर्थं भानुः सूर्यः, इह अस्मिन् अमङ्गल-
सूचनविषये इत्यर्थः ; यद्वा—इह तवाधिष्ठानभूतेऽस्मिन् गोलके, इति अङ्गुल्या
निर्देशः ; ते तव, स्फुरितं स्यन्दनम्, अपहतं विनाशितं, करिष्यते ; सूर्यदेवस्य
प्रकाशेन वामाक्षिस्यन्दनरूपं दर्शितं नङ्गुतीति भावः । अदित्यदर्शनात् वामाक्ष-
स्यन्दनदर्शितं प्रकाशयतीति शकुनशास्त्रम् । गीतिच्छन्दः ॥ ४ ॥

(ट) त्रिभुवनस्य एक मुख्य, चक्षुरिव चक्षुः नेत्रं, दर्शनसाधनचक्षुरिन्द्रिय-
सत्त्वेऽपि सूर्याभावे दर्शनभावात् तस्य मुख्यचक्षुर्न भगवन्तस्यम् । सहस्रदीक्षितिः
सहस्रक्षिरवः सूर्यः । स्फुटं व्यक्तं, निश्चितमित्यर्थः ।

नभस्तारात् अश्वमानमवधामं किमपि दृष्ट्वा विचक्ष्वति, आखीक्यमानमिति ।—
आखीक्यमानं हृष्यमानम्, अस्माभिरिति शेषः, अति अतिशयेन, जीवनयोर्दुःखं
अवाप्नोति तादृशम् अतिखीचनदुःखदायि अतिभासुरत्वेन नयनदीरतिदुःखदम्,
आखीक्यमानं सत् अतिखीचनदुःखदायि एवं वा योज्यम् ; निज-
मरीचिकृषः निजस्य खड्ग, हे भगवन् सहस्रदीक्षिते ! तव इत्यर्थः, मरीचिणां

सर्वे । [निरुपवर्ति] ।

जीमू । अये ! कथं लग्नसरसमांससूडामणिः ॥ (ठ)

क्रक्य पुनरयं स्यात् ?

इडा । [अविवदम] । महाराज ! पुत्तप्रस्य विप्र मे एदं
चूडारक्षणं ? (५)

मल । अंब ! मा एब्बं भण । (६)

सुनन्दः । महाराज ! भैवमविज्ञाय विह्वलीभूः । अत्र हि
तार्क्ष्येण भक्ष्यमाणानां नागाधिपानामनेके नखमुखोत्खाताः
(ङ) पतन्त्येतं शिरोमणयः ।

जीमू । देवि ! शीपपत्तिकमभिहितम् । (ठ) कदा-
चिदेवमपि म्यात् ।

(५) महाराज ! पुत्रकस्यैव मे एतच्छूडारक्षम् ?

(६) अम्ब ! भैवं मल ।

किरवामासिष, इषः प्रभाः यासां तादृशीः, रक्ताः रक्तवर्णाः कृटाः दीप्तीः, विमुच्यत्
विकिरितव्यर्थः, तथा इत्यातवातेन दुर्निमित्तसूचकवाक्यया, तरलीकृता चक्षुलीकृता,
नभोमण्डलात् पातिता इत्यर्थः ; यदा—तरलीकृता भास्वरीकृता, मेघाद्यावरणाप-
नोदनेन अत्युज्ज्वलीकृता इत्यर्थः, (तरलं चक्षुली विद्धि भास्वरीऽपि त्रिलोककम् ”
इति विश्वः) या तारका नखं, तस्या आभा इव आभा यस्य तादृशम्, एतत् इदं,
किं ०स्तु सङ्घा नभस्यः अन्तरीक्षात्, पुनः अयतः, पतति ? [अयं उपमाऽलङ्कारः] ।
वसन्ततिलकं इति ॥ ५ ॥

(ठ) लग्नति ।—लग्नं संसक्तं, सरसम् आटे, रक्ताकृतमिति यावत्, नांघ्रं
यस्मिन् तथाभूतः । लूडामणिः शिरोरत्नम् ।

(ङ) अविज्ञाय विशेषगन्तात्वा । मा विह्वलीभूः न व्याकुलीभव । [“माङ्गि
लूङ्” (३११०५ पा०) इति मा योगे भवतेर्लुङ्] तार्क्ष्येण गङ्गेन । नखमुखेन
मण्डायेण, उत्खाताः उत्पाटिताः ।

(ठ) शीपपत्तिकं सयुक्ताक्षम् ।

वहा। सुयंदध ! जाब इमाए बेलाए समुरसदणं ज्येव्व
आघदो मे पुत्तघो भविस्सदि। ता गच्छ, जाणिअ लहुं
संपादेहि। (७) (ण)

सुगन्दः। यदाज्ञापयति देवी। [इति निष्क्रान्तः]।

जीमू। देवि ! अपि नागचूड़ामणिः स्यात्। (त)

[ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसंवीतः (ञ) शङ्खचूडः]।

शङ्ख। [साक्षम]—

गोकर्णमर्णवतटे त्वरितं प्रणम्य

प्राप्तोऽस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम्।

आदाय तं नखमुखक्षतवक्षसच्च

विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुत्मान् ॥ ६ ॥

(७) सुगन्दक ! यावदनया त्रेलया अयुरसदनमेवागतो मे पुत्रघो भविष्यति।
तद्गच्छ, ज्ञात्वा लघु संपादय।

(ञ) अयुरसदनं अयुरगृहम्। लघु शीघ्रम्। संपादय संसाधय, समीकृत्या-
ऽपमोदनमिति शेषः, तदाज्ञांमादाय द्रुतं समागच्छेत्यर्थः।

(त) अपि सम्भावनाश्रम, (“अपि सम्भावनाप्रत्यशङ्कागर्हासमुद्यये” इति
शेदिनी) चूड़ामणिरयं कर्त्तव्यत् नागस्य भवेदिति सम्भावयामोत्यर्थः।

(ञ) रक्तेति।—रक्तवस्त्राभ्यां संवीतः आच्छादितः।

गोकर्णमिति।—मर्णवतटे समुद्रतीरे, गोकर्णं तदाख्यं शिवलिङ्गं, प्रणम्य त्वरितं
खलु सत्वरमेव, भुजङ्गनामां वध्यभूमिं यस्यां भूमौ गरुडो भुजङ्गनाम् घातयति तां
भूमिं तं देशं, प्राप्तः आगतः, अपि, अहमिति शेषः; गरुत्मांश्च गरुडश्च, नखमुखेन
नखायेन, क्षतं विपाटनं, वक्षो यत्र तादृशं, तं पूर्वदृष्ट, विद्याधरं जीमूत-
नाडनम्, आदाय गृहीत्वा, गगनम् आकाशम्, उत्पतितः उड्डीय गतः। [न मे
विलम्बः सञ्जातः, तथाऽपि सुदेवाहममोपस्थितः, तदेव गरुडसमादाय उद्धतः इति
ह्यमुत्पन्नगर्हपथीः कियथो योऽपत्यात् समुद्ययावधारः]। वसन्ततिक्कं वसन् ॥ ६ ॥

[बदन] । हा महासत्त्व ! हा परमकारुणिक ! हा निष्कारणैकबान्धव ! हा परदुःखदुःखित ! क्व गतोऽसि ? प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । हा शङ्खचूडहतक ! किं कृतं त्वया ?—

नाहिवाणा कौर्त्तिरेकाहमाप्ता

नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताऽऽज्ञा ।

दत्त्वाऽऽत्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो

हा धिक् ! कष्टम् ! वञ्चितो वञ्चितोऽसि ॥ ७ ॥

कीमूतवाहनविनाशे निनिस्तोभूतमात्मानमधिचिपति, नेति ।—“हा शङ्खचूड-
हतक ! त्वया” इति गद्योक्तवाक्यद्वयमन्तर्भावोच्यम् । हा शङ्खचूडहतक ! हा
महापापशङ्खचूड !, इति आत्मानं प्रति आक्षेपोक्तिः, त्वयः एकाहम, अपिरत
अज्ञाह्वयः, एकदिनमपीत्यर्थः, अहो न भुजङ्गान्, वायते रक्षति इति, अहो नां वाक्
यस्याः सा इति वा अहिवाणा सर्परक्षिणी, कौर्त्तिः यशः, न आप्ता न प्राप्ता,
एतादृशमपि मया “भुजङ्गवाता अयम्” इति कौर्त्तिनं कृत्वा इति समुदायायः,
स्वामिनः प्रभोः, नागराजस्यैव्यर्थः, श्लाघ्या आदरणीया, आदेशस्य पराशंसन्यादन
रूपसत्कार्यफलकत्वात् श्लाघ्यत्वं बोध्यम् ; आप्ताऽपि न अनुष्ठिता न कृता, त्वयाऽद्य
नागकुलरक्षणेन भुजङ्गशब्दे आत्मा देय इति स्वाभ्यासेऽपि न पालित इत्यर्थः,
प्रत्युत अन्येन केनचित् साधुनेत्यर्थः, आत्मानं स्वजीवनं, दत्त्वा रक्षितः परिवातः, अत
एव शोच्यः शोचनीयः, अस्ति त्वं बन्धुभिरिति शेषः, सत्कार्यकरकसुयोगपरिहानात्
स्वाभ्यासेऽननुष्ठानात् परप्राणविनिमयेनात्मजीवनरक्षणाच्चेति भावः ; हा खेटे,
(“हा विषाटे च शोके च कुत्सादःखाद्यंशोरपि” इति मेदिनी) धिक् इति
आत्मभर्त्सनसूचकमव्ययम्, इदृशनिन्दनीयकर्मकरणात् त्वां भर्त्सयामीत्यर्थः,
(“धिक् निभंस्तं निन्दयोः” इत्यमरः) कष्टम् ! कष्टम् !, अतीव दुःखकरमेतदित्यर्थः,
वञ्चितः वञ्चितः अतिशयेन वञ्चितः, विधिमेति शेषः, अस्ति । [अत्र “वञ्चितोऽसि”
इति वाक्यस्य हेतुः पादव्यगतवाक्यानि, तस्य वाक्यार्थगतत्वात् काव्यालङ्कारमलङ्कारः,
स च प्रकान्तस्याहिरक्षकपक्षे यशसः प्रभोरादेशपालनरूपस्य कर्तव्यस्य च वैफल्यात्
तथा निजजीवनरक्षणाद्यर्थं अन्यप्राणविनाशरूपस्यानित्यतापतनाच्च विषमेषामुप्राणितः,
इत्यनयोः सङ्करः] । शालिनी उक्तं—“मात् तौ गौ वेष्मालिनी वेदशोकेः” इति
सङ्गच्छात् ॥ ७ ॥

तन्नाहमेवविधः क्षणमपि जीवन्नुपहास्यमात्मानं करोमि ।
यावदेतदनुगमनं प्रति यतिष्ये । (ट) [परिक्रामन् मूनी दण्डवतिः] ।—

आदावुत्पीडपृथ्वीं प्रविरलपतितस्थूलविन्दुं ततोऽग्रे
प्रावस्त्रायामशीर्षं प्रसृततनुकणां कीटकीर्णां स्थलीषु ।
दुर्लभ्यां धातुभिन्ने घनतरुशिखरे स्थाननीलस्वरूपाम्
एनां ताक्ष्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुसरन् रक्तधारां व्रजामि ॥ ८ ॥
इहा । [सवाञ्चसम्] । महारात्र ! एमी मसीमो विभ्र
अरुणवप्रणो इदो ज्जिञ्च तुरिटं आभच्छंतो हिअअं मे आकुली-
करिटि ; ता जाणीअदु टाव को एमी त्ति । (८)

(८) महारात्र ! एव मसीम इव अरुणवदन इत एव त्वरितभागच्छन्
हृदयं मे आकुलीकरोति ; तत जायता तावत क एष इति ।

(ट) उपहास्यम् उपहासभाजनम् । एतदनुगमनम् एतस्य गहङ्ग,
कीमृतवाहनस्य वा, अनुगमनम् अनुसरणम् । यतिष्ये पयजं करिष्यामि ।

गहङ्गानुसरणाय रक्तधारा इहा पत्यानं निरूपयति, आदाविति ।—तात्पर्यं
गहङ्गम्, दिदृक्षुः दृष्टुमिच्छुः, अनुजिगमिषुः संस्रति भावः ; आदौ प्रथमम्,
सपीडेन सपीडेन, वक्षः सुहृदनिपीडेनेति यावत्, पृथ्वीं मृदती, विदारणकथं
एव प्रवक्ष्येति निःसरणाय प्रभृतमित्यर्थः, ततः अनन्तरम्, अग्रे पुरतः, किञ्चिदग्रे
गमनानन्तरमित्यर्थः, प्रविरला अत्रनाः, पतितः प्रथमकथं प्रभूतरक्तधारायां क्रमशः
स्वल्पतया पतितः इति भावः ; स्थूला विन्द्वो यस्मात्तादृशी, तथा यावत् शिलासु,
पाषाणेष्वपरि इत्यर्थः, आगमेन रैर्ल्लेख, कीर्णाः कीर्णाः, स्रज्जपाषाणेष्वपरि पतनेन
सीमन्तवत् कीर्णीभूतत्वात् सूक्ष्मीभूता इति भावः ; प्रसृताः इतस्ततो विकीर्णांश्च,
तनवः सूक्ष्माः, कणाः विदवाः बद्धाक्षयामृता, रक्तविन्दूनां पाषाणेष्वपरि पतनेन
इतस्ततः क्षृण्वपतया प्रतीयमानत्वादिति भावः ; तथा स्थलीषु घनभूमिषु, कीटेः
सूक्ष्मकीर्णैः, पिपीलिकादिभिरित्यर्थः, कीर्णां व्याप्तां, धातुभिः रैःरिकादिभिः, मित्रे
मित्रिते, रक्षिते वा, प्रदंश इति शेषः, दुर्लभ्यां दृष्टव्यां, तुल्यवर्णत्वादिति भावः ;
तथा घनानां सान्द्राणां, तद्वत्तां शिखरं उपरिभागे, शिखरं इत्यर्थः ; यहा—घने
निविष्टे, शिखराक्षय दिग् इत्यदिति भावः ; दृष्टुं शिखरं, [जातदेवपयम्]

जीम् । यथाऽऽह देवी । [आकर्ण्यं सङ्घे विहस्य] । देवि ! मुञ्च
शोकम् । अस्यायं चूडामणिर्नूनं मांसलोभात् केनापि पक्षिणा
मस्तकादुत्प्लवाय (ध) आनीयमानोऽस्यां भूमौ पपात ।

उवा । [सपरितोषं मलयवतीं समाक्षिप्य] । अविधवे ! धीरा
होहि, न क्व ईरिषी आकिदौ वेहब्बदुक्खं
अणुहोदि । (८) (न)

मल । [सङ्घर्षम्] । अंब ! तुम्हाणं आमिसां पमाएण । (१०)

[पादयोः पतति] ।

जीम् । [शङ्खचूडमवलोक्य] । वत्स ! कथमिव ?

मल । दुःखातिभारात् वाष्पोपरुद्धकण्ठो न शक्नोमि
कथयितुम् ।

जीम् । आवेदय समात्मीयं पुत्रदुःखं सुदुःमम् ।

सङ्क्रान्तमस्ति हृदये येन सङ्घां भविष्यति ॥ ८ ॥

(८) अविधवे ! धीरा भव । न खल्वीदृशो आकृतिर्वैधव्यदुःखमनुभवति ।

(१०) वत्स ! युष्माकमाश्रिषां प्रसादेन ।

स्थानं सान्द्रोभूतं, शुक्लोभावादिति भावः ; अत एव नीलं कृष्णवर्णं, स्वरूपं
यथाशयोक्तां, सान्द्रोभूतस्य रक्तस्य कृष्णत्वेन परिदृश्यमानत्वादिति भावः, एनां
रक्तधारां निपुणं मय्युक् यथा तथा, अनुसरन् ब्रजानि गच्छामि, अहमिति शेषः ।
[अत्र एकस्मा रक्तधाराया वाक्-शब्दादिव अनेकव भवनात् पर्यायालङ्कारः, स च
रक्तस्वरूपवर्णरूपसमाशोक्त्या अनुप्रासितः] । सन्धरा उत्तमम् ॥ ८ ॥

(ध) आकर्ण्यं सुत्वा, शङ्खचूडोक्तम् “आदौ” इति श्लोकमिति शेषः । अत्र
समागच्छतः पुरुषस्य । अरुह्याय उत्पाद्य ।

(न) सर्वसुखसमप्यवस्थां वैधव्यलक्षणाभावाच्चेति भावः ।

आवेदयेति ।—आवेदय विज्ञापय, तव दुःखमिति शेषः, मम आत्मीयं स्त्रीयं,
सुदुःमम् अतिदुःखिनेव सोढुं शक्यं, पुत्रदुःखं पुत्राद्ये वैकल्यरूपं, हृदये सङ्क्रान्तं
प्रविष्टम्, अस्ति, धीम हृदयस्थितेन दुःखेन, सङ्घां सोढुं शक्यं, तव दुःखावेदन-
मिति भावः ; भविष्यति । (“अस्ति” इत्यत्र “अस्तु” इति पाठे—इ पुत्र !

॥३॥ श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नागः खल्वहम्
आहारार्थं वासुकिना वैनतेयाय प्रेषितः । किं वा विस्तरेण,
कदाचिदियं रुधिरधारापङ्कतिः पांशुभिरवकीर्यमाणा
दुर्लभ्यतामुपयाति, (प) तत् सङ्क्षेपतः कथयामि—

विद्याधरेण केनापि कथयाऽऽविष्टचेतसा ।

मम संरक्षिताः प्राणा दत्त्वाऽऽत्मानं गच्छन्ते ॥१०॥

ओम् । कोऽन्य एवं परहितव्यसनो ? (फ) वत्स ! ननु
स्पष्टमेवोच्यतां जौमूतवाहनेनेति । हा ! इतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

॥३॥ हा पुत्रम् ! कथं तु ए एदं किदं ? (११)

(११) हा पुत्रम् ! कथं त्वयेतत् कृतम् ?

आत्मीयं सुदुःखं दुःखम् आवेदय, मम हृदये सङ्क्रान्तं निक्षिप्तं, मम दुःखिण सह
एकोभूतमित्यर्थः, अन्तु ; अथवा कथमपि न सोढुं शक्यामि, अत आह, येनेत्यादि ।
—येन सङ्क्रमणेन, सङ्घं भविष्यति, तत्र दुःखमपीति शेषः ; प्रथमं प्रापयसि चेत्,
तर्हि कथमपि न सोढुं शक्यामीति भावः ॥ ८ ॥

(प) वैनतेयाय विनतानन्दनगरकाय । किं वा विस्तरेण विस्तरोक्त्वा अल-
मित्यर्थः । रुधिरधारेति ।—रुधिराणां धारापङ्कतिः धाराचक्रम् । पांशुभिः
धूलिभिः । अवकीर्यमाणा आच्छाद्यमाना । दुर्लभ्यताम् अदृश्यतामित्यर्थः ;
रक्तपङ्कतिरियं धूलिभिरवकुता भवेत्तेत, गच्छन्तं मार्गनिर्णयः मे सुदुस्करः ज्ञात, अतः
श्रीमन्नेव मया गन्तव्यमिति भावः ।

विद्याधरेणेति ।—कथयाविष्टचेतसा कथयया दयया, आविष्टम् अभिभूतं, चेतो
यत्न तादृशेन, केनापि अविज्ञातपरिचयेन, विद्याधरेण गच्छन्ते आत्मानं स्रष्टुं,
दत्त्वा मम भावाः संरक्षिताः । [अत्र प्रावरणार्थं प्रति कथयाविष्टचेतस्त्वस्य हेतुत्वात्
आत्मलिङ्गमलङ्कारः] ॥ १० ॥

(फ) परेति ।—परेषां हिते हितानुष्ठाने, व्यसनो आसक्तः, निरतः इत्यर्थः ;
परहित एव व्यसनं तदस्माकीति वा विग्रहः ।

मल्ल । कहं, सखीभूटं ज्जब्ब दुच्चिंतिदं !! (१२)

सखे । [मोहं गच्छति] ।

शङ्क । [साक्षम] । नूनमेतौ पितरौ तस्य महासखस्य ।
कथमप्रियवादिना मया इमामवस्थां नौतौ ? अथवा विषादते
विषधरस्य सुखात् किमन्यद्भिः परति ? अहं ! प्राणप्रदस्य
सुसदृशं प्रत्युपकृतं जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडेन !! तत् किम्
अधुनैवात्मानं व्यापादयामि ? (ब) अथवा समाश्वासयामि
तावदेतौ । तात ! समाश्वासहि । अस्व ! समाश्वासितु ।

उभौ । [समाश्वासितः] ।

वह्म । बच्छे ! उठेहि, मा रोष । अम्हे किं जीमूद-
वाहणेण बिणा जीवम्ह ? ता समस्सस दाव । (१३)

मल्ल । [समाश्वास] । अज्जउत्त ! काहं मए तुमं पेक्खि-
दल्लो ? (१४)

जीमू । हा वत्स ! गुरुचरणशुश्रूषाविधिञ्च ! (भ)—

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नोज्झितो विनयक्रमः ॥ ११ ॥

(१२) अर्थं, सखीभूतमेव दुश्चिन्तितम् !!

(१३) वत्स ! उल्लिख, मा रुदहि । वयं किं जीमूतवाहनेन बिना
जीवामः ? तत् समाश्वासहि तावत् ।

(१४) आर्यपुत्र ! क्व मया त्वं प्रेषितस्य ?

(ब) पितरौ मातापितरौ । महासखस्य महात्मनः । विषादं प्राणनाशनात्
अप्रियवचनरूपादिभ्यः । विषधरस्य नागस्य सम । प्रत्युपकृतम् उपकारस्य
प्रतिदानं कृतम् । आत्मानं स्वम् । व्यापादयामि घातयामि ।

(भ) गुरुणां पित्रादिगुरुजनानां, चरणानां चरणयोर्वां शुश्रूषायाः परि-
चर्यायाः, विधिं विधानं, जानातीति तत्सम्बोधने ।

शुश्रूषाविधिज्ञत्वं प्रतिपादयति, चूडामणिमिति ।—लोकान्तरगतेनापि परलोक-
प्रस्थितेनापि, त्वया सम चरणयोः चूडामणिं पातयता निक्षिपता सता, विनयक्रमः

[चूडामणिं गृहीत्वा] । हा वत्स ! कथमेतावन्मात्रदर्शनः
संवृत्तोऽसि ? [हृदये दत्त्वा] । अहह !!!—

भक्त्या सुदूरमवनामितनम्रमौलेः

शश्वत् तव प्रणमतस्तरणौ मदीयौ ।

चूडामणिर्निकषणेमेष्टुणोऽप्यहिंसो

गाढं विचारयति मे हृदये कथं नु ? ॥ १२ ॥

इहा । हा पुत्त जीमूतवाहण ! जस्स दे गुणअणसुखसूखं
वज्जिअ अस्सं सुहं ण रोअदि, सो कहिं दाणिं पिदरं उज्जिअ
सग्गसुहमणुहोदं गतोसि ? (१५)

जीमू । [आसन्नम्] । देवि ! किं जीमूतवाहनेन विना
जोवामी वयं, येनैवं पलपसि ?

(१५) हा पुन जीमूतवाहन ! यत्न ते गुरुजनशुश्रूषा वर्जयित्वा अन्यत्
मुखं न रोचते, स कुमेदानो पितरमुज्जित्वा स्वर्गसुखमनुभावतुं गतोऽसि ?

श्रिताचारपद्धतिः, न उज्जितः न त्यक्तः, गुरुजनेषु पादस्पृष्टचूडामणिपूर्वकस्य
प्रणामस्य श्रितानुनीदितत्वादिति भावः । [अत्र विनयापरित्यागसूचकस्य वाक्यस्य
मणिपातनरूपहेतोः वाक्यगतत्वात् आन्यलिङ्गमलङ्कारः] ॥ ११ ॥

चूडामणिदर्शनप्रवृत्तश्रीलावेगेन राज्ञो विलापमाह, भक्त्येति ।— भक्त्या गुरु-
जनानुरागेण, सुदूरम् अत्यन्तं यथा तथा, प्रवर्तमानः प्रवृत्तः, मत्तः स्वभावविगतः,
मौलिः मस्तकं येन तादृशस्य, शश्वत् सततं, मदीयौ चरणौ प्रणमतः बन्दमानस्य, तत्र
निकषणेः श्रापैः, मष्टुः चिक्षुः, चूडामणिः अहिंसोऽपि कीमलः सन्नपि, मे मम,
हृदये वर्त्तसि, स्थित इति श्रियः गाढम् अत्यन्तं, विचारयति कथं नु ? किम् ? ; कथमहं
चरणधीग्योऽपि हृदये धार्यते इति तर्कयतीव किम् ? इति भावः । [उत्पन्नाऽलङ्कारः ।
“गाढं विचारयति मे हृदये कथं नु” इत्यत्र “गाढं विदारयति मे हृदये कथं नु ?”
इति पाठः साधोयान्, “मष्टुः” “अहिंसोऽपि” इति विशेषणद्वयस्य “विचारयति”
इति पाठे साधक्यभावात् । पाठेऽस्मिन् अहिंसोऽपि मे हृदये कथं नु किमपि, गाढं
विदारयति ? विपाटयति ? इत्यर्थः । अत्र मष्टुणोऽपि अहिंसोऽपि विदारयति इति
विरोधात् विरोधाभावाच्चङ्कारः] । वचनतिशक्तं इत्यम् ॥ १२ ॥

मल । [पादयोर्निपत्य कृताञ्जलिः] । ता दृष्टि मे अज्जउत्तच्चिण्हं
चूडामणिं, जेण एदं हिअए कटुअ ज्जलनपवेसेण (म) अबबोमि
हिअअस्स सन्दावटुक्खं । (१६)

नीम । पतिव्रते ! किमेवमाकुलयसि ? ननु सर्वेषामेव
अस्माकमयं निययः । (य)

महा । महाराज ! ता किं अरुहेहिं पडिपालीअदि ?
(१७) (र)

नीम । न खलु देवि ! किञ्चित् । किम्बाहिताग्नेः नान्ये-
नाग्निना संस्कारो विहितः ; अतोऽग्निहोत्रशरणादग्नीन्
आदायात्मानमुद्दीपयामः । (ल)

महा । [आश्चर्यतमम्] । कष्टम् !! ममैकस्य कृते सकलमेवेदं
त्रियाधरकुलमुच्छ्वसम् । तदेवं तावत् । [प्रकाशम्] । तात ! न

(१६) दृष्टि मे आर्यपुत्राचक्रं चूडामणिं, येनेनं हृदये कृत्वा ज्जलनप्रवेशेन
अपनयामि हृदयस्य सन्तापदुःखम् ।

(१७) महाराज ! तत् किमस्माभिः प्रतिपात्यते ?

(म) आर्यपुत्राचक्रम् आर्यपुत्रस्य आरक्षाचक्रभूतम् । ज्जलनप्रवेशेन
अग्निप्रवेशेन ; अग्निप्रवेशपूर्वकजीवनविसर्जनेनेति भावः ।

(य) आकुलयसि व्याकुला भवसि । अयं निययः अग्निप्रवेशेन हृदय-
सन्तापापनयनरूपः सङ्ख्यः ।

(र) किम् ? कथम् ? प्रतिपात्यते अपेक्ष्यते, समय इति शेषः, किं-निमित्त-
मधुनाऽप्यस्माभिर्विलम्ब्यते ? इत्यर्थः ।

(ल) किञ्चित् किमपि, प्रतिपात्यते इति शेषः । बाहिताग्नेः बाहितः स्थापितः,
अग्निः येन सः तस्य अग्निहोत्रस्य, साग्निहोत्रस्य इत्यर्थः । (“बाऽऽहिताग्न्यादिषु”
(२।२।२७ पाठः) इति बाहितशब्दस्य पूर्वनिपातो वैकल्पिकः] अन्येन बाहिताग्न्यति-
रिक्तेन । संस्कारः अन्यस्मिन्निपातः, दाह इति यावत् । अग्निहोत्रशरणात् अग्निहोत्र-
गृह्यात्, (“शरणं गृह्यरक्षितोः” इत्यमरः) । उद्दीपयामः प्रज्वालयामः, दाहयाम
इत्यर्थः ।

खल्वनिश्चित्यैव युक्तमिदमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् । सवि-
चाराणि हि देवविलसितानि । कदाभिन्नायं नाग इति ज्ञात्वा
परित्यजेन्नागशत्रुः ; तदनयैव दिशा (व) वैनेतेयमनुसराम-
स्तावत् ।

इडा । सञ्जहा देवदाणं पसादेण जीबंतस्स पुत्तप्पस्स सुहं
दंसेम । (१८)

मल । [आत्मगतम्] । दुल्लहं क्व एदं मम मन्दभग्गाए । (१९)

जीम् । वत्स ! अविनष्टेषा तव भारती भवतु । तथाऽपि
साग्नीनामेवास्माकं युक्तमनुसर्त्तम् ; तदनुसरतु (श) भवान्,
वयमप्यग्निशरणादाग्निमादाय त्वरितमेवानुगच्छामः ।

[पत्नी-बधूममेतो निष्क्रान्तः] ।

शङ् । तत् यावत् गरुडमनुसरामि । [अतो निर्वण्यं] ।—

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचक्षुकषणेर्दाणोरिवाट्रेनवाः

प्लुष्टोत्खातवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखाश्रेणिभिः ।

मज्जद्वज्रकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः

शृङ्गाये मलयस्य पन्नगरिपुटैरादभौ दृश्यते ॥ १३ ॥

(१८) सर्वेषां देवतानां प्रसादेन जीवतः पुत्रस्य सुखं पश्यामः ।

(१९) दुर्लभं खल्वेतत् मम मन्दभाग्यायाः ।

(व) कृते निमित्तम् । सञ्जहा विनष्टम् । इदं कर्तुं व्यवसितमित्यर्थः ।
इदृशम् अप्रियविशद्वपम् । साहसम् अभिसृष्ट्युत्सारितम् । सविचाराणि विचारा-
पेक्षोचि, विशेषं विमृश्य निश्चितव्याप्तीत्यर्थः । देवविलसितानि देवावलसितानि, विवि-
क्ततुर्दिपाका इत्यर्थः । अनया दिशा रक्तधाराप्रदग्निर्तेज मार्गेत्यर्थः ।

(श) अविनष्टा सत्या । भारती वाक् । साग्नीनाम् अप्रियसहितानां,
गृहीताग्नीनामित्यर्थः । अनुसरतु, वैनेतेयमिति शेषः ।

गरुडं वर्णयति, कुर्वाण इति ।—रुधिरार्द्रयोः जीमूतवाहनरक्तसिक्तयोः, चक्षुः
कषणेः सर्षपैः, पुनः पुनरवलीखनेरित्यर्थः, पट्टेः पर्वतस्य सन्ध्विनीः, पाषाणमयी-

[ततः प्रविशत्यासन्नस्यः पुरःपतितनावकी गरुडः ।]

गरुडः । जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपतीन् अश्रुता नेदमाचर्यं
मया दृष्टपूर्वं यत्, अयं महात्मा न केवलं न व्यथते ॥ प्रहृष्ट
इव किमपि (ष) दृश्यते ॥ तथा हि—

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योदये-

मांसोत्कर्त्तनजा रुजोऽपि बहतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखम् ।

गात्रं यच्च विलुप्तमेकपुलकस्तत्र स्फुटो दृश्यते

दृष्टिर्मण्युपकारिणौव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥ १४ ॥

रित्यर्थः, नवाः दोषीरिव काष्ठान्नुवादिनीरिव, सज्जनित्वाप्तोभयपार्श्वकाष्ठमयजल-
सिचनीरिवेत्यर्थः, ("दोषी काष्ठान्नुवादिनी" इत्यमरः) कुवांश्च, तथा स्वस्य नयनयोः
यत् ज्योतिः प्रभा, तस्य शिखिश्रेणिभिः आचिःसङ्घातेः, पुष्टं दग्धम्, लखातम्
गुण्डूलितञ्च, समूलं दग्धमिति भावः ; वनात्तरं काननावकाशे येन तथाभूतः, तथा
सज्जताम् अभ्यन्तरं प्रविशतां, बज्रकठोराणां घोराणां भीषणाणां, सुतीक्ष्णानामिति
यावत्, नखराणां प्राक्तेः अयेः, अवगाढा गभीरोक्तता, निखीकृता वा, अवनिः पृथ्वी येन
तथाविधः, अनी पद्मगात्रां नागानां, रिपुः गरुडान्, सप्तयन्त्र शङ्काये दूरात् दृश्यते ।
[अथ स्वभावात्पुत्रपक्षयोः सापेक्षमङ्गरः] । शार्दूलविकीर्णं व्रतम् ॥ १३ ॥

(ष) भुजङ्गपतीन् नागश्रेष्ठान्, महासर्पानित्यर्थः । न केवलमिति ।—केवलं
न व्यथते न पोडामनुभवतीति न, व्यथते एव, तथाऽपि किमपि किञ्चित्, प्रहृष्ट इव
दृश्यते, व्यसक्तस्तेऽपि दुर्षोदये इत्याशयेन । यदा—केवलं न व्यथते इति न अर्थात्
व्यथां नानुभवत्येव, प्रत्युत प्रहृष्ट इवापि लक्ष्यते इत्यर्थः ।

सव्यवस्थायामपि दुर्षभावं विव्रणोति, ग्लानिरिति ।—धैर्योदयेः धैर्यातिरिक्तैः हेतुभिः,
अधिकं यथा तथा पीयमानं रुधिरं यस्य तादृश्यापि, अस्य महात्मनः, ग्लानिः
अदृष्टः, विषादभाव इत्यर्थः, नास्ति, ग्लानिकारणसंस्पर्शेऽपि ग्लानिर्नास्त्येवमित्येवमिति
भावः ; तथा मांसानाम् उत्कर्त्तनेन खण्डनेन, जायको इति तथोक्ताः मांसच्छेदभवाः,
रुजः पोडाः, बहतः अपि प्राप्नुवतोऽपि, अनुभवतोऽपीत्यर्थः, अस्य मुखं, धैर्योदयेरिति
अत्रापि अनुवर्तनीयम् ; प्रीत्या सन्तोषेण, प्रसन्नं प्रफुल्लं, विषादो दूरमास्त्वामिति
भावः ; यच्च गात्रं शरीरं, न विलुप्तं न विनष्टं, मया न खण्डितमिति यावत्, तत्र
गात्रे, एषः केवलः, पुलकः शीतदुर्षः, परप्रावरणजनितान्मोदयादिति भावः ;

ततः कुतूहलमेव जनितमस्यानया धैर्य्यवृत्त्या । (स)
भवतु, न भक्षयाम्येवेनं, पृच्छामि तावत् कोऽयमिति ।

नागः । शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्ता-

मद्यापि देहे मम मांसमास्ति ।

वृत्तिं न पश्यामि च ते महात्मन् !

किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ! ? ॥ १५ ॥

गण्डः । [आत्मगतम्] । आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् !! कथम् !! अस्या-

मप्यवस्थायामेवमूर्जितमभिधत्ते !! (इ) [प्रकाशम्] ।—

आवर्जितं मया चक्ष्वा हृदयात् तव शोणितम् ।

अनेन धैर्य्येण पुनस्त्वयाऽऽहृतमिवाद्य मे ॥ १६ ॥

तत् कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

स्रुटः अष्टः दृश्यते, तथा द्वाष्टः जेवम्, उपकारिण्य आततायिनि अपि, मयि उप-
कारिणीव ज्ञानोपकारी इव, निपतति । [अत्र ज्ञानादीनां कारणे सत्याप तदभावात्
विशेषोक्तिरलङ्कारः, उपकारिणीव इत्यनोपमाऽलङ्कारश्च इत्यनयोः संसृष्टिः ।
शार्दूलविकीर्णतं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(स) धैर्य्यवृत्त्या धैर्य्यव्यवहारेण ।

गण्डं भोजननिस्पृहं दृष्ट्वा कारणपृच्छामुत्तेन निजमलौकिकमौढाद्यैः प्रकटयति,
मिरेति ।—अद्यापि इदानीमपि, पादमयेऽपि योग्योद्यमेततः ; शिराणां मुखैः अप-
भागेः, रक्तां स्यन्दते एव स्रवत्येव, मम देहं मांसम् अस्ति, ते तव, वृत्तिं परितोषञ्च, न
पश्यामि, (“वृत्तिं न पश्यामि तवापि तावत्” इति पाठान्तरेऽपि स एवायः)
अत एव हे महात्मन् ! गरुत्मन् ! त्वं किं कथं, भक्षणात् विरतः ? निवृत्तः ?
रक्तादीनां सत्त्वात् त्वया इदानीमेव न निर्वातितव्यम्, अपि तु यद्येष्टमेव भोक्तव्य-
मिति भावः । एष श्लोकः साहित्यदर्पणे दशमोऽक्षरस्य सदाहरणरूपेण प्रदर्शितः ।
[अत्र भक्षणाभिधत्तेः कारणभावेऽपि तदुत्पत्तेः विभावनाऽलङ्कारः, एवं भक्ष-
विरामाभावस्य हेतोर्बर्त्तमानेऽपि तदभाववक्षणात् विशेषोक्तिः, तत् एतयोः सन्देह-
खड्गरालङ्कारः] । उपजातिवृत्तम् ॥ १५ ॥

(इ) कर्मितम् अस्माकमितिप्रथमपूर्य्यम् । (“कर्मसु कर्मिणोऽस्माकं बलेषु
प्राचनेऽपि च” इति मेदिनी) अभिधत्ते कथयति ।

आवर्जितमिति ।—मया चक्ष्वा तव हृदयात् वक्ष्यते, शोणितम् आवर्जितम्

नायकः। एवं क्षुद्रपतसो न आवणयोऽस्मत्स्वम्। कुरुष्व
तावत् सम मांसशोणितेन (क) दृष्टम्।

शङ्ख। [उड्डीपत्य]। तार्क्ष्य ! न खलु न खलु साहस-
मनुष्ठेयम्। नायं नागः। परित्यजैनम्। मां भक्षय ; अहं
तवाहारार्थं प्रेषितोऽस्मि वासुकिना। [उड्डीपत्य]। (ख)

नायकः। [शङ्खचूडं दृष्ट्वा]। कष्टम् !! विप्रक्षौभूतो मे मनोरथः
शङ्खचूडेनागच्छता।

गरुडः। [उड्डीपत्य]। हयोरपि भवतोर्बध्यचिह्नम्। कः
खलु नाग इति नावगच्छामि।

शङ्ख। स्थाने एव भ्रान्तिः। (ग)—

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नाक्षोक्त्यते कक्षुकः ?
जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया हे अपि ?।

‘नाक्षतम, आक्षय पोतमित्यर्थः, त्वया पुनः त्वया तु, अनेन धेय्येव एतद्व्यख्यायामपि
आक्षोभ्यत्वपेक्षेति भावः ; अथ मे सम, आक्षयमित्यर्थः, शोषितमिति शेषः। [अवाति-
शयोक्तिमुक्त्वा उत्प्रेष्य]। १ १६ ॥

(क) क्षुद्रपतसः क्षुद्रानिपोदितः। न आवणयोग्यः न आवणित्यर्थः, नयेति
शेषः। [मांसशोणितेनेति प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावः]।

(ख) न खलु न खलु नैव नैव, [सम्भ्रमे दिव्यः]। उड्डीपत्यः वक्षःखलम्।
दृष्ट्वाति उपनयतीत्यर्थः, गरुडसमीपमिति शेषः ; वक्षोविदारणार्थमिति, स्वस्यैव
नागत्वनिश्चायकस्वस्ति त्विहकादिप्रदर्शनाशमिति वा भावः।

(ग) स्थाने एव युक्तमेव। (“युक्ते मे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) भ्रान्तिः
अवबोधमर्थं वक्ष्यत्वनिर्णय भवः। सोल्लुण्ठनीतिरियम् ; अमक्षो युक्तियुक्त एव
इत्यर्थः ; अमक्षो अयुक्तमेवेत्याशयः ; यद्वा—स्थाने एवं सादृश्ये एव, सदृशवस्तुनि
एवेत्यर्थः, (“स्थाने तु कारणार्थं स्यात् युक्त-सादृश्यशोरपि” इति संदर्भो) भ्रान्तिः,
नायके इति शेषः, सदृशदर्शने एव भ्रान्तिर्जायते, अत्र तु सादृश्यमेव नास्ति, कुतः
भ्रान्तेरवसरः ? इति भावः।

आन्तरस्थानत्वं प्रतिपादयति, आस्तामिति।—वक्षसि स्वस्तिकलक्ष्म स्वस्तिकं नाम
शान्तिचिह्नमिति, तद्वैव लक्ष्म लक्ष्मणम्, आस्तां दिव्यं क्षुद्रत्वात् स्वस्तिकमिहानाग

तिसस्तीत्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्वारत्नत्वेषो

नैता दुःसहशोकसीत्कृतमरुत्पीडाः फणाः पश्यसि ? ॥ १७ ॥

गरुडः । [उभौ निदृश्य शङ्कपूज्य फणां दृश । तत् कः खलु मया
व्यापादितः ?

गङ्गा । विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथमकार-
णिकेन त्वया इदमनुष्ठितम् ?

गरुडः । [स्वगतम्] । कथमनुष्ठितम् ? (घ) अयं विद्याधर-
कुमारो जीमूतवाहनः ॥

मेरो मन्दरकन्दरासु हिमवत्क्षानी महेन्द्राचले

वैलामस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारभारीष्वपि ।

किमाप प्रयोजनं नास्त इत्यर्थः, तनौ शरीरे, ममति शेषः, कस्यचः निर्भोक्तः,
सर्पत्वमित्यर्थः, ("खोकोर" इति यत्प्रसिद्धिः) न आक्षेप्यते ? न दृश्यते ?
त्वयेति शेषः ; का कथा अन्यसूत्राचिह्नदर्शनस्येत्यर्थः ; काका प्रतीयते, एवमुत्तरत्वापि ;
कस्यचित् अन्यस्यापि वक्षसि स्तुतिर्वाच्यस्य सङ्काशः सम्भाव्यते, निर्भोक्तु नाग
विना कस्यापि प्राचिनः न भवतीति भावः ; किञ्च, त्वया जल्पतः एव चालपतो-
ऽपि, एवकारोऽत्र अच्यर्थः, न तु तृतीयमवस्थितस्य इत्यर्थः, तथात्वे जिह्वादर्शनाभावा-
दिति भावः ; मे हे जिह्वे अपि न गच्छिते नाम ? न कश्चित्ते नाम ? नाम इति
विचार्य ; जल्पतो मे जिह्वा इयं त्वया सुस्पष्टमेव दृश्यते, तथाऽपि मम नागत्वे मे
स्वान्तिः ? इत्यङ्गी ! इति भावः ; तथा तीक्ष्णं तीक्ष्णं, दारुणेनेत्यर्थः, विषाघ्रेः
धूमपटलेन धूमनिचयेन, व्याजिह्वाः मन्दोभृताः, अच्यर्थं मलिनोभृता इत्यर्थः,
("जिह्वान्तु कुटिले मन्दे" इति छेदः) वज्रान् मण्डानां, त्वेषः कान्तयः यासां
तथोक्ताः, तथा दुःसहेन शोद्धमशक्तेन, शोकेन जीमूतवाहनप्राचिनावनाशजनितेन इति
भावः ; यत शीत्कृतं शीत्कारः, तदेव मरुत वायुः, कल्पनकारित्वादिति भावः ; तेन
यः मरुत शीत्कारसम्भूतः पवनः इत्यर्थो वा, तेन पीडा कल्पनरूपा व्यथा यासां
तादृशीः, तिस्रः एताः परिदृश्यमानाः, फणाः न पश्यसि ? मम भाग्यत्वाभिव्यञ्ज-
नानामेव लक्षणानामेतेषां द्रष्टुरपि ते भ्रान्तः सर्वश्रेयानुचिता इति भावः । [अत्र
काका अन्यार्थप्रातपादनादर्शनात्तरलङ्कारः, एवं विषाघ्रे-शीत्कृतमरुदित्यादौ रूपकं,
जल्पत इति पदार्थस्य जिह्वा इयं दर्शनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गालङ्कारश्च इत्येषां सङ्करः] ।
प्रादुर्भावाकौडतं वतम् ॥ १७ ॥

(घ) कथमनुष्ठितम् ? किं कृतमित्यर्थः, भवेति शेषः ।

जीमूतवाहनश्च [लज्जाक्रावस्तत्त्वं वर्णयति, मेरावति । — मेरो सुमेरुशेखरे, मन्ध-

दिक्कुक्षेषु च तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तन्मया

लोकालोकविचारिचारणमपैकहीयमानं ययः ॥ १८ ॥

सर्वथा महत्यङ्कपङ्के (छ) निमग्नोऽस्मि ।

नायकः । भो. फणिवर्ते ! किमेवमुद्दिग्गोऽसि ?

ययः । किमस्यानमिदमावेगस्य ? (च)—

स्वशरीरमिदं दत्त्वा ताव्यात् परिरक्षितं यदीयमिदम् ।

युक्तं नेतुं भवतः पातालतलादपि तलं माम् ॥ १९ ॥

इत्युक्तं समुद्रमन्यने सत्यानन्दस्य मृतस्य पदविशेषस्य, कन्दवासु गुहासु, दिनवतः हिमा-
चलस्य, रात्री प्रस्ये, महेन्द्राचले महेन्द्रास्य कुक्षपर्यन्ते, केलास्य शिखातलेषु, मलयस्य
तटास्य च चर्य पर्यन्तस्य, प्राग्भागेषु उत्कर्षयुक्तस्थानेषु, उत्कृष्टप्रदेशेषु इत्यर्थः ;
ययः—अपभागेषु, शिखरदेशेषु इत्यर्थः, (“प्राग्भागे उत्कर्षे परभागे पर्यन्तापभागे
च” इति वाचस्पत्यनङ्ककोषे) अपि, तथा तेषु तेषु मया पुनः पुनः विचारतः सुप्रसिद्धेषु
इत्यर्थः, दिक्कुक्षेषु दिग्गः कुक्षः इव अतादिपिङ्गतमण्डलाकारस्यानाम इव तेषु,
दिग्देशेषु इति यावत्, लोकांलोकै तटास्यनृध्याकरचस्य कक्षीमापर्वत, विचरन्तीति
तथोक्ताः, ये चारणमयाः वेतालिकवर्गाः ते, उद्गायनात्मन उद्योगान्धारयामिष,
गोश्रमणं लोच्यमानं, यस्य तत् प्रसिद्धं, ययः मया बहुशः पुनःपुनः, श्रुतं, सोऽयं
निवारकृत्वा लोमूढबाह्वः ॥ इति गच्छोक्तान्तर्यः । [ययः एकस्य ययस्य
मेवमभ्युत्थनेन गच्छत्वात् विशवासकारः, तेन च लोमूढबाह्वस्य लोकांतिग्राहि-
महत्स्यज्ञानादुदात्तालङ्कारोऽपि, तदेतयोः उद्धरः] । शार्दूलविशोक्तं इत्यम ॥ १८ ॥

(छ) सर्वथा सर्वप्रकारेण । अङ्कपङ्के पापपङ्के, (“पापं किल्बिषकल्पवन् ।
ककुषं इजिनेनीऽवमं होदुरितदुष्कृतम् ॥” इत्यमरः) ।

(च) अस्यानम अयोग्यज्ञानम, अविषयः इति यावत् । इदं मया च-
रणाश्रमाक्रमशरीरदानमित्यर्थः । आवेगस्य कैक्यस्य, आवेगस्य विषय एवेति भावः ।

आवेगहेतुं विवक्षीति, स्वशरीरमिति ।—इदं स्वशरीरं निजदत्तं, दत्त्वा भव्यमात्र
उपायनोक्त्येत्यर्थः, ताव्यात् गच्छात्, यदीयं यस्य मन, इदं शरीरं, परिरक्षितं, त्वर्थात्
शेषः, ना होनादपि होमं तं मामित्यर्थः, भवतः पातालतलात् अपर रागतस्य निजः
प्रदेशादपि, न तु केवलं पातालात्, तस्यापि निजः इत्यपि न्यायः, तस्मिन् अपः प्रदेशं,
सर्वथा अन्ततममण्डलं ज्ञानमिति यावत्, नेतुं प्रापयितुं, युक्तम् वाच्यं, न तु
पातालतलम् ; इत्यु गच्छोक्तिपाथेन संरचितस्यैवमस्य मे लोच्योक्तं मुक्तप्रदर्शनम्

नरकः । अये !! ककुषार्द्धचेतसा अनेन महात्मना अस्मद्भास-
गोचरयतितस्यास्य फणिनः प्राणान् रक्षितुं खटेह आहारार्थ-
मुपनीतः ; तन्महदकृत्यमेतन्मया कृतम् । किं बहुना, बोधिमत्स्य
एवायं व्यापादितः । तस्य महतः पापस्य अग्निप्रवेशादृते नान्यत्
प्रायश्चित्तं पश्यामि ; तत् क्व नु खलु वक्त्रं ममासादयामि ?
[दिग्ः पश्यन्] । अये ! अमी केचित् गृहीतात्मन्य इत एवा-
गच्छन्ति, तत् यावदेतान् प्रतिपानयामि । (छ)

शङ्कः कुमार ! पितरौ ते प्राप्ता ।

नायकः । [वन्द्यमानः] । शङ्कचूड ! समुपविश्योत्तरीयेण
आच्छादितशरीरं कृत्वा धारय माम् ; अन्यथा कटाचिदीदृशं
सहसैव मां दृष्ट्वा अस्मा जीवितं जह्यात् ।

शङ्कः । [पार्श्वपतितनुत्तरीयं गृहीत्वा तथा क्रीति] ।

सर्वदेवानौचित्यात् आनवावभूमौ पातालं कथमहं मुखं प्रदर्शयिष्यामि ? अतश्चिरात्-
तमसाऽऽदले सर्वथेव बाष्पिममामनविरहिते पाताकृतत्वादपि तन्मम अवस्थानं युक्त-
मिति निश्चयः । [अत्र पूर्वार्द्धवाक्याद्यं परार्द्धवाक्यार्थहेतुतया काव्यलिङ्गं, तद्व्यापित्वा
च पाताकृतजनयनव्यापारस्याश्लेषार्थपरिबद्धेतिवचनयोः सङ्करः । यद्वा—युक्तमित्यत्र
विम ? इति शेषः, यस्तथा स्वशरीरदानेन परिज्ञातः, तदर्थे च यदि किञ्चिद्विद्या
न भवेत्, तदा तस्य जीवन्तीकं ज्ञातस्य का कथा ? पाताकृतलिङ्गादि तस्य ज्ञानं
नास्त्येव, तस्यादथ एव तस्य पापिनी योऽयं ज्ञानमः ; अतः सुनिगमकात्ममहमानस्य
भवतः मां पाताकृतत्वादपि तलं मे युक्तं विम ? इति काकः, नैव युक्तमित्यर्थः,
एवञ्च सुनिगमकात्री भवता न निवारणीय इति भावः । आख्यां वचनम् ॥ १८ ॥

(छ) अस्मद्भासगोचरपतितस्य अमरमनेन्द्रविषयं मतस्य, महानवविषयी-
भूतस्य इत्यर्थः । बोधिमत्स्यः बोधः ज्ञानं, महाभीकरादिकमित्यर्थः, सः अस्य अस्तीति
बोधो निरीषेण ज्ञानवान् इत्यर्थः, एवमूतं मत्तं स्वभातः यस्य सः, यो हि संनारस्य
अनित्यतां ज्ञात्वा नित्यज्ञानमयः सञ्ज्ञातः, स एव बौद्धास्ते बोधिमत्स्य इत्याख्याया
परिभाष्यते ; तदाख्यः ककुषाचारः बौद्धमार्गवक्तव्यो कदिग्राह्यता । व्यापादितः
विनाशितः । अग्निप्रवेशादृते वक्त्रो जीवन्निवर्जनं विना । समासादयामि प्राप्तामि ।
गृहीताप्रवः सुविधाः । इतः अस्यां दिशि । प्रतिपानयामि अप्रेषे ।

[ततः प्रविशति पत्नी-बधू-पत्नी जीमूतकेशः] ।

जीमू । [आनन] । हा पुत्र जीमूतवाहन !—

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायां क्रमः ?

किं रक्ष्य। बहवः किमेक इति ते जाता न चिन्ता कथम् ? ।

ताह्योत् त्रातमहिं स्वजीवितपरित्यागं त्वया कूर्धता

येनात्मा पितरौ बधूरिति हतं निःशेषमेतत् कुलम् ॥ २० ॥

उवा । [नमस्कृत्यमुद्दिश्य] । जाटे ! विरम मुहूर्तम् । अवि-

रजानिबद्धंतवाप्यविंदूहिं अहिहवोमदि (ज) अशं
अग्नी । (२०)

मर्षे [परिक्लामति]

जीमू । हा पुत्र जीमूतवाहन !

(२०) जाते ! विरम मुहूर्तम् । अविस्मयितव्यं । अविस्मयितव्यं । अविस्मयितव्यं ।

आत्मीय इति ।—कृपायां परस्मिन् अन्तर्भावप्रदर्शने, अथवा आत्मीयः कृपणः, परः अनात्मीयः, अशमिति शेषः इति एवं, क्रमः नियमः, विचार इति भावः ; कुतः खलु ? खलु इति प्रश्नोक्तमन्यथं, कृपापि आत्मीयत्वे, सत्यं कल्पमेतत्, कृपावितरणे आत्म-परिविचारी न स्वीकरोति तथ्यमेवेत्यर्थः, किन्तु बहवः, प्राचिनः इति शेषः, रक्ष्यः रक्षणीयः, किम ? किम् एकः प्राची, रक्ष्यः ? इति अशमविपरिवर्तनम् अन्वयः आर्थः ; इति एवं, चिन्ता ते तव, कथं न जाता ? तात्पर्यं गच्छात्, अहिं पश्यन्, पश्यन्ति शेषः, तातं रक्षितं, स्वजीवितपरित्यागम् एकं प्रति कृपाया निजजीवनविनर्जनं, कूर्धता येन त्वया आत्मा अदृष्टः, पितरौ, बधूः पत्नी, इति, अतएवमिति शेषः, बहव इति भावः ; अतः एव निःशेषं यथा तथा, एतत् कुलं हतं नाशितम् ; त्वत्वे ते चिन्ता कथं न जाता ? इति द्वितीयपादस्य-वाक्येन सम्बन्धः । [अत्र अहिं वातुं स्वजीवितं परित्यजतो देवात् पित्रादीनां हननदप्राप्त्यवरणात् विशेषावधारः, “किञ्चित् प्रकुर्वन्तः कार्यमग्नयस्तेतरस्य वा । कार्येण करणं देवादिशिवस्त्रिविधः श्रुतः ॥” इति दर्शनसारसंज्ञायात्] । आर्द्धविक्रीणं उक्तम् ॥ २० ॥

(ज) जाते ! अशे ! । अविस्मयते, नष्टोभूयते, निर्वाप्यते इति वाच्यम् ।

गदहः । [वृत्ता] । “हा जीभूतवाहन !” इति ब्रवीति ; तत्
व्यक्तमयमस्य पिता । तत् किमेतदौयेनाग्निना आत्मानम्
उद्दोषयामि ? न शक्नोमि अस्य पुत्रघातलज्जया मुखं
दर्शयितुम् । अथवा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽस्मि, तटस्थ (भू)
एवास्मि जननिधेः ; तत् यावद्विदानीम्—

ज्वालाभङ्गेऽस्त्रिकोशमनरमनमत्कामजिह्वाऽयकल्पैः

मर्पद्भिः सप्तमतेः पटमिव कवलीकर्तृमौशैः समुद्रे ।

स्त्रैरेवोत्पातघातप्रसरपटुतरेर्धुक्षिते पक्षवातेः

अस्मिन् कल्पावसानज्वलनभयकरे बाहुवाग्नी पतामि ॥२१॥

[इत्युत्थातुमिच्छति] ।

(भू) एतदौयेन एतत्कामाग्निना, एतत्समाह्वनेत्यर्थः । उद्दोषयामि दाह-
यामि । अस्य अस्त्रे, [अस्त्रादिविचारा वृत्ती] । तटस्थः तीरस्थः ।

अष्टोदारी गदहः पापनाशकर्तव्यतां विप्रथोति, ज्वालाभङ्गेरिति ।—अस्मिन्
परिवृष्टमाने, समुद्रे समुद्रगर्भस्थे इत्यर्थः, त्रिकोशकम् त्रिभुवनम्, [स्त्रीपन्थस्य
वेभाविकप्राशस्त्यात् न ङोप्] वसने कवलीकरश्च, यः रसः चतुरागः, लास्यपता
इति यावत्, तेन लसन् स्फुरन्, लज्जकायमान इति यावत्, यत् कालस्य
अन्तकाल, जिह्वाऽयः तत्कल्पैः तत्सङ्गैः, मर्पद्भिः कर्तृमौशैः समुद्रे, अतिप्रचण्ड-
त्वाद्भोगलक्षणापर्यन्तमुत्पादयति इति यावत्, अत एव सप्तमतेः सप्त जप्तसङ्क्रान्ताः,
जप्तयोऽश्वाः यस्य तस्य सूर्यस्य, (“सोढये धीतितुरग-तुरकाश्चतरङ्गमाः । नाजिवाह्वानं-
गन्धवं हयैस्त्ववसप्तमयः ॥” इत्यमरः) पटं स्त्रानं सूर्यलीकमित्यर्थः, कवलीकर्तृ-
यमितुम्, दृष्टेः सप्तमतेः यव, ज्वालाभङ्गेः शिखातरङ्गे, (“भङ्गतरङ्गं कुर्मिवा”
इत्यमरः) तरङ्गवनं सन्नामनतिमङ्गिः अर्चिर्भिचयेः इति यावत्, उपलक्षिते इति
शेषः, [इत्यभूतस्यचक्षे दृतीया] तथा उत्पाते प्रलयकाली, यः वातस्य प्रसरः
प्रस्फुरणं, तद्वत् पटुतरः प्रचण्डा इत्यर्थः रेः, यद्वा—उत्थानेन ऊर्ध्वोत्थानवेगेन
हेतुना, यो वातस्य बाधेः प्रसरः विसारः, अवेगप्रवृत्तमित्यर्थः, तेन पटुतरेः अति-
प्रचण्डे, वद्विर्वायना सङ्गं मेतनेन दिग्विभूतेरिति यावत्, स्त्रैरेव निकेरैकं
पक्षवातेः पक्षः स्फालनीकपवनेः धुक्षिते सम्योपिते, तथा कल्पावसाने प्रलये,
यः ज्वलनः अग्निः, जगद्दहनार्थं समुद्भूतो यः सङ्घर्षस्तुल्यविनिःसृती वक्रिरिति

नायकः । भोः पक्षिराज ! असमनेनाध्यवसायेन, नायं प्रतीकारोऽस्य पाप्मनः ।

गरुडः । [जालुभ्यां स्थित्वा कृताञ्जलिः] । भो महात्मन् ! कस्तर्हि कथ्यताम् ?

नायकः । प्रतिपास्ये क्षणमेकम् । पितरौ मे प्राप्नो, यावदेतौ प्रणमामि ।

गरुडः । एवं क्रियताम् ।

जीम् । [दृष्ट्वा सङ्घर्षम्] । देवि ! दिष्ट्या वर्धसे । अयं वत्सो जीमूतवाहनो न केवलं प्रियते, प्रत्युत कृताञ्जलिना गरुडेन शिष्येणेव पर्युपास्यमानस्तिष्ठति । (ज)

महा । महारात्र ! कश्चिदस्मि । अक्षुब्धसरीरस्म सुहं पेक्विस्सं । (२१)

मल । अहं अज्जउत्तं पेक्विअ अदिपिअं त्ति करिअ ण पत्तिअमि । (ट) (२२)

(२१) महाराज ! कृताञ्जलिः । अक्षुब्धसरीरस्य सुहं प्रेक्षिष्ये ।

(२२) अहमाद्युपुच्छं प्रेक्ष्य अतिप्रियमिति कृत्वा न प्रत्येनि ।

श्रावत्, तद्वत् भयकरं भयजनकं, बाहुवाग्रौ, स्रग्ंटा प्रज्वालिते इति भावः ; (यद्यपि “बाहुवो बडवानलः” इत्यसरीरः, तथाऽप्यत्र अग्न्यपदस्य नाधिकपठता, सङ्गवाक्यत्वात्) पतामि अत्मानं निक्षिपामि, अस्मिति शेषः । [अत्र प्रथमे पादे “रस-अस” इति लकारस्य सकृदाभ्यासः तथा द्वितीये “स-प” इत्येतथोरसकृदाभ्यासः हृत्प्राप्तः, इवेति वाच्योत्प्रेषणं संसृष्टः, ततोश्च चतुर्थेऽक्षरेऽप्यस्य इत्येवं संसृष्टः] । सङ्घरा इति ॥ २१ ॥

(ज) दिष्ट्या भाग्येन । प्रियते तिष्ठति, जीवितो वर्धते इत्यर्थः । [“धृञ्जीतो” इति तौदादिङात् धृ षातोः षटि रूपम्] प्रत्युत नेपरीत्येन, परन्तु इत्यर्थः । पर्युपास्यमानः सेव्यमानः ।

(ट) प्रत्येनि विश्वसिन् ; अतिप्रचयास्पदस्य सुदेवात्ययशङ्कायाः क्षामाविष्क-
त्वादिति भावः ।

जीमू। [उपसृत्य]। वत्स! एहोहि, परिष्वजस्व (ठ) माम्।

नगवः। [उत्थातुमिच्छन् पतितोत्तरीयो मुञ्चति]।

शङ्क। कुमार! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

जीमू। हा वत्स! कथं मां दृष्ट्वा परिष्वङ्गं (ड) गतोऽसि?

शङ्क। हा पुत्रभ! कहं बाधामेत्तकेण वि तुए ण संभा-
विदमिह? (२२) (ठ)

नगवः। हा अज्जउत्त! कहं गुरुप्रणो वि दे (ण) ण
पेक्खिटब्बो?। (२४)

सर्वे। [भीष्टं गच्छन्ति]।

शङ्क। हा शङ्कचूडहतक! कथं गर्भस्थ एव न विपन्नोऽसि,
यिनैवं क्षणे क्षणे मरणातिगं (त) दुःखमनुभवसि?

नगवः। सर्वमिदं मम नृशंसस्य असमीक्ष्यकारिताया
विजृम्भितम्। (थ) तदेवं तावत् करोमि। [पचाभ्यां वीजघन]।
भो महात्मन्! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

(२२) हा पुत्रक! कथं बाधामेत्तकेण त्वया न सम्भाविताऽसि?

(२४) हा आद्यपुत्र! कथं गुरुजनोऽपि ते न मोक्षतव्यः?

(ठ) परिष्वजस्व आशङ्क।

(ड) परिष्वङ्गं आशङ्कं, कालाविक्रान्तमिति यावत्।

(ट) सम्भाविता सत्कृता, सम्बर्धितेति यावत्।

(ण) गुरुजनोऽपि पितृवावाप, अनुकल्पभोधां परिचारिकीं मां दृष्टुं मार्चयि,
परन्तु गुरुचरकशृङ्गेन तत्र तस्मै ते गुरुजनादर्शनं नीक्षितमित्यपि-शब्दाद्यः। ते त्वया।
[उद्धृष्टो गच्छन्त्या वीजो]।

(त) शङ्कचूडहतक! पापशङ्कचूड! विपन्नोऽसि मृतोऽसि। क्षणे क्षणे
म्रितव्यस्य। मरणातिगं मरणमभिमन्यते अतिक्रम्य वसन्ते इति तादृशं, मृत्यु-
यासनाभ्युपगमनमित्यर्थः; पतच्छादुःखात् मृत्युदुःखमपि वरमिति भावः।

(थ) नृशंसस्य यत्तुल्यं, परदोषकारिण इत्यर्थः। (नृशंसो चाशुभः क्रूरः

नायकः । [जमाश्रयः] । शङ्कन्तु ! समाश्रामय गुरुन् ।

शङ्क । तात ! समाश्रमिहि समाश्रमिहि । अम्ब !

समाश्रमिहि समाश्रमिहि ।

शङ्की । [जमाश्रयितः] ।

शङ्का । पुत्तय ! कष्टं पेक्खंताणं ज्जेब्ब अम्हाणं (८)

कौटन्तकटण्ण अस्सहरिचमि ? (२५)

शङ्की । देवि ! मैवममङ्गल्यवादिनी भव । ध्रियते एवायु-
आन् ; तद्धवूः समाश्राम्यताम् ।

शङ्का । [मुखं वस्तेनावृण्व कृतनी] । पडिहट्टममंगलम् । य
रोहस्सम् । मल्लअवट्ठि ! ममस्सम् । वच्चे ! उट्ठेहि उट्ठेहि ।
वरं एत्तिअ वेलां तुमं भत्तुणो म्मं पेक्ख । (२६) (९)

मल्ल । [जमाश्रयः] । हा अज्जउत्त । (२७)

शङ्का । [मल्लयस्या मुखं पिपाय] । वच्चे ! मा एब्बं करेहि ।
पडिहट्टं क्व एटं । (२८)

(२५) पुत्त ! कष्टं प्रेक्षमायानामेवाद्याकं कृतान्कटतकैनापङ्कयसे ?

(२६) प्रतिहतममङ्गलम् । न रोहिष्यामि । मल्लयवति ! समाश्रमिहि ।
वक्त्रे ! उतिष्ठ उतिष्ठ । वरमेतस्मा वेलायां त्वं भर्तुमुखं प्रेक्षस्व ।

(२७) हा आर्यपुत्र !

(२८) वक्त्रे ! मैवं कुरु । प्रतिहतं मन्वेत ।

पाप-दलम्भः) अपभोक्त्यकारितायाः चविद्युक्त्यकारितायाः । विकृताभूतं विलसि-
तम् ; फलमिति भावः ।

(८) प्रेक्षमायानामेवाद्याकं पश्यतोऽद्याननादित्येवं । [जमाश्रय वक्त्रे] ।

(९) प्रतिहतं आकं, भवतु इति शेषः । वरं मल्लं विधे, रोहमेव न
किमपि निश्चयति, तदपेक्षया यत् किञ्चित् कालं भर्तृमुखं दृष्टुं शक्नोति, समशीऽस्मिन्
पश्य तावत्, यतः इतः परं पुनर्दृष्टुमर्हति वा न वा इति भावः । शङ्का—वरं
श्रेष्ठं सुन्दरमिति भावः ; वरम् अपभोक्तमिति वा, प्रियमित्यर्थः, [मुखमित्यलं
विशेषणम्] ।

ओम् । [नागनात्मगतम्] ।—

विलुप्तशेषाकृतया प्रयातान्

निराश्रयत्वादिव कण्ठदेयम् ।

प्राणांस्थजन्तं तनयं निरीक्ष्य

कथं न तापात् शतधा प्रयामि ? ॥ २२ ॥

मन्त्रः । ह्रीं अज्जउत्त ! अतिदुष्करकारिणी (न) क्वं अहं,
जा ईरिसं अज्जउत्तं पेक्खंती अज्जावि जीविअं ण परि-
अयामि । (२८)

वृत्ताः । [भाष्यकल्याणानि सृजन्ती गुरुदमहिष्य] । णिमंस ! कर्हं
टाणो त्थ एटं आरुहमाणणवजोब्बणमोहं तं ज्जेब्ब (प)
एटाबटवयं पुत्तपस्स मे मरीरं किटम ? (३०)

(२८) ह्रीं आर्यपुत्र ! अतिदुष्करकारिणी खल्वहं, या ईदृशम् आर्यपुत्रं
प्रेक्षमाणा अद्यापि जीवितं न परित्यजामि ।

(३०) वृश्च ! कथमिदानीं त्वया एतदारीहप्रवयौवनश्रीमं तद्देवता-
वटवयं पुत्रकण्ठ मे मरीरं कतम् ?

ओम्भूतकेतोर्ध्वापमाह, विलुप्तोत्तः—किञ्चित् विलुप्तानि गुरुदेन भक्षणात्
विनष्टानि, किञ्चित् शेषाणि अवशिष्टानि च विलुप्तशेषाणि, [ज्ञातानुल्लिखत
असामः] विलुप्तात् शेषाणि इति वा विग्रहः, तादृशानि अङ्गानि अवयवा यच्च सः
तस्य भावः तत्ता तथा क्षुत्तना, निराश्रयत्वात् हृदयकपाधाराभावेन निरवलम्बन-
त्वादिव, कण्ठदेशं प्रयातान् समागतान्, प्राणान् स्थजन्तं तनयं पुत्रं, निरीक्ष्य अवलोक्य,
तापात् व्याधातिरक्तात्, कथं शतधा शतरङ्गुलं, न प्रयामि ? न गच्छामि ?,
शतरङ्गुली भूत्वा कथं न विदीर्ये ? इत्यर्थः । [यत्र प्रथमाह ईदृशप्रवयौवनात् उत्प्रेक्षा,
द्वितीयाहं च शतधा विभेदकपक्षाद्येकं प्राचक्ष्यामकारिपुत्रदर्शनकपहेतोः वाक्यमस्तत्वात्
काल्याणिकं, तदेतयोः संसृष्टः] । उपजातिः मतम् ॥ २२ ॥

(न) अति अतिशयेन, दुष्करं दुःसाध्यं, कर्तुं शीलमस्याः सा तादृशी अति-
दुष्करकारिणी, तवेदृशीमवस्थां दृष्ट्वा बहुनाऽपि प्राचक्षारथेन अतिदुःसाध्यकर्म-
कारिणी, अतिकठोरप्राया इति यावत् ।

(प) वृश्च ! निर्दय ! । आरोहदिति ।—आरोहतः उद्वृण्वतः, नवयौवनक-

नायकः । अस्व ! मम भैवम् । किमनेन कृतम् ? ननु पूर्व-
मप्येतदौदृशमेव परमार्थतः । (फ) पश्य—

मेदोऽस्थिमांममज्जाऽसृक्-मङ्गातिऽस्मिंस्त्वंचाऽऽवृते ।

शरीरे वाऽस्ति का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ? ॥ २३ ॥

नयकः । भो महात्मन् ! नरकानलज्वालाऽवलीढमिव
आत्मानं मन्यमानो दुःखं तिष्ठामि ; तदुपदिश्यतां, येन मुच्येय-
मस्मादेनमः । (ब)

शोभा इव तादृशम् आरोहप्रस्थीवनशोभ प्रवर्तमानातिनवशोवनरमणीयम् । तदेव
अतिक्रमनीयतया प्रथितमेवेत्यर्थः ।

(फ) पूर्वमपि जग्न्यन चारभ्य अगोचर्यः । एतत्, शरीरमिति शेषः । पर-
मार्थतः तत्त्वतः । ईदृशम् एतदवस्थमेव, अशोभनदर्शनमेव इत्यर्थः ।

तदेव दृश्यति, मेद इति—मेदनां वमानान्, अस्थिं कङ्कालानि, मांसानि
पक्ष्माणि, मज्जानान् अस्थिसाराणाम्, असृगां क्षिरापाच, मङ्गातः मण्डले यत्
प्रादृशं, एषां समष्टिकपे इत्यर्थः, त्वचा चर्मचा, आठते आच्छादिते, अत एव सदा
बीभत्सं दृशितं, दर्शनं यत् तादृशं, अस्मिन् शरीरे का वा शोभा अस्ति ? नैव काऽपि
शोभेत्यर्थः ; अतोवासेमेदोऽस्थ्यादीनां समष्टीभूतत्वादेतत् शरीरं नटेव बीभत्सदर्शनं,
न पुनरनेनैवाधुने ईदृशं कृतं, तत् कथमेनमवशिष्यति जननी ? इति भावः ।
अस्मिन्काले देहावस्था यथा माकण्डेयपुराणान्तर्गतहरिश्चन्द्रोपाख्यानवर्णनावसरे
उल्लेख्यवर्णनायां—“अहं दर्श्याः श्रवाः श्रवामाः विबलद्वलपट्कजः । हसन्तीवापि-
मध्यस्थाः कायस्याव दृशा त्रियम् ॥” इति । निर्मिस्तानां ज्ञानिनां वचनन्तु यथा
शान्तिप्रतले—“समाश्रित्यलुचेर्चनविमिश्रितपिण्डं क्षणविषया मूढं लालाकृष्टं पिबति
अवकां साकवर्जिव । अस्मिन्ने कोटार्धे पञ्च च रमते स्यार्धमिहो महाभोद्वात्मानं
क्षिप्रिव रमणीयं न भवति ? ॥” इति । अथ पूर्वाह्णवाक्यायेव बीभत्सदर्शनं प्रति, तस्य
च शरीरशोभाभावं प्रति हेतुतया काव्यलिङ्गालङ्कारः ; एवं शरीरकृत्तत्त्वदवस्थानः
विशेषज्ञानाव शोभानिवेध आभास्यते, तेन आक्षेपालङ्कारः,—“वस्तुनी वस्तुमिदं
विशेषप्रतिपत्तये । निवेधानाम् आक्षेपः—” इति लक्षणात् रम्यतयोः सङ्करः] ॥ २३ ॥

(ब) नरकैति ।—नरकानलस्य नरकस्थायेः, ज्वालाभिः शिखारिभिः, अव-
लीढम् आच्छादितं, दग्धमित्यर्थः । येन तादृशम् प्रादृशतेना मुच्येयं त्रायेय ।
(“मुच्येयं” पाठस्य चित्त्वः, देवादिष्वस्य सुच चातोरभावात् ; “मुच्येऽवन्” इति

नायकः । अनुजानातु मां तातः, यावदस्य पापस्य प्रतिपक्ष-
मुपादिशामि । (भ)

जीमू । वत्स ! एवं क्रियताम् ।

नायकः । व्रैतनय ! श्रूयताम् ।

नटः । [कृताञ्जलिः] । आश्चाप्येय ।

नायकः । —

नित्यं प्राणाभिघातात् प्रतिविरम कुरु प्राकृतस्थानुतापं
यद्वात पुण्यप्रवाहं समुपचिनुं दिशन् सर्वमत्वेष्टमोतिम् ।
मग्न येनात्र नैनः फलात् पारणतं प्राणाहंसासमुत्थं
येनैतद्धारिपूरे लवणक्षयमिव क्षिप्तमन्तर्हृदस्य ॥ २४ ॥

वाठस्तु बाधोयान्, तत्र "तस्मात् मुच्ये यथा तात !" इत्यादिषु कर्मकार प्रयोगः)
एतत्तः पापान् ।

(भ) अनुजानातु आदिशतु । प्रतिपक्षं विरुद्धपक्षं, नाशकत्वात् शत्रुभूतमिति
यावत्, प्रायश्चित्तमिति भावः ।

नटकाय पापप्रतीकारोपायमुपदिशति, नित्यमिति । — नित्यं सततं, प्राणाभि-
घातात् परमाचटोक्तात्, नाशकत्वाद्वा इति भावः ; प्रतिविरमं निवर्तय, [अत्र
"प्रति" इति पदप्रयोगे अधिकपठता संभः] प्राक् पुनः, इतः पूर्वमित्यर्थः । कृतञ्च
अनुष्ठितञ्च, प्रायश्चित्तं वनस्पत्यं पापञ्च इति शेषः । अनुतापं कुरु "नटत् पाप-
मनुष्ठितं, न पुनरेव करिष्यामि" इत्येवं पश्चात्तापनं अनुभव इति भावः ; सर्वेषु
सत्त्वेषु जीवेषु, अमोतिम् अभयं, दिशन् ददत्, यद्वात पुण्यप्रवाहं सुकृतसकलं,
समुपचिनुं समुद्धर । वैन वैन उल्लसयेत् कर्मणा इति भावः । चम जगति,
प्रायश्चित्तवासमुत्थं जीवहिंसासञ्जातं, परिचयं कृत्वा नतं, फलोन्मुखमित्यर्थः,
एतत् त्वया आचरितमिति भावः ; एतः पापं, हृदस्य अन्तः अगाधजल-जलाशयमप्ये,
("तस्मान्नाशकौ हृदः" इत्यनरः) धारिपूरे जलप्रवाहे, क्षिप्तं लवणक्षयमिव
क्षिप्तमन्तर्हृदसि, मग्नं विहीनं सत, अदर्शनीभूतं सदातु यावत्, न फलात्
निरवादिहं फलं न उत्पादयतीत्यर्थः । [अत्र त्वमिति कर्मधारयस्य बहुविध्या
प्रयोगात् दीपकाशङ्काः, य च अगाधजलराशिमप्ये निविही लवणान्दुर्धवा

नवः । यदाज्ञापयसि—

स्वप्नाननिद्राशयितो भवता प्रतिबोधितः ।

सर्वप्राणिवधादेश विरतोऽद्यप्रभृत्यहम् ॥ २५ ॥

सम्प्रति हि—

कञ्चित् दीपाकारैः पुलिनविपुलैर्भोगनिबद्धैः

कृतावर्त्तभ्रान्तिर्वलयितशरीरः क्वचिदपि ।

व्रजन् कूलात् कूलं क्वचिदपि च सेतुप्रतिसमः

समाजो नागानां विचरतु महादन्वात् सुखम् ॥ २६ ॥

निमग्नो भूत्वा तटानां जलं लवचार्कं कर्णं न शक्नोति, किन्तु परिवर्त्तमानं कारयति, तथा तवेतत् पापमपि पुण्याश्रयित्वेन न शक्नोति न चानिष्टफलमुत्पादयितुं शक्नोति, एवम् एकदा नरकादिकल गमयिष्यति इति इव-शब्देन एता-लवचार्कयोः सादृश्ययोगान् उपमया संकृतः । जीवामयदानात् परं नात्यक्तंस्वर जीवानां, पारश्वाङ्गनाथ मेवाकात् श्रेष्ठः कश्चिदुपाय इत्यवश्यमभावस्तुत्यां ध्वनिः । किञ्च उपदिष्टाख्य नाट्यलक्षणापि श्लोकेऽस्मिन् अवस्यत—“उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शालातुवारनः” इति तद्वचनान् । अत्र शीवणोः वाक्यमपि तद्वचनं नात्यल्पेऽपि जीवादिना उपकुक्षितकर्त्तव्यत्वात् अवज्ञावाचको युक्त्ययोगः । अन्धरा हुताम् ॥ २४ ॥

अज्ञानेति—अज्ञानक्षेत्रे मोह एव, निद्रा तथा शयितः सन्, अचेतन इति यावत् । [अवीणां तिरकुशत्वात् प्रकर्म्मव्याप्ति शो-धानोः सत्कर्म्मफलम् इति केचित् ; केचित्तु निद्राया शय्यात्मनोपशान्ति, अलभ्यमानां विषयार्थं हि शो-चातुः इति केषाञ्चन्यतम्] । एतः चर्चं भवता प्रतिबोधितः जागरितः सन्, भवदुपदेशात् अज्ञसुशान्तः सन्निवृत्तः, अद्य प्रभृति सर्वेषां प्राणिना व्रजान् विरतः निवृत्तः, भूत्रेणम् इति शेषः । [भाव्यार्थं भूतवृद्धोक्तिरिति न्यायान् श्रुताः । अतः भवता प्रतिबोधितः, अत एव प्राणिवधाश्रयितः इति हेतु-हेतुमन्त्रावबोधनात् अत्र नात्याश्रयणकारः, अत्र च अज्ञान-निद्रा इति उपकेचानुप्राणितः] ॥ २५ ॥

नवः स्वप्नान् नागानामभयमुदीवयति, कञ्चिदिति—नागानां समानः नवः, कञ्चित् दीपाकारैः सर्वतो जलसंघातो भूभागः दीपमुत्पात, (“दीपोऽस्मिन्मनसोऽपि यद्वत्तन्निर्गच्छति” इत्यमरः) तदाकारैः तत्सदृशैः, पुलिनं जलादिवर्त्तमानं स्थाप्यं,

अपि च—

स्रस्तानापादस्तम्बान् घनतिमिरनिभान् केशपाशान् वहन्त्यः

सिन्दूरणेव दिग्धैः प्रथमरविकरस्पर्शताम्रैः कपोलैः ।

आयासेनालसाङ्गोऽप्यवगणितवृजः कानने चन्दनानाम्

अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्तिमैत्रां तत्रैव ॥ २७ ॥

(“तोषोत्थितं तत् पुञ्जनम्” इत्यमरः) तद्वत् विपुलाः वृजः तैः, भोगनिबद्धैः शरीरसमूहैः उपलब्धितः, (“भोगः सुखे स्त्र्यादिभूतावहंस्य फलकाद्ययोः” इत्यमरः) कश्चिदपि बलयुतं मण्डलीकृतं, शरीरं येन तथोक्ताः, अत एव कृता जनिता, आवर्तमानलभनस्य, (“स्त्रादावर्तः पञ्चत्वं भनः” इत्यमरः) धाम्निः भनः येन तथामृतः, कश्चित् अपि च कूनात् कुल व्रजन् गच्छन्, अत एव स्रस्तप्रतिबन्धः स्रुतिभयं वृज्, एकस्मात् तटात् अपरतटगमनकाले विपुत्रायतशरीरतया सेतुवत् प्रतीयमानः सन्निवृत्त्यः, सङ्घटनवति सङ्घासमुद्रे, सुखं निर्भयमिति याज्ञत, तत् यथा तथा, विचरन् सञ्चरन् । [उपमाऽङ्गहारः] । शिखरिणी इति — “रसे रुद्रेच्छिद्रा यमनसमन्ताः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

स्रस्तानिति ।—उरगाणां नागानां, युवतयः पद्माः, स्तम्बान् खलितान्, केशान्ति-
प्रव्यात् शिखिनीभूतानित्यर्थः अत एव आ पादस्तम्बान् अरुणपर्यन्तपतितान्,
घनतिमिरनिभान् स्रस्तान्धारप्रतिभान्, गादृक्कणवर्णमिति भावः, केशपाशान्
केशकलापान्, आ-पादस्तम्बव्रजप्रभृतिकेशमूढानित्यर्थः, (“पाशस्तु व्रजपञ्चादि-
वत्त्वेन । कथान्ते शोभनार्थः स्थातुं कथान्ते निक्षरार्थकः । कलाद्यन्ते च निवृत्त्यर्थः”
इति हेमः । “पाशः पञ्चस्र वृत्तश्च कलापायाः कथान्ते परं” इत्यमरः । तथा
“मालास्तु तत्पराः पाशो रचना भार उग्रयः । वृत्तः पञ्चः कलापश्च केशभूयस्त्व-
त्राचकाः ॥” इति च) वहन्त्यः दधानाः, प्रवृत्तानां लघोदितानां, रविकराणां
सूर्यकिरणाणां, यः स्रग्भः, तेन तास्याः आरक्ताः तैः, अत एव सिन्दूरण-
दिग्धैरेव कितैरेव, कपोलैः मण्डलैः उपलब्धिता इत्यर्थः, आयासेन प्रमथ,
विहारनमित्येति भावः, प्रलवाणि मन्दक्रियावि, आलस्यं कर्मापवृत्तीत्यर्थः,
 (“अलसा वृत्तपदा ना पादराज-द्रुमेदयोः । क्रियानन्दे विपु” इति मेदिनी) अस्मानि
काणां तथोक्ताः क्वपि, अवलम्बिता आचरिताः, वृजः पीडाः, प्रमथनता इति
ल्लङ्घः ; धाम्निः तट्टामृताः वयः, अस्मिन् चन्दनानां ज्ञानने रागात् अनुरागात्, सर्वैव,

गायकः । साधु महासक् । साधु, अनुमोदामहे । सर्वथा
दृढसमाधानो (क) भव । [अङ्कचूडं निर्दिष्टम्] । शङ्खचूड !
त्वयाऽपि स्वगृहमिदानीं गम्यताम् ।

शङ्ख । [निश्चयः अचोमुखसिद्धतिः] ।

गायकः । [निश्चयः सातत्रं पश्यन्] । (ख)—

उत्प्रेक्षमाणा त्वां तार्क्ष्य-चक्षुर्कोटिनिरातितम् ।

त्वदुःखदुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥ २८ ॥

शङ्ख । [आसनम्] । धन्या क्व सा जगन्नी, जा गरुडमुख-
पङ्क्तिदस्स अक्वदसरीरस्स ज्जेव्व पुत्तमस्स (ग) मुहं
प्रिस्विस्सदि । (३१)

(२८) अथा खलु सा जननी, या गरुडमुखपतितकाच्यशरीरस्यैव पुनश्च स्व-
मुखं प्रिच्छियते ।

एव शब्दस्य अन्वयस्यैव दृढत्वात् न कर्म त भावः । एतां गार्गेषु अभयदानरूपां,
विशेषे गायन्तु कोटियन्तु । [अत्र सिद्धुः शब्देति इव शब्दवत्त्वात् वाच्योपेक्षा-
ऽवधारः, घनतिमिरनिभातिवत्त्वोपेक्षाऽवधार इत्यनयोः संसृष्टः] । सन्धरा
वृत्तम् ॥ २७ ॥

(क) अनुमोदामहे अनुमन्यामहे । दृढं समाधानम् अङ्गीकारः यत्नं तादृशः,
सर्वप्रतिष्ठ इत्यर्थः । (“ अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रवणमाश्रयः ” इत्यमरः) ।

(ख) सातत्रं पुनश्च अगृह्यशङ्खया विज्ञप्तां जननीमिति भावः ।

स्वमातुर्वैकल्यदर्शनम् अङ्कचूडजनन्याः वैकल्यमनुमिनोति, उत्प्रेक्षमाणेति ।—
सा तव जननी त्वां तार्क्ष्येण गरुडेण, अक्षुर्कोट्या अक्षुरे, निपातितं निक्षेपं,
गरुडेणोक्तुमशक्यं, अक्षुर्कोट्या अक्षुरेण, अक्षुपदारैरेत्यर्थः निपातितं विनाशित-
मिति वा ; यद्वा—तार्क्ष्येण अक्षुर्कोट्या निपातितं भवेत्वाय निक्षेपमशक्यं,
ज्ञासुञ्जितेति शेषः, उत्प्रेक्षमाणा सन्ध वयन्ती, अत्र एव नूनं निषिद्धं, तव दुःखेन
श्राव्येन, दुःखिता चानां, आसौ तिष्ठति ; अथवा—नूनं मत्वे इत्युत्प्रेक्षा ; अतः सत्वरं
तु, साता आश्वासनीयेति भावः । [उत्प्रेक्षाऽवधारः] ॥ २८ ॥

(ग) पुनश्च श्रुतमयम् । [अङ्कचूडं क.] । अ-पुनो हि नृपुत्रतीव के-
मः कर्म भवति ।

ब्रह्म । अयम् ! सत्यमेवैतत्, यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति । (घ)

नायकः । [वेदनां नाटयन्] । अहह ! परार्थमम्यादनरसा-
न्नेपादेतावतीं वेलां मया न लक्षिताः ; सम्प्रति तु मां बाधितु-
मारब्धा मर्मच्छेदित्वो वेदनाः । [नरणाख्या नाटयति] । (ङ)

कीम । [ससम्भ्रमम्] । हा वत्स ! किमेवं करोषि ? (च)

ब्रह्म । हा ! किं एव क्व एवम् वदति ? [ओरक्षाधम्] । परि-
त्तापह परित्तापह । एसो क्व मे पुत्तमो
विवज्जइ । (३२) (छ)

मल । हा अज्जउत्त ! परिज्जइदुकामो (ज) विअ
लक्खीअमि । (३३)

(३२) हा ! किं तु खल्वेव वदति ? परिभाष्यन् परिभाष्यन् । एष खलु
मे पुत्रको विपद्यते ।

(३३) हा आर्यपुत्र ! परित्यक्तकाम इव लल्यसे ।

(घ) यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति, तदा भवत्या उत्तमैतत् सत्यमेव भवि-
ष्यतीत्यर्थः ; कुमारश्च किमप्यहित भवेत्तत्, नाहं प्राधान्यं धारययामि भावः ।

(ङ) नाटयन् अभिनयन् । परार्थेति ।—परार्थस्य परकार्यस्य, नागप्राण-
रक्षणरूपस्य इति भावः, सम्पादने संसाधने, यो रसः अनुरागः, तस्य आक्षेपात्
आकर्षणात्, विषयान्तरस्य स्मरणस्य व्यावर्तनादित्यर्थः । (“आक्षेपो भङ्गनाऽऽकर्ष-
काव्यालङ्कारेषु ध्युतः” इति विश्वः) लाघताः गणिताः, अनुभूता इति यावत्,
वेदना इत्यनेनान्वयः । [वेलांमिति “कालाध्वनोरन्त्यस्तसंयोगे” (१।३।५ पा०)
इति द्वितीया] वार्तिकं पीडयितुम् । मर्मच्छेदित्वः अकृतुदाः । नाटयति अभिनयति ।

(च) ससम्भ्रमं सभ्रमं, स्नादं, सत्वं वा, (“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्नात्
संवेगादरथोरपि” इति सिद्धिन्ती, “सम्भ्रमस्त्वरा” इति आसन्नः) ।

(छ) तु भ्रमे । खलु अनुगमे । ओरक्षाङ् वचःकालं ताडयन्ता । परिभाष्यन्,
सम पुमानिति श्रवः । [श्लाकातिशये द्विचक्षणम्] । विपद्यते स्मरते ।

(ज) परित्यक्तकामः, अस्मादिति श्रवः ।

नायकः । [अञ्जलिं कर्तुं निष्कृत्य] । शङ्खचूड ! समानय (भ्र)
मे हस्ती ।

शङ्ख । [तथा कुर्वन्] । कष्टम् !! अनाथीकृतं (ज)
जगत् ।

नायकः । [अर्धोन्मीलितचक्षुः पितरं पश्यन्] । तात ! अस्व ! अयं
मे पश्चिमः (ट) प्रणामः,—

गात्राण्यमूनि न वहन्ति सचेतनत्वं

श्रोत्रं स्फुटाक्षरपदां न गिरं शृणोति ।

कष्टं निमौलितमिदं सहसैव चक्षुः

हा तात ! यान्ति विवशस्य ममासवोऽमी ॥ २८ ॥

[अथवा—“अरचता पञ्चम—” (ठ) इत्यादि पठित्वा पतति] ।

शङ्ख । हा पुत्त ! हा बच्छ ! हा गुरुभणवच्छल ! कहिं
सि ? देहि मे पडिबभणं । (३४)

(३४) हा पुत्त ! हा बत्त ! हा गुरुभणवत्तल ! कासि ? देहि मे प्रतिबभणम् ।

(भ्र) समानय मंथोजय ।

(ज) तथा कुर्वन् करो मंथोजयन् । अनाथीकृतं नावश्यं कृतं, मयेति शेषः ।

(ट) पश्चिमः चरमः, शेषः इत्यर्थः ।

पश्चिमप्रणामत्वे कारणं निवृत्त्योति, गात्राण्योति ।—अमूनि पतानि, गात्राणि
अङ्गानि, ममेति शेषः, सचेतनत्वं समंविष्वं, स्पर्शज्ञानादिचेतनात्मकत्वमित्यर्थः,
न वहन्ति नागुभवतीत्यर्थः, अवशानि भवन्तीति यावत्, श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं, स्फुटानि
सुव्यक्तानि, अक्षरपदानि सुनिष्ठात्मकवर्णसमुदायाः यस्यां तादृशीम, अपोति शेषः,
गिरं वाचं, न शृणोति, कष्टम् इति खिदे, इदं चक्षुः सहसैव निमौलितं मुद्रितं,
भवतीति शेषः, हा तात ! विवशस्य व्यथया आकुलीभूतस्य, मम अमी असवः प्राणाः,
यान्ति निर्गच्छन्ति । [आत्यलिङ्गमन्त्रद्वारः] । वसन्ततिथिकं इतम् ॥ २८ ॥

(ठ) अतुष्टेऽङ्के १११ पत्राङ्के श्लोकोऽयं पठितः ।

जेम् । हा वत्स जीमूतवाहन ! हा प्रणयिजनवत्सल !
हा सर्वगुणनिधे ! क्षासि ? देहि मे प्रतिवचनम् । [उक्त-
मुत्तिष्ठे] । (उ) कष्टं भोः कष्टम् ॥—

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः ?

क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह ? विरता दानपरता ।

इतं सत्यं सत्यं व्रजतु च कृपा क्षाया कृपणा ?

जगज्जातं शून्यं त्वयि तनय ! लोकान्तरगते ॥ ३० ॥

मल । हा अज्जधत्त ! कइं परिच्चइयं गदोसि ? अदि-
णिगिघणे (ट) मलअवदि ! किं तुए पेक्खिदब्बं ? जा एत्तिअं
बेलं जीविमामि । (३५)

(३५) हा आद्येयम् ! कथं पारव्यज्य गतोऽसि ? अतिनिर्घृणे मलयवति !
किं त्वया प्रसूतव्यम् ? या एतावदेता जीविताऽस्मि ।

(उ) उरव्य कर्हमुग्रीय ; शोकव्यभिक्तं चेष्टा इत्यवगतव्यम् ।

विलापमाह, निराधारमिति ।—हे तनव ! त्वयि लोकान्तरगते परलोक-
प्रस्थिते सति, धैर्यं धीरत्वं, निराधारं निराश्रयं, जातमिति शब्दः ; न कमपीदानीं
धैर्यमाश्रयतीति भावः ; विनयः प्रणयः, कमिव क वा जने, शरणं रक्षितारम्,
आश्रयदातारमित्यर्थः, (“शरणं गृह्यद्विनाः” इत्यमरः) यातु ? गच्छतु ? न कमपी-
त्यर्थः ; इह अस्मिन् जगति, क्षान्तिं क्षमा, वोढुम् आश्रयतु, कः क्षमः ? शक्तः ?
न कोऽपीत्यर्थः ; दानपरता वदान्वता, विरता रक्षिता, दातृत्वमपि जगतः विवृप्तं
भवेदित्यर्थः ; सत्यं सत्यं, सत्यं न्यायतमेव, इतं विनयम् ; कृपणा दीना, शोका इत्यर्थः,
कृपा दया च, क क्व, व्रजतु ? गच्छतु ? किं बहुना, अयं जगतं शून्यं जातम् ;
सर्वगुणरत्नमालिनस्त्वं विरहश्च सारवदाघेशभावादिति भावः । जगत्त्वन् त्वमेक
एव धीरो विनीतः क्षमावान् दानशीलः सत्यपरः कष्टवाद्भवेत् ; सर्वगुणालङ्कृतः
आशोः, आश्रयदातावात् धैर्यादयो गुणा अपि त्वयेव सन्तु लोकादध्यातुं विवृता भवेयुः ;
एवञ्च एकस्य तवेवाभावे जगदिदं शून्यं जातमित्यर्थो ! इति निष्कर्षः । [अथ जगतः
शून्यतां प्रति लोकान्तरगतिरूपपदार्थस्य हेतुत्वोत्कीर्णनात् पदार्थहेतुकं साम्यालिङ्ग-
मलङ्कारः] शिखरिचो इत्यम् ॥ ३० ॥

(ट) अतिनिर्घृणे ! अतिनिष्कण्ठे ! (“लुगुष्माकदधे वृषा” इत्यमरः) ।

३३। हा कुमार ! कसं प्राणेष्वोऽपि वल्लभं जनं परित्यज्य
गम्यते ? तदवश्यमन्वेति (ण) त्वां शङ्कचूडः ।

गवडः । कष्टम् !! उपरतोऽयं . (त) महात्मा । तत्
किमिदानीं करोमि ?

हहा । [नाचमूर्छनावलीक्य] । भयवंतो कोशवाला ! कष्टं वि
अमिदेषु संचिष्य पुत्तञ्च मे जीवावेहि । (३६)

गवडः । [मूर्छामात्मगतम्] । अये ! अमृतमङ्गीर्त्तनात् साधु
स्मृतम् । मन्ये, प्रनष्टमयशः । तत् यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्थ्ये
तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनम्, एतानपि पूर्व-
भक्षितानां स्थिशेषानुरगंपतौन् प्रत्युज्जीवयामि । यदि न ददा-
त्यसौ, (थ) तदाऽहं—

पंचैः पोत्वाऽम्बुनाथं पटुतरजवनैः प्रेर्यमाणः समीरेः
नेत्राग्निप्रोषमूच्छ्राविधुरविनिपतत्सानलहाटशार्कः ।

(३६) भगवन्ना लीकपालाः । कथमप्यमृतेन सिक्ता पुनर्कं मे जीवय ।

(ण) अन्तात् अनुसरात ।

(त) उपरतः सतः ।

(थ) नाशकमरणेन किं कर्तव्यमिदं गवडस्य “अमृतेन सिक्ता” इत्युक्तं
अमृतशब्दे स्तुत्वा स्तुत्याऽऽदायुतप्रभावस्य अमृतसंचनेन मृतनायकस्य प्राणानवश्यमेव
प्रदानेति चेति नित्ययात् अत्र हर्षोदयो वाच्यः । अमृतमङ्गीर्त्तनात् अमृत
इति शब्दोल्लेखात् । स्मृतं, मन्येति शेषः । मन्ये सम्भावयामि । प्रनष्टं विक्षुप्तम् ;
जीमूतवाहनस्य प्रत्युज्जीवनेन इति भावः । त्रिदशपतिं देवराजम् । अभ्यर्थ्य
याचित्वा । तद्विसृष्टेन तद्वत्सेन । अमृतवर्षेण अमृतवर्षेण । न ददाति, अमृतमिति
शेषः । असौ देवराजः ।

देवराजात् अमृताब्जमे स्निह्यं विहस्यति, पक्षेरिति ।—पटुतराः समवेतराः,
जवना वेगवन्तश्च ते, अत एव समीरेः पवनसदृशैः, पवनसदृशागुगमनमसर्पैरिति
यावत्, पंचैः प्रेर्यमाणः उक्षमाणः सन् इत्यर्थः, अथैवेव तत्र तत्र गत्वा इति

चक्षुः सञ्चूष्य शक्राग्नि-धनदगदा-प्रेतलाकेऽदृष्टान् -

आजौ निजित्य देवान् क्षणममृतमयं वर्षमभ्युत्सृजामि ॥२१॥

तदयं गतोऽस्मि ।

[इति साटीपं (द) परिक्रम्य निष्क्रान्तः] ।

जीमू । वत्स शङ्खचूड ! किमद्यापि स्थीयते ? समाहृत्य
दारुणि पुत्रस्य मे विरचय चिताम् ; (ध) येन वयमप्यनेन
सहैव गच्छामः ।

इहा । पुत्र संखचूड ! लघुं मज्जेहि ! दुक्खं, अम्हेहिं
विणा भाउणो टे चिट्ठिटि । (३७) (न)

शङ्ख । [वाचम्] । यदाज्ञापयन्ति गुरवः । नन्वग्रग (प)
एवाहं युष्माकम् । [इत्यादि चितारचनां कृत्वा] । तात ! अम्ब !
मज्जीकृतयं चिता ।

(३७) पुत्र शङ्खचूड । लघु मज्जेहि । दुःखम्, अस्माभावेनां भ्राता ते तिष्ठति ।

मार्तः, अम्बुनाथं मसुद, पीत्वा, तथा नेताग्निना बाह्वन् प्रज्वलतमयनज्योतिषा, शः
प्रीयः दारुः, तेन या मुच्छी भोदः, तथा विधुरा विक्लवाः सन्तः, विनिपतन्तः
व्यवहारात् मश्र्यन्तः, मानन्ताः माग्निनाः, दादश अर्काः सूर्याः यस्य तथाभूतः,
अहमिति गद्योक्तवाक्येनान्वयः, चक्षुः शक्रस्य इन्द्रस्य, अग्निः वज्र धनदस्य कुबेरस्य,
गदा, प्रतलोकानामोग्रस्य यमस्य दण्डः तान्, मर्त्यस्य मङ्गला, आजौ युद्धे, देवान्
निजित्य पराभूय, क्षणम अमृतमयं वर्षे इष्टिम्, अभ्युत्सृजामि करोमीत्यर्थः ।
[एवमुक्तवाक्यकरणे गुरुद्वयं विद्यमानशक्तित्वात् "निस्तुर्भापं शीघ्रवाचि" इत्यादिषु
अत्र न लोट् । अत्र अस्मत्स्ये सन्त्यस्यरूपातिशयोक्तरत्नकारः] । स्वधरा
इत्यम ॥ २१ ॥

(द) साटीपं मदपंम ।

(ध) स्थीयते ? निरुद्धं तूष्णीमाकरोते ? दारुणि काष्ठानि विरचय सज्जी-
कुरु । चितां शवदाहार्थेकाहचुक्रोम ।

(न) लघु शीघ्रम् । दुःखं क्रियकरम्, एतत् यदिति शेषः । भ्राता ते जीमूत-
वाहन इति भावः ; तत्र चक्ष्णाकं पुत्रभूतत्वादित्याशयः ।

(प) अग्रगः पुरोगामी, अये एवाहं चितायां सजीवनं विसृजामीति भावः ।

गीम् । देवि ! किमपरं (फ) कथ्यते ? तदुत्तिष्ठ, चिताया-
मारोहामः ।

सर्वे । [उत्तिष्ठन्ति] ।

मल । [बडाक्षलिङ्गे पश्यन्ती] । भगवति गौरि ! तुए आणत्तं,
जडा—“विज्जाहरचक्रवट्ठी भट्टा दे भविस्सट्ठि” त्ति, ता कळं
मम मंदभग्गाए किटे तुमं अल्लोअवअणा संबुत्ता ? (ब) (३८)

[ततः प्रविशति ससन्धुमा गौरी] ।

गौरी । महाराज ! जीमूतकेतो ! न खलु साहसमनु-
ष्ठातव्यम् ।

गीम् । अये ! कथम् !! अमोघदर्शना गौरी !! (भ)

गौरी । [मलयवतौमुद्दिश्य] । वत्से ! कथमहमल्लोकवादिनी
भवेयम् ? [नायकमुपसृत्य कमण्डलुजलेनाभ्युक्ष्य] । (न)—

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टाऽस्मि ते वत्स ! जीव जीमूतवाहन ! ॥ ३२ ॥

नायकः । [उत्तिष्ठति] ।

(३८) भगवति गौरि ! त्वया आश्रितं यथा—“विद्याहरचक्रवर्ती भर्ता ते
भविष्यति” इति ; तत् कथं मम मन्दभाग्यायाः कृते त्वमल्लोकवचना भवता ?

(फ) अपरं नास्ति परं यस्मात् एतत् तादृशम्, एतादृशमपि कमित्यर्थः ;
अधुनाऽपीत्यर्थो वा ।

(ब) बडाक्षलिः कृताक्षलिः । आश्रमस्य आदिष्टम् । कृते निमित्तं, मम
दुरदृष्टजन्ममित्यर्थः । अल्लोकवचना भविष्यावादिनी ।

(भ) अये ! इति सन्धुमापेक्षमव्ययम् । अमोघदर्शना अमोघम् अव्यर्थं,
दर्शनं यस्माः सा, ई सुतपूरणेन साध्यकदर्शनेत्यर्थः । गौरी दंभी कात्यायनी ।

(न) अभ्युक्ष्य आभविष्य ।

निजिनेति ।—हे वत्स ! जीमूतवाहन ! निजेन जीवितेन अपि स्वजीवनपरि-
त्यागेनापि, जगताम् उपकारिणः हितकर्तुः, ते तव, परितुष्टाऽस्मि प्रीताऽस्मि,
जीव तेन त्वं प्राप्सिषि । [अतः देव्याः परितुष्टित्वे निजजीवनव्ययेनापि जगदुपकार-
करत्वरूपकं वाक्यं हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमण्डपः] ॥ ३२ ॥

जीम् । [वक्ष्ये] । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे । प्रत्युज्जीवितो
वत्सः ।

वृद्धा । भगवतोऽप्यपसादेण । (३८)

नायकः । [गौरी दृष्ट्वा वृद्धाञ्जलिः] । अये ! कथम् !! अमोघदर्शना
भगवती !!—

अभिलषितास्त्रिजवरटे ! प्रणिपतितजनार्त्तिहारिणि ! शरण्ये ! ।
चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवन्दिते ! गौरि ! ॥ ३९ ॥

[इति गौरीः पादयोः पतति] ।

सर्वे । [कृते पश्यन्ति] ।

जीम् । अये ! कथमनङ्गना (य) वृष्टिः !! भगवति !
किमेतत् ?

गौरी । राजन् जीमूतकेतो ! जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवयितुम्
एतांश्चास्थिशेषानुरगपतीन् समुपजातपञ्चात्तापेन पक्षिपतिना
देवल्लोकात् (र) इयममृतवृष्टिः पातिता । [अद्भुत्या निर्दिश्य] ।
किं न पश्यति भवान् ?—

(३८) भगवत्याः प्रसादेन ।

अभीति ।—अभिलषितं वाञ्छितम्, अत्रिजलं अरुणं, वरं ददतीति तत्प्राप्त्यर्थे,
[“पातोऽनुपमर्षो कः” (३२३ पा०) इति दृष्टान्तेः कः] तथा प्रणिपतिनाम्
प्रकर्षेण नतानां, जनानाम् आर्त्तिहारिणि ! केजनार्त्तिणि ! शरण्ये ! शरणागत-
वन्दिते !, विद्याधरे-देवशोभितशेषे, वन्दिते ! स्तुते !, पूजिते इत्यर्थः, हे गौरि !
अहं ते तव, चरणौ नमामि । [अत्र अतः सर्वशेषैरभीष्टमिदं शरणागत-
मावाप्त्यभिप्रायशब्दैः कात्यायन्यनुयुक्त्यावश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते इति परिकराच्छङ्कारः] ।
आर्या वत्स ॥ ३९ ॥

(य) अनङ्गना नास्ति अङ्गं मेघो वत्स तादृशी, मेघ निनेषः, (“अङ्गं मेघो
वारिवाहः” इत्यमरः) ।

(र) अक्षिशेषान् अक्षिमात्रावशिष्टान् । समुपजातः समुद्भूतः, पञ्चात्तापः

सम्प्राप्ताः शङ्खचूर्णं स्फुटमणिकिरणैर्भासुरुत्तमाङ्गैः

जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभास्त्रिहन्तः ।

सम्पत्त्यावह्ववेगा मलयगिरिसरिदारिपुरा इवेते

वक्रैः प्रस्थानमार्गैर्बिषधरपतयस्तोयराशिं विशन्ति ॥ ३४ ॥

[नावकमुद्दह्य] । वत्स जीमूतवाहन ! न त्वं जीवितदान-

मात्रस्यैव योग्यः, तदयमपरस्ते प्रमादः, (न)—

हंमांसाहतहेमपङ्कजरजःमम्यर्कपङ्कोक्षितै-

कृत्पद्मेमं मानमादुपनतैस्तोरैर्महापावनैः ।

स्वेच्छानिमित्तरत्नकुम्भनिक्षितैरेषांभिषिष्य स्वयं

त्वां विद्याधरचक्रवर्त्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥ ३५ ॥

अनुतापी यस्य तेन समुपजातपश्चात्तापेन सञ्जातानुग्रहेन । पक्षिपतिना गच्छेत् ।
देवलोकात् स्वर्गात् ।

अन्तर्दृष्टेः साफल्यमाह, सम्प्राप्ता इति ।—शङ्खचूर्णं सम्प्राप्ताः सङ्कताः, शङ्खचूर्णेन
मिलिता इत्यर्थः, स्फुटा व्यक्ताः, मण्योर्भा, कणस्थितानामासि शेषः, किरणाः प्रभाः
येषु तादृशेः, अत एव भासुरेः दोषमहिः, उत्तमाङ्गैः शिरोभिः, कणोरिति यावत्, उप-
लब्धताः, [इत्यभूतलक्षणे तृतीया] तथा अमृतरसस्य सुषाद्रवस्य, अन्तरीक्षान्
वृष्टस्य भूमी पतितस्य चेति भावः ; आस्वादलोभात् पानलाभमथा, जिह्वाकोटिद्वयेन
जिह्वादितयावभागेनेत्यर्थः, क्षितिं प्राचर्यो, क्षिहन्तः आस्वादयन्तः, मलयगिरिः सरितां
नदीनां, दारिपुरा इव लज्जप्रवाहा इव, आवह्ववेगा वेगवन्तः, एते परिदृश्यमानाः,
बिषधरपतयः भृगुगन्धः, वक्रैः कुटिलैः, प्रस्थानमार्गैः गतिभिरित्यर्थः, नागानां
जिह्वगंसंज्ञत्वादिति भावः, सम्प्राप्तिं तोयराशिं समुद्रं, विशन्ति आश्रयन्ति, “किं न
पश्यति भवान् ?” इति गणस्यवाक्यनात्ववः । [अत्र कालावधौत्युरनाऽलङ्कारयोः
सङ्करः] । सङ्घरा उत्तम ॥ ३४ ॥

(न) त्वम ईदृशः महासत्त्वस्त्वमिति यावत् । जीवितदानमावश्यैव केवल-
प्रत्युज्जीवनरूपप्रसादस्यैवेत्यर्थः ; केवलजीवनदानमात्रमिव तव एतत्सत्त्वार्थः न योग्य-
पुरस्कारः, अपरमपि पुरस्कारं त्वमर्हथीति भावः । प्रसादः अनुपपन्नः ।

प्रसादश्च कलं विवर्धयति, हंसेति ।—एषा सुप्रसङ्गेति भावः, अहं स्वयम् आत्मना,

अपि च—

अयेसरोभवतु काञ्चनचक्ररत्न-

मेघ द्विपञ्च धवलैर्दृश्यनैः सतुभिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यापि चेत्यमूनि

रत्नानि मे समवलोकय चक्रवर्तिन् ! ॥ ३६ ॥

स्वहस्तेन्यथः, प्रीत्या परितोषे च हेतुना, अथात चक्षमाये च, सङ्कल्पनामेवेत्यर्थः, मम मानसात् मानसं मम एव मानसं सरोवरविशेषः तथात्, उत्पन्नेः सञ्जातेः, तथा हंसानाम् अंशैः स्तम्भभागेः, (मानससरोवरे हंससङ्घः कविसमघप्रसिद्धः) आहतानां ताडितानां, हंसपङ्क्तानां काञ्चनकमलानां, तत्सरोवरस्थितानामिति भावः, रजोभिः परागैः, हंससङ्घटनात् पतितैरिति भावः, सम्पर्कः सम्बन्ध एव, पङ्क्तयेन ; यथा—सम्पर्के च सम्बन्धेन हेतुना, यः पङ्क्तः कलमेव सङ्घ एकीभावात् सञ्जातः कर्तृम इत्यर्थः, तेन ताडितैः भिन्नैः, सम्पृक्तैरिति भावः, मङ्गापावनेः मन्थानभीत्यप्रत्वात् अतिपवित्रैः, स्नेह्या निजेच्छया, निजाभिलाषानुसारिकेत्यर्थः, निर्मितेषु वस्तुष्वेषु निहितैः व्यापितैः, उपगतैः मदिव्द्यानुसारिणाम् स्वयमेव समुपस्थितैः, तोयैः कलैः, त्वाम् अभिविष्टं विद्याधराणां चक्रवर्तिनम् अघोश्वरं, कराम । [अत्र तोयानां मङ्गापावनत्वं प्रति देव्याः मानसीत्यप्रत्यक्षपक्ष पदार्थक हेतुत्वोक्तोक्तं नात्यालङ्कार-मङ्गाद्वारः, तथा मानसमंशं मानसम् इति रूपकालङ्कारः, अपि च प्रथमपादे अनुप्रासश्च, इत्येषा संसृष्टिः] । आर्द्वैर्विकीर्णितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अयसरोभवति ।—चक्रवर्तिन् ! हे सम्राट् ! काञ्चनानां चक्रं राशिरिव, रत्नम् ; यथा—काञ्चनं काञ्चनमर्थं, चक्रवर्त्तं चक्रश्रेष्ठम्, उत्कृष्टास्त्रविशेष इत्यर्थः, अयसरोभवति तवाये गच्छतु । चक्षे, शृण्वे, चतुभिः दृश्ये, दन्तैः उपलक्षितः, चतुर्दन्त इत्यर्थः, [इत्यभ्युपगम्यते तृतीया] एव द्विपञ्च एरावतश्च इत्यर्थः, श्यामः कृष्णवर्णः, हरिः अश्वः, (“यमानिलेन्द्रचन्द्रार्क-विष्णुसिंहांशुर्नाजिषु । शुक्लादिकविभेकेषु हरिर्नामपिलि जिषु ॥” इत्यमरः) अपि च किञ्च, मलयवती मूर्तिमती राजलक्ष्मीस्वरूपा इति भावः, इति अमूनि मे मन, रत्नानि समवलोकय पश्य । [अत्र काञ्चनचक्रमेव रत्नम् इति रूपकानुप्रासितः चतुर्दन्तगजिन्द्र-श्यामवर्णाद्यादीनाम् अघोशिवसदृशीनां वर्णनेन उदात्तालङ्कारः] । वक्ष्यतिवकं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

अपि च—आलोक्यन्ताममौ शारदशशाङ्कनिर्मलवाक्यजन-
हस्ता मणिमरीचिरचितेन्द्रचापभक्तयो भक्तिनमितपूर्वाङ्ग-
कायाः (व) प्रणमन्ति नमन्ति च मतङ्गकृतकाटयो विद्याधर-
पतयः । तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ?

नायकः । अतः परमपि प्रियमस्ति ?—

व्रातोऽयं शङ्खचूडः पतगपतिभयाद्देनतेयो विनीतः
तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।
मत्प्राणाऽऽस्या च मुक्ता न गुरुभिरसवसकवर्तित्वमाप्तं
माप्तात् त्वं देवि ! दृष्टा प्रियमपरमतः किं पुनः प्रार्थ्यसे यत ? ॥ ३७ ॥

(व) आलोक्यन्तां दृश्यान् । शारदेति ।—शारदः शरत्कालीनः, यः
शशाङ्कः चन्द्रः, तत्र तु निर्मलं विशदं, वाक्यजनं चामरं, हस्तं येषां तथाभूताः ।
मणीनां रत्नानां, स्वस्वभावपरिहितानामिति भावः ; मरीचिभिः किरणैः, रचिताः
त्रिभिर्भिः, इन्द्रचापस्य शक्तचतुष इव, भक्तयः रचनाः येः तथाभूताः । तथा भक्त्या
दानतः पूर्वाङ्गकायः देवस्य पूर्वाङ्गभागः येः तथाविधाः । प्रणमन्ति प्रणामं कुर्वन्ति,
नमन्ति च विनम्राश्च भवन्ति ; चक्रवर्तिन्त्वादिति भावः ।

सर्वप्रकारेणैव प्रियप्राधान्यात् तासि किञ्चिदपि प्रियप्राधान्याया अपेक्षा इत्याह,
वात इति ।—अयं शङ्खचूडः पतगपतिः पक्षिराजात् गरुडात्, यत् अयं तस्यात् वातः
रचितः, वेनतेयः गरुडः विनीतः विनयं गतः, शिक्षितः इति यावत् ; नागद्विजन-
रूपपरद्वेष्टपरित्यागात् सर्वथा शान्तभावं समाश्रित इति भावः, तेन वेनतेयेन, प्राक्
पूर्वं, ये विषधरपतयः नायेन्द्राः, भक्षिताः, ते सर्वेऽपि जीविताः पुनर्जीवनं प्राप्ताः,
मत्प्राणाऽऽस्या मम प्राणप्राप्ता, मम जीवनलाभेन हेतुना इत्यर्थः, गुरुभिर-
पिप्रादिभिरपि, असवः प्राणाः, न मुक्ताः न लज्जिताः, चक्रवर्तित्वं विद्याधरसाक्षात्प्राप्तं,
प्राप्तं प्राप्तं, मयेति शेषः, किं बहना, हे देवि ! त्वं, दुर्लभदर्शनाऽपि इति भावः ;
कादात् दृष्टा मया साक्षात्कृता, अतः एभ्यः प्रियेभ्योऽपीत्यर्थः, अपरं प्रियं किम् ?
अस्तीति शेषः, यत् पुनः प्रार्थ्यसे आह्वयसे, मया त्वमिति शेषः, नातः परमपि प्रिय-
मस्तीति न किमपि प्रार्थये इत्यर्थः । [अथ प्राणलाभादे पूर्वोक्तप्राप्तानां हेतुत्वात्
काश्चिद्विजनकृद्धारः । किञ्च, पूर्वा देवीं प्रसादयितुं सामान्यप्राप्तैरिष्टदरकपणात्
नाद्यास्तुतिः प्रियोजितानि] । सङ्ख्या इति ॥ ३७ ॥

तथाऽपीदमस्तु [भरतवाक्येन] ।—

दृष्टिं दृष्टशिक्षाणां वक्तुं मुच्यन्तु काले घनाः

कुर्वन्तु अनिरुद्धं सन्ततहरिच्छ्रुत्योत्तरीयां चितिम् ।

चिन्त्यानाः सुकृतानि बोतविपदा निमंक्षरैर्मानसैः

मोदन्तां सततञ्च बान्धवबुद्धहोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥ ३८ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

यथावधाने भरतवाक्येन जगद्भरतमाशोर्वचनमाह, दृष्टिमिति ।—घनाः घनाः, काले उपयुक्तवसये, दृष्टानां मेघीदयेन सन्मदानां, शिक्षाणां मयूराणां, तावत्तु कृते नर्तनार्थं, मेघीदये सन्मदाः मयूराः कथंकोति प्रसिद्धाः; दृष्ट मुच्यन्तु कर्तुं इत्यर्थः, तथा चितिं प्रविश्ये, प्रतिबद्धं वृत्तान्, सन्ततम् अविच्छेदं, अनिरुद्धं हरिहये, शस्त्रं चान्यादि, तद्वत् सततं गानापरवचनरूपं यत्कालेवाभूतां, कुर्वन्तु च, पुत्र्योः सर्वस्वसम्पत्तां विदधतु इत्यर्थः, तथा प्रजाः जनाः, ("प्रजा कालं सन्ततो कर्ते" इत्यमरः) बोता विताता, विपदा यासां तत्कालाभूताः, तथा निमंक्षरैः अन्धशुभहव-वर्जितैरिहये, ("नक्तोऽन्धशुभहवैः" इत्यमरः) मानसैः मनोभिः, सुकृतानि सुकृतान्यादि, चिन्त्यानाः अर्थवन्त्यः, तथा बान्धवानां भद्रं प्रदद्यादीनां, बुद्धदं निवाचाञ्च, होष्ठीषु वनाक्षिषु, प्रमोदन्ते मन्दन्ति इति तथाविधाः सर्वः, सततं मोदन्तां इत्यन्तु च । [यत्र मुच्यन्तु कुर्वन्तु च इति क्रिययोर्गोपयान् समुच्चय-लङ्कारः । विश्वनाथकृतं स्वस्वरेष्टकाभाषणमाश्रया आशोर्नाम नाम्ना लङ्कृतः,— "आशोरिष्टजनाऽऽग्रहा" इत्युक्तलक्षणेयोगात्] । शार्दूलः कोकिल इत्यम ॥ ३८ ॥

इति पण्डितकुलप्रतिना वि, ए, उपनिषादिषा ओम्कारानन्दं वदन्त्याम्बर-

भट्टाचार्येण विरचितायां तदात्मनाम्नां प्रतिपत्तितायाञ्च

नागानन्दनाटकव्याख्याया पञ्चमोऽङ्कः ।

